

সাহিত্য বিদ্যা পুৰিষ্কৰণ

তীৰ্থনাথ শৰ্মা এম.এ.

প্ৰাক্তন অধ্যাপক,

প্ৰাচ্যভাষাৰ মহাবিদ্যালয়, কলিকতা

বাপী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড
পাঠশালা ওয়াহাণী কলিকতা

প্রকাশক :

জীৱনিকাপন চৌধুৰী
বাৰী প্রকাশ প্রাইভেট লিমিটেড
পানবজাৰ
গুৱাহাটী ৭৮১০০১

স্মাৰক :

পাঠ্যমালা ৭৮১০২৫
বৰপেটা

১০ কৈলাস বোল ক্লাব
কলিকতা ৭০০ ০০৬

প্রচ্ছদপট :

বেহাৰত মুখোশাখাৰা

ড° সুকুম্ভাৰ নাথ

ডবলুমুৰ গুৱাহাটী

সম্পাদনা

ড° নবীন চন্দ্ৰ নাথ

প্রথম প্রকাশ :

বছৰ ১৮৮৪ খক

সৰ্বজনীন প্রকাশ :

১৯১৬ খক, ১৯৯৫ চন

মোড় :

পৰৱৰ্তীমণি টেক্স মাৰ্বেল

মুদ্রা : মুদ্রা দি ক

ডি-৬ উল্লেখ্য পত্ৰ

বা মুদ্রা দি ক

গুৱাহাটী-৭৮১ ০২১

॥ উছৰ্গা ॥

পৰম প্ৰীতিভাজন পণ্ডিত মনোবৰ্জনে শাস্ত্ৰীৰ কৰকমলত

বিশ্বদ্বিশকাপবিহাৰ তীৰ্থং ।

যোহসৌ মনোবৰ্জনে শাস্ত্ৰীতীৰ্থঃ ॥

তদপিভা যাতু কৃতিৰ্মদীয়া !

সকলমনোবৰ্জনে পূৰ্ণমার্গম্ ॥

আগলতি গাত

সাহিত্য সমাজৰ ন্যাপোণ। কাব্য সমাজ তথা সভ্যতাৰ সাংস্কৃতিক অৱস্থাৰ ই'ল সাহিত্যৰ পটভূমি। এই পটভূমিৰ বিকাশৰ লগে লগে সাহিত্যো নানাভাৱে ক্ৰমবিকাশৰ পথত কিপ্ৰ গতিৰে পৰ্যবেক্ষণ কৰে। বাস্তৱ জীৱনৰ ব্যক্তি-প্ৰতিপাত-প্ৰদত্ত ন-পূৰণি অভিজ্ঞতাত সাহিত্যকে পায় অসীম প্ৰেৰণা আৰু তাৰদ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈয়ে সাহিত্যকে নানা প্ৰবন্ধে সাহিত্য বনোৱা কৰিবলৈ প্ৰয়াস পায়। এইদৰে আত্মজ্ঞান কালবেগৰ সাহিত্যৰ বিশাল বপুটো ভাৰবৈচিত্ৰ্যৰ সমন্বিত ক্ৰমবৰ্ধমানৰ পথত অগ্ৰগামী হৈ আহিছে। কলত সাহিত্যৰ বচনভংগী তথা প্ৰকাশভংগী বহুদূৰী আৰু ক্ৰমশঃ জটিলত্বৰ হৈ আহিছে। প্ৰকাশভংগীৰ বৈচিত্ৰ্যই সাহিত্যক নানান আন্তৰ্বেগে সজাই পৰাই তোলাৰ লগে লগে সাহিত্যিকক তাৰ বিচাৰ বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰিবলৈকে। শিকালে। এইদৰেই সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিল। কিয়নো সাহিত্যৰ শিল্পীয়ে ব্যক্তিগত প্ৰয়োজন অনুসৰি সাহিত্য সৃষ্টি কৰে। শিল্পীৰ সেই স্বকীয় সৃষ্টিক বৰাৰ্থ নিৰ্লেষণ কৰি শিল্পীক নতুন প্ৰেৰণাৰে অনুপ্ৰাণিত কৰাৰ লগে লগে সাধাৰণ পাঠককো তাৰ সোৱাদ জাহৰণ কৰিবলৈ সুবিধাকণ দিলে এই ক্লেণীৰ সমালোচক তথা সাহিত্যাচাৰ্য্যসকলে।

এই মহান সংকল্প আগন্ত বাণি অধ্যাক জীৱন্ত তীৰ্থনাথ শৰ্মাদেৱে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ উদাহৰণৰ সহায়ত ভাষণৰূপে ব্যাখ্যা আৰু সৃষ্টিতত্ত্ব সন্ধানত্বৰা এই জটিল বিষয়-বস্তুকো সাধাৰণ পাঠকৰ সহজবোধ্য কৰি বচন কৰা এই পুথিখনি আমাক প্ৰকাশৰ দায়িত্ব দিছে। অসমীয়া সাহিত্যত সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমাকেই সাহিত্যৰ ইল-অলংকাৰৰ একমাত্ৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'ব পাৰি। এনেকুৱা এখনি পুথি প্ৰকাশ কৰিবলৈ পাই প্ৰকাশক এহাতে বিৰবে লিখকৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ আনহাতে এই নতুন প্ৰৱৰ্ত্তনৰে অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যপ্ৰেমিক আদৰ্শণ জনাকলৈ পাই হিমানৈ আনন্দিত।

আমাৰ এই কৃত্ত নিবেদনৰ প্ৰতি পাঠক-পাঠিকাসকলে আদৰ জনালেই আমি ধন্য মানিম। প্ৰকাশৰ ত্ৰুটি-বিদ্যুতি নিৰ্ভীকটিত্বে আত্মজিৱাই দিলে প্ৰকাশকে কৃত্তাৰ্থ মানিব। ইতি

শ্ৰীমন্তীৰাম দেৱী

বাণী প্ৰকাশ প্ৰাইভেট লিমিটেড

আগকথা

এই গ্রন্থত প্রাচীন সংস্কৃত সাহিত্যৰ আচাৰ্যসকলৰ চিন্তাধাৰাৰ সামান্য পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰি সাহিত্য বিদ্যাৰ মূলকথাখিনি উপস্থাপিত কৰা হৈছে। ইয়াত লিখকৰ নিজা বোধৰ বোল লগাতো অস্বাভাৱিক নহয়, কিন্তু সেই বুলি জানি-ভনি নিজৰ বুলি কৰ পৰা সিদ্ধান্তক ইয়াত ঠাই দিয়া নাই। সংস্কৃত সাহিত্য্যচাৰ্যৰ মতে যথাস্থানত উপস্থাপন কৰিবলৈহে চেষ্টা কৰিছোঁ, সমালোচনাৰ যুক্তিভেৰে ফঁহিলাবলৈ গৈ আলোচনা ভাৰাকান্ত কৰা নাই।

গ্রন্থৰ নাম সম্বন্ধে একাধাৰ কৈ খোৱা বৈয়া নহয়। এই গ্রন্থৰ নামটো হ'ল 'সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা'। এই নামটো প্রাচীন অথচ ভাণ্ডপৰ্যপূৰ্ণ। সাহিত্য আৰু সাহিত্য-বিদ্যা একে কথা নহয়। আন সকলো বিদ্যাৰ দৰে সাহিত্য-বিদ্যাবোৰো এখন সুকীয়া চৰ্চাক্ষেত্ৰ আছে। সাহিত্য যেতিয়া বিচাৰ চৰ্চাৰ সামগ্ৰী হয়, তেতিয়া ভাত পোনপটীয়াকৈ কাব্যবাদ থাকিব নোৱাৰে। কাব্য বা সাহিত্য এনে হোৱা উচিত বা এট নিচিনা, এনে ধৰণৰ আলোচনা থাকিলে সি প্ৰভুসন্মিত বা সন্নিহিত বাক্যৰ শাৰীলৈ গৈ শাস্ত্ৰ বা বিদ্যা নাম পায়। কাব্যৰ লক্ষণ, প্ৰয়োজন, প্ৰকাৰ আৰু তাৰ সৌন্দৰ্যৰ কাৰণসমূহৰ বৰ্ণনা আৰু তাৰ বিচাৰ থকা শাস্ত্ৰকে কাব্য-শাস্ত্ৰ, সাহিত্য-শাস্ত্ৰ বা অলংকাৰ-শাস্ত্ৰ বোলে। ইয়াকে কেতিয়াবা সাহিত্য-বিদ্যাও বোলা হৈছিল। আজিকালি কাব্য আৰু অলংকাৰ—এই দুটাৰ অৰ্থৰ চৌসীয়া ঠেক হৈ পৰিল। হকোৱত বা লক্ষ্যবৃত্ত বসাত্মক বচনাকেহে আজিকালি কাব্য বোলে। পূৰ্বতে বসাত্মক সাহিত্যকে কাব্য বোলা হৈছিল। তেহেলৈ সি কবিতাই হওক, নাটকই হওক বা কথা আখ্যানিকাই হওক। এইকাৰণেই কামৰূপীয়া কাব্য, প্ৰবন্ধকাব্য আৰু বচনবৎকাব্য। বৰ্তমান যুগত সাহিত্য শব্দৰ প্ৰসিদ্ধিলৈ চাই সাহিত্য-বিদ্যা নামটো বেছি অৰ্থবোদ্ধক হব বুলি ভাবি এই গ্রন্থৰ নাম—সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা বৰা হ'ল।

গ্রন্থৰ বিষয়বস্তুৰ ক্ৰম সম্বন্ধেও একাধাৰ কবলগীয়া হ'ল। সাধাৰণতে সাহিত্য-বিদ্যাৰ চৰ্চা থকা গ্রন্থবিলাকৰ সূচীখন চালেই দেখা যায় যে সাহিত্যৰ মূখ্য আৰু সাধাৰণ তত্ত্ববোৰ আলোচনা কৰাৰ পিছতহে অলংকাৰ চৰ্চা আদি বৰ্ণনা সন্নিবিষ্ট কৰা হয়। এই গ্রন্থত সাহিত্য শব্দৰ বৰ্ণন শব্দাৰ্থবৰ্ণনা আৰম্ভ কৰি সাহিত্যৰ গুণ, দোষ, উচিত আদিৰ আলোচনা শেষ কৰিহে কাব্যৰ আভ্যন্তৰীণ বস্তু, কালি আদি সূক্ষ্ম

তত্ত্ববিজ্ঞানকৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। সচৰাচৰ বীজিৰ জালকলৰা চালে ক্ৰমটো: বিপৰীত
 যেন লাগিলেও গ্ৰন্থত পকত সুলবণৰ। সূত্ৰৰ কালে পতি কৰাৰ বি দ্বাৰ্ভাত্মিক যনব-
 বীজি আছে তাক অনুসৰণ কৰিবলৈ হলে এই ক্ৰমটোহে উচিত হয়। সেইকাৰণে
 সাহিত্য জিলাৰ এই পৰিক্ৰমাতো সুলবণৰ। সূত্ৰ আৰু সূত্ৰবৰণৰ। সূত্ৰৰ। তদন বিচাৰ-
 বিবৰ্ণৰ কালে আঙঠাবলৈ চেষ্টা কৰিছো। নতুন নিৰ্মিতকলৰ পক্ষে এই বাট সাল
 নহলেও সুখম হব—সিহৰ অধ্যাপনাৰ অভিজ্ঞতাৰপৰাও এই কথা সিংসাল কৰ
 পাৰো।

পৰাপকত এই গ্ৰন্থত দিয়া উদাহৰণবোৰ পূৰ্বি আৰু আধুনিক সাহিত্যৰপৰা
 সংগ্ৰহ কৰিছো। তথাপি সংস্কৃত সাহিত্যৰপৰা হ'ই এটা বচা উদাহৰণ উদ্ধৃত কৰাৰ
 লোভ সামৰিব পৰা নাই। জলংকাৰৰ সৌন্দৰ্য বুদ্ধিবলৈ হলেও সংস্কৃত উদাহৰণ
 অপৰিহাৰ্য যেন লাগে। সংস্কৃতৰ বাহিৰেও বিদগ্ধপতিৰ পদাবলী আৰু আত্মকি
 ববীজনাথৰ কহিতাবৰণও দুই এলাকী কেতিয়াবা বুলি দিয়া হৈছে। সম্ভৱতঃসকলৰ
 বচনাৰ মাজেদি সাহিত্য তত্ব সূত্ৰত অকল সুবিধাই নহয় উপৰত উপযোগীও হয়।

ভাৰতীয়া 'বাকী প্রকাশ'ৰ কৰ্ত্তাসকলৰপৰা সাতো আঠো হ'ই এহেতুকে পাই
 যথকা হলে গ্ৰন্থ কোন কাছাৰি বাইজৰ আশ্ৰিত কলানহেতেন তাৰ এংকা ঠিক
 নাছিল। ভেবেতঃসকলৰ সাহিত্য-বাকী প্রকাশৰ এই প্রচেষ্টা সাতো সকল হয় আৰু
 গ্ৰন্থবো সাতো নিবিহেবে পৰিসমাপ্তি হ'ওঁ তাৰ বাবে ভগৱতৰ ভৱন্ত প্রাৰ্থন।

ভাৰতীয়া

১ আৰ্হাৰ, ১৮৮৪ শক

ইতি

শ্ৰীভীৰ্ণনাথ বৰ্মা

সূচীপত্র

১। উপেন্দ্রবাহু

১—১৬

কাব্যায় জিজ্ঞাসার কাহিনী : চন্দ্রস্-আত্মদক—৩ সৌন্দর্য—৩
অর্থ-বৃৎপত্তি—৫ সহিত শব্দার্থ—৬ অলংকারবাদ—৮ বীড়ি-ভণ্ড—৮
ব ক্রান্তি : কাব্যজীৱিতম্ ১১ ধনিবাদ আক বসবান—১২

[প্রথম ক্রম]

২ কাব্যের ধর্মী—শব্দার্থ

১৭—১১

শব্দ, পদ আক ভাব অর্থ : পদ—১৭ পদাহরণ—বাক্য—১৮
আকাংক্ষা—১৮ যোগ্যতা আসক্তি—১৯ কাব্যধর্মী—শব্দ-অর্থ—২০

৩। শব্দ শক্তি

২১—৪১

শব্দ শব্দ কি—২২ তিনি প্রকার শব্দ-শক্তি—অভিধা—২২, লক্ষণা—২৩
কটির উদাহরণ—২৪ বাচনা—২৫ চারি প্রকার লক্ষণেভিত্তি অর্থ :
ভাতি অর্থ সে ব্যক্তিঅর্থ - ২৬ তিনি প্রকার বাচক শব্দ : কক—বৌদ্ধিক
যোগ্যক—২৯ লক্ষণাভিধা—৩০ মুখ্যার্থযোগ অনুসারে—৩১
সাধারণ—৩১ সাধীপা বৈপলীভা—ক্রিয়াযোগ—৩২ সমবায়—সাধারণ-
নিঃশব্দ—অভিধা—আধার-অধেয়—৩৩ ভণ্ডণী—সংবাদ—
ভাৱভারে লক্ষণ-প্রকার—ভণ্ডা আক দোষী—৩৬ উপাদান-লক্ষণা
আক লক্ষণ-লক্ষণা—৩৬ দোষী লক্ষণা—সাধারণ-সাধারণানা—৩৬
বাচনা-প্রকারভেদ : অভিধামূল্য—৩৭ লক্ষণামূল্য—৪০ দাকী
আধা—৪১

৪। কাব্যের অলংকার

৪৩—৬৫

প্রাথমিক : অলংকার শব্দ অভিধা—৪৩ অলংকার লক্ষণ—৫৫
অলংকার প্রয়োজন : প্রাচীর শালিকা—৪৬ বসবায়তা সম্পাদন—৪৮
অলংকার মূল অত্যাতি আক বক্রোক্তি—৪৯ : অলংকার আক
কবিপ্রসিদ্ধি—৫০ : কাব্যত অলংকার মূল—৫৫ : অলংকার
ত্রৈলোচিনা—৬০ : বিভিন্ন প্রকার বিভাগ—৬১ শব্দালংকার
অর্থালংকার—৬২ উদ্ভাৱালংকার—৬৩

৫। শব্দালংকার

৬৬—৮০

শব্দালংকার আক ভাব প্রয়োজন—৬৬ অনুপ্রাস—৬৬ অত্যানুপ্রাস—৭০
হেতুপ্রাস—৭১ বৃত্ত্যানুপ্রাস—৭৩ বহক—৭৫ পুনরুক্তবর্ণনাস—৭৭
শ্রেয়—বক্রোক্তি—৭৯

৬। অৰ্থালংকাৰ

৮১-৮৫

অৰ্থালংকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ : সাদৃশ্য-গৰ্ভ অলংকাৰ-৮১ উপমাত্মক
সমুচ্চয়-৮২ সাদৃশ্য শ্ৰেণীবিভাগ বিবিধ ভংগী-৮৩

৭। সাদৃশ্যগৰ্ভ অলংকাৰ

৮৬-১১৫

ভেদাভেদ শ্ৰেণী : উপমা-৮৭ অনন্য বা সমানোপমা-৮৯

উপমেনোপমা-৯০ শ্ৰেণীক-৯০ অৰণ-৯২ অভেদ শ্ৰেণী

(আবোপমূলক)-ৰূপক-৯৩ নিবংগ সাংগৰূপক-৯৩

মালাকপক-৯৫ পৰম্পৰিত ৰূপক, স্মিটকপক-৯৬ সন্দেহ-৯৭

আতিমান-৯৯ অপৰূপিত-১০০ ৰূপক অপৰূপিত-অপৰূপিত আক

সন্দেহ-১০১ অপৰূপিত আক সিন্ধুৰালংকাৰ-১০২ উল্লেখ-১০৩

অভেদ শ্ৰেণী (অব্যয়সামান্যমূলক) : অব্যয়সামান্যমূলক সাদৃশ্যগৰ্ভ

অলংকাৰ-১০৪ উৎপ্ৰেক্ষা-১০৬ অতিশয়োক্তি-১১০ ৰূপকটি-

শ্লোকটি আক ৰূপকৰ ভেদ-১১১ অৰ্হেদভ ভেদ-১১২

অসম্বন্ধ-১১৩ সম্বন্ধ অসম্বন্ধ-১১৩ কাৰ্য্যকাৰণপাৰ্বাৰ্শ্ব-১১৫

সত্তাধ্যয়নাতিশয়োক্তি-১১৫ উৎপ্ৰেক্ষা আক অতিশয়োক্তি-১১৬

পৰ্যায়ান সাদৃশ্য : তুল্যযোগিতা-১১৭ দীপক-১১৮ দীপক

আক তুল্য যোগিতাৰ শ্ৰেণীক বাক্যার্থগত পৰ্যায়ান উপমাত্মক

অলংকাৰ-বস্তু-প্ৰতিবস্তু ভাব-১১৯ বিষ-প্ৰতিবিষ-১২০

প্ৰতিবস্তুপৰা-১২১ দৃষ্টান্ত-১২২ নিদৰ্শনা-১২৩ দৃষ্টান্ত আক

নিদৰ্শনাৰ পাৰ্ব্য-১২৫

৮। ভেদশ্ৰেণী অলংকাৰ

১২৬-১২৭

ব্যক্তিবৈ ১২৬

৯। বিশেষণ সাম্যমূলক অলংকাৰ

১২৮-১৩০

অশ্ৰুত প্ৰশংসা-১২৮ সমাসোক্তি-১২৯ অলংকাৰ সমাসোক্তি-

অশ্ৰুত প্ৰশংসা আক সমাসোক্তি-১৩০

১০। স্তায়মূলক অলংকাৰ

১৩১-১৩৪

অৰ্থাভবভাস-১৩১ কাব্যসিঙ্গ-১৩৩

১১। বিবোধমূলক অলংকাৰ

১৩৫-১৩৯

বিবোধ বা বিবোধাভাস-১৩৫ বিজ্ঞ-১৩৬ বিদেহোক্তি-১৩৭

বিভাভাস-১৩৮ বিদেহোক্তি বিভাভাস বিবোধাভাস আক

কাব্যসিঙ্গোক্তি-১৩৯

- ১২। মৃত্যুৰ্থমূলক অলংকাৰ ১৪৭—১৪৮
 বাৰ্হকৃষ্ণি—১৪০ ব্যাভোজি—১৪১ সৰ—পৰিকৰ—১৪২
- ১৩। মিল্ল অলংকাৰ ১৪৪—১৪৬
 সংসৃষ্টি—১৪৪ সংকৰ—১৪৫

[দ্বিতীয় ক্ৰম]

- ১৪। বস ১৪৯—১৫১
 কাব্যৰ প্ৰয়োজন—বসসৃষ্টি—১৪৯ বস্ শব্দৰ আভিভাষি—১৫০
- ১৫। স্থায়ীভাৱৰ ৰূপান্তৰ পৰিণতি—কাব্যৰ বস ১৫২—১৬১
 স্থায়ীভাৱ—১৫২ বিভাৰ—১৫৩ অনুভাৱ—১৫৪ বস উপলব্ধি
 কোলে কৰে—১৫৬ বিভাবাদি কলসৃষ্টিত অকলমেই পৰ্যাপ্ত নে—১৫৭
 সান্বননি—১৫৮ ভক্তিৰ বসব—১৫৯
- ১৬। কাব্যৰ গুণ ১৬২—১৬৪
 কাব্যৰ অন্তৰৰ গুণ সজান—১৬২ শব্দৰ বহুটা গুণ—১৬৩ বাধুৰ্—১৬৪
 ভাষা—প্ৰসাদ—১৬৬
- ১৭। ধ্বনি ১৬৭—১৭১
 কাব্যৰ ধ্বনি—১৬৭ অভিধাতুলক ধ্বনি—কল্পনামূলক ধ্বনি—১৬৯
- ১৮। বক্ৰোক্তি ১৭২—১৭৫
 বক্ৰোক্তি : কাব্যভীতিভং—১৭২ বক্ৰোক্তি আৰু স্বাক্ষ্যভোক্তি—১৭৪

[পৰিণিঙ]

- ১৯। কল্প ১৭৬—১৯৪
 কল্পৰ মূলকথা—১৭৬ অকৰ—১৭৭ মাত্ৰা—১৭৮ বৰ্ণি—১৮০ পাদ-
 বা চকন, অভ্যাসিন—১৮১ কল্প—১৮২ কৰ্মমাত্ৰ, সৰ্ববৃত্ত—অৰ্জুনবৃত্ত,
 বিষমবৃত্ত—১৮৩ পদ—১৮৪ কল্পনী—১৮৫ ছবি—১৮৬ লেটাই—
 ১৮৭ কুলা—১৮৮ কুৰ্বী—বীৰ কুৰ্বী—১৮৯ কুসুমমালা—১৯০
 চণ্ডিমা—১৯১ মাজাৰ্হণ : চপল—১৯১ কলবৃত্ত—১৯৪
- ২০। বৰ্ণোচ্চক্ৰমিক অলংকাৰ সূচী ১৯৫

বৰ্ণানুক্রমিক জলংকাৰ সূচী

জলংকাৰ নাম	পৃষ্ঠা	জলংকাৰ নাম	পৃষ্ঠা
১। অভিশংকাতি	১২০	২৫। বক্রোক্তি	৭৯
২। অনবয়	৮৯	২৬। বিভাৱনা	১০৮
৩। অনুপ্ৰাস	৬৮	২৭। বিৰোধাভাস	১০৩
৪। অন্ত্যানুপ্ৰাস	৭০	২৮। বিশেষোক্তি	১০৭
৫। অপহৃদ্বতি	১০০	২৯। বিষয়	১০৬
৬। অপ্ৰকৃত প্ৰশংসা	১২৮	৩০। বৃত্তানুপ্ৰাস	৭৩
৭। অভেদ প্ৰধান জলংকাৰ	১১২	৩১। ব্যতিৰেক	১২৬
৮। অৰ্থাভিব্যক্তাস	১০১	৩২। ব্যাকৃত্ততি	১৪০
৯। উৎপ্ৰেক্ষা	১০৬	৩৩। ব্যাভোক্তি	১৪১
১০। উপমা	৮৭	৩৪। ভ্ৰান্তিমান	৯৯
১১। উপমেশ্লোপমা	৯০	৩৫। মালিকপক	৯৫
১২। উল্লেখ	১০৩	৩৬। বয়ক	৭৫
১৩। কাব্যলিঙ্গ	১৫৩	৩৭। কপক	৯৭
১৪। হেতুানুপ্ৰাস	৭১	৩৮। দ্বিইকপক	৯৬
১৫। তুল্যোপাধিতা	১১৭	৩৯। শ্লেষ	৭৯
১৬। দীপক	১১৮	৪০। সংকব	১৪৫
১৭। দৃষ্টান্ত	১২২	৪১। সংসৃষ্টি	১৪৪
১৮। নিদৰ্শনা	১২০	৪২। সঙ্গোহ	৯৭
১৯। নিশ্চয়	১০২	৪৩। সমানোপমা	৮৯
২০। পৰম্পৰিভ কপক	১৬	৪৪। সমাসাতি	১২৯
২১। পৰিকব	১৪২	৪৫। সাংগকপক	৯০
২২। পুনৰুক্তব্যবহাভাস	৭৭	৪৬। সাব	১৪২
২৩। প্ৰতিবক্তৃপমা	১২১	৪৭। স্তবণ	৯২
২৪। প্ৰতীপ	৯০		

উগোদ্‌ঘাট

কাব্যায়-জিজ্ঞাসাৰ কাহিনী

বকশৰ পুত্ৰ ভ্ৰাত্ৰে এদিন পিতাকৰ ওচৰ চাপি কলে—‘অৰীহি ভগৱো ব্ৰহ্ম’,
ভগৱন্, যোক ব্ৰহ্মোপদেশ প্ৰদান কৰক।

পিতাক বকশে বিধিপূৰ্বক উপপত্ত ত্ৰিষ্পুত্ৰৰ এই বচন শুনি কলে—‘ব’বপৰা
সমস্ত ভূতবৰ্গৰ উৎপত্তি হৈছে, উৎপন্ন হৈ যাব বসন্তে জীৱিত আছে, আৰু মেহান্তত গৈ
য’ত লয় পায় সেৱেই ব্ৰহ্ম, তাক ভাললৈক জানিবলৈ হলে ভগৱা কৰা।’

পিতাকৰ উপদেশ মতে ভ্ৰাত্ৰে ভগৱা কৰিলে। কিছুকাল ভগৱা কৰাৰ পিছত
বুজিলে ‘অন্নই ব্ৰহ্ম’, কিন্তু মনৰ বুহুৱনি যাব নগ’ল। পিতাকৰ কথা মতে তেওঁ আকৌ
ভগৱা কৰিলে। এইবাৰ বুজি পালে যে ‘প্ৰাণেই ব্ৰহ্ম’, পিছে সংশয় হলে নুভুজিল।
পুনৰ ভগৱা কৰিবলৈকে নিৰ্দেশ পালে। কিছুদিনৰ ভগৱাৰ পিছত ধাৰণা হ’ল যে
মনেই ব্ৰহ্ম। ধাৰণাহে হ’ল, পতিব্ৰন হলে নগ’ল। আকৌ ভগৱা কৰি পালেই যে
‘বিজ্ঞানং ব্ৰহ্ম।’ ইয়াতেই কান্ত হব নোৱাৰি ভ্ৰাত্ৰে পুনৰ ভগৱা কৰি পিতাকক
কলেহি ‘আনন্দো ব্ৰহ্মেতি’—এইবাৰ পৰম সত্য পালে।

উপনিষদৰ এই আখ্যানিকায় এটা ভাংপৰ্য হ’ল এই যে, জ্ঞানলাভৰ কাৰণে
ভগৱাই সৰ্বোৎকৃষ্ট সাধন। এই ভগৱা আন একো নহয়—একাগ্ৰভাপূৰ্বক মনসেই
ভগৱা। তদুপৰি আখ্যানিকাটোত মননৰ স্বাভাৱিক গভীৰত্ব সম্বন্ধেও এটা ইংগিত
দিয়া হৈছে।

কিবা এটা বস্তুৰ বিষয়ে জানিবলৈ বিচাৰিলে মনটো প্ৰথমতে তাৰ বাহ্যিকপটে
আবদ্ধ থাকে। বাহ্যিকপটোৱেই বস্তুটোৰ তত্ত্ব বুলি আপাততে ধাৰণা কৰে। প্ৰাথমিক
ক’বপৰা আহিছে, কিহে জীৱাই বাখিছে বা মেহান্তত ক’লৈ যাব এই প্ৰশ্নৰ সমাধান
কৰিবলৈ বাওঁতে ভগৱী ঋষিকুমাৰে পোন প্ৰথমে অন্নকে সকলোৰে ভূমি বুলি ভবা
জাৰাবত আচৰিত হবলগীয়া একো নাই। দেখাত অগণন অন্নৰ ভগৱতে বৰ্দ্ধি আছে
এনে ধাৰণা ভগৱা স্বাভাৱিক, কিন্তু একাগ্ৰ মননৰ ফলত বান্ধব মন বীৰে বীৰে হলেও
প্ৰকৃত ভৱন ফালে আগুৱাই যায়।

উপনিষদৰ এই ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসাৰ লগত সাহিত্য-শাস্ত্ৰত পোৱা কাব্যায়ৰ অৰ্জুনজ্ঞানৰ
গভীৰত্বৰ এটা সুসাদৃশ্য দেখিবলৈ পাওঁ। ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসু ভগৱী ঋষিকুমাৰে যেনেকৈ

‘অন্নং ব্রহ্মেতি’ বুলি আৰম্ভ কৰি তাতে সম্বন্ধ নাই অনুসন্ধান লোৱাি থাকি থাকি স্কলৰপৰা স্কন্ধ আৰু স্কন্ধৰপৰা স্কন্ধতৰ তত্ত্ব উপনীত হৈছিল, কাব্যতৰ জিজ্ঞাসু আচাৰ্যসকলেও কাব্যৰ বহিৰংগ তত্ত্ব শৰীৰৰূপ সহিত লকাৰৰপৰা আবোহণ ক্ৰমে অলংকাৰ, গুণ, বক্তোক্তি, ধ্বনি আৰু ধ্বনিৰো উত্তম প্ৰকাৰ বসন্তত্বৰ সম্ভেদ পাইছিলগৈ। সমুদয় বিশ্ব জগৎখন দেখি জিজ্ঞাসুজনৰ মনত খেলাইছিল এই জগতৰ জৰি ক’ত, অন্ত ক’ত, কিহেই বা ইয়াক জীৱন্ত কৰি থৈছে। সেইদৰে শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য এই দুই প্ৰকাৰ বাঙময়ৰ ভিতৰত কবি প্ৰকাশিতৰ সৃষ্ট কাব্য-সংসাৰৰ অলৌকিক আত্মদান জন্মৰ পৰা প্ৰাপ্তি দেখি, ‘মধুমাস ইব ক্ৰমাঃ’ প্ৰতি বসন্ততে ন সাজপাৰ পিহি জাতিজ্ঞাৰ হোৱা গছ-বিবিধৰ নিচিনাকৈ ক্ষণে ক্ষণে হৃদয়ত নৱতাৰ সজ্জা কৰিব পৰা কাব্যৰ মহিমা অনুভৱ কৰি জিজ্ঞাসু আচাৰ্যৰ মনত প্ৰশ্নই ভূমুকি মাৰিলে—কাব্যৰ যে এই অলৌকিক আত্মদানজনকতা, শোকাদি অবমণীয় পদাৰ্থকো বমণীয় কৰি তুলিব পৰা অদ্ভুত মহিমা ইয়াৰ জৰি ক’ত? কিহে ইয়াক সদায় পঢ়িবৰ বা শুনিবৰ মন যোৱা আৰু পঢ়ি বা শুনি সদায় ভাল লগা কৰি ৰাখিছে? সমস্ত বমণীয় বাঙময়ৰ পৰিসমাপ্তি ক’ত? এইদৰেই কাব্য-জিজ্ঞাসাৰ সূত্ৰপাত হ’ল। ‘অন্নং ব্রহ্মেতি’ বোলেতে ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসুৰ দৃষ্টি যেনেকৈ স্কল দেহতে আৰম্ভ আছিল, ‘লকাৰ্থো সহিতৌ কাব্যম্’ বুলি ভবা সাহিত্য-জিজ্ঞাসুৰ দৃষ্টিও সেইদৰে কাব্যৰ বাহ্য-শৰীৰ লকাৰ্থৰ ওপৰতহে নিবদ্ধ আছিল। ‘আনন্দই ব্ৰহ্ম’ এই কথাৰ সম্ভেদ পাই ঋষিকুমাৰ ক্ষান্ত হ’ল। উত্তম কাব্যৰ আত্মা বিচাৰি গৈ ‘বসধ্বনিৰ’ তত্ত্ব উদ্ঘাটন কৰাৰ পিছত সাহিত্য-জিজ্ঞাসুৰ মননো উপশান্ত হোৱাদি হ’ল।

বাঙময় দুই প্ৰকাৰ, শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য। শাস্ত্ৰৰ কাম তথ্য বেকত কৰা, সত্যৰ উদ্ঘাটন কৰি মংগলপথৰ সন্ধান দিয়া। কাব্যৰ কাম বমণীয়তা বা লোকোত্তৰ আনন্দৰ পৰিবেশন কৰা। তথ্য তাৰ অৱলম্বনহে যথা সৰ্বস্ব নহয়। সত্য আৰু মংগলক অৱলোকা নকৰাকৈ মূল্যবৰ সৃষ্টি কৰা কাব্যৰ সুকীয়া প্ৰয়োজন। কোটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত বা বাৎস্যায়নৰ কামসূত্ৰত ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি বা ইন্দ্ৰিয় ভোগৰ তথ্য আছে আৰু তাৰ প্ৰয়োগৰ দিহা আছে। মনু আদি সংহিতাই ব্যক্তি আৰু সমাজক নিয়মিত কৰি জীৱনক কল্যাণকৰ কৰাৰ উপায় বিহিছে। এইকাৰণে এইবোৰ শাস্ত্ৰ, কাব্য নহয়।

১. অপুত্ৰক মানুহ এজনে তেওঁৰ পুত্ৰসন্তান এটি ওপজাব খবৰ পালে বৰ আনন্দ পায়, এইটো হ’ল লৌকিক আনন্দ। কাব্য পঢ়ি পোৱা আনন্দ বেলেগ। সেইদেখি ইয়াক অলৌকিক বা লোকোত্তৰ আনন্দ বোলে।

২. ‘অন্নং হি কাব্যং ভাষাপাৰম্ভ মহিমা যৎ অবমণীয়ম্ অপি শোকাদয়ঃ পদাৰ্থা—
আত্মদানমলৌকিকং জনয়তি।’
—বসগংগাধৰ

শাস্ত্রৰ কাম হ'ল বুদ্ধিৰ আধাৰ তুমিঙ জনৰ বিকাশ কৰা। কাব্যৰ বসিঙ হ'ল অনুভূতিৰ আধাৰ দাপোণত সুলবৰ পোহাৰ মেলা। এইকাৰণে যেখনত বা শকুন্তলা/ কাব্য, শাস্ত্ৰ নহয়। মুঠ কথা শাস্ত্ৰ সত্য-মংগল আৰু কাব্য মধু-মংগল।

শাস্ত্ৰ আৰু কাব্যৰ ভাষাও সুকীয়া। যদিও কেভিন্নাৰা ইটোৱে সিটোৰ সীমান্ত ভৰি দিয়ে তথাপি প্ৰধানকৈ দুয়ো নিজ নিজ চৌ-সীমাৰ ভিতৰত থাকে আৰু থকাও বাহনীয়। ইতিহাস, বাজনীতি বা বিজ্ঞানত নিজৰ শুদ্ধ অৰ্থত, নিয়ন্ত অভিধেয় অৰ্থত শব্দৰ ব্যৱহাৰ হয়। ইয়াত বস্তুবোধ হবলৈ শব্দৰ অভিধানত থকা অৰ্থটো বুদ্ধি পালেই হ'ল। কাব্যত অকল অভিধানে সহায় কৰিব নোৱাৰে। সাধাৰণে বুদ্ধি অভিধেয় অৰ্থৰ উপৰিও কবিতা অভিধেয় আন অৰ্থও কাব্যত বিধিতি ওলায়। প্ৰকৃততে কবিতা প্ৰকৃত ব্যৱসায় চলে এনে ধৰণৰ বিধিতি ওলাৱা অৰ্থৰ ওপৰতহে। সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্য আৰু ব-সম্পদৰ উৎস কি তাৰ অনুসন্ধান কৰাৰ ইচ্ছা। চিন্তাশীল জিজ্ঞাসুৰ অন্তৰত উদ্ভৱ হোৱা স্বাভাৱিক। কবিতাৰ উৎপত্তিৰ লগে লগেই যদিও সমালোচনাৰ অংকুৰ পজে তথাপি সমালোচনাৰ সূত্ৰভাষ্যৰ বিস্তাৰ হয় সমুখত থকা সাহিত্য-সম্ভাৱণ ওপৰত ভেটি কৰি। কাব্যজিজ্ঞাসুৰ মনত প্ৰশ্নৰ উদ্ভৱ হ'ল—কাব্যৰ যে মধুমতা বা আত্মদানজনকতা তাৰ গুৰি ক'ত? কাব্যৰ এনে এটা কি 'নিহিতং গুহ্যায়' মহিমা আছে যাৰ বলত অৱমণীয় বা লগণ্য বস্তু এটাও বমণীয় বা ভয়ঙ্কৰ হৈ পৰে? অৱমণীয় লোক বমণীয় কৰণত পৰিণত হয় কেনেকৈ? সামান্য বসবীয়া পৰীৰ আৱাৰে বিশ্বজনৰ হৃদয় বিদাৰণ কৰিব পৰা ক্ষমতা পায় ক'বপৰা? সাহিত্যকাল পুণ্ডৰীকৰ ওৰ বিচাৰি আচাৰ্যসকলে এনেদৰে আলোচন-মনন আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াকে কৰোঁতে কাব্য-জিজ্ঞাসাৰ সূত্ৰপাত হ'ল। কাব্যজিজ্ঞাসাৰ বিকাশ আৰু বুৰঞ্জী দীঘলীয়া হলেও তাৰ প্ৰতিটো ক্ৰমবিকাশ চিন্তাকৰ্ষক আৰু গভীৰ অনুসন্ধানৰ পৰিচালক।

ছন্দ-আত্মদানক : অতি প্ৰাচীন কালত কিতানি ছন্দ বা লয় সমন্বয়ে কাব্য-সৌন্দৰ্যৰ মূল কাৰণ বুলি ভাবিছিল। বেদৰ ছন্দোবদ্ধ অংক সাধাৰণভাৱে 'ছন্দস্' বুলি অভিহিত কৰি গদ্যময় যজুৰ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰক কেৱল যজুৰ্ বুলিছিল।^১ ছন্দস্ শব্দৰ ধাতুগত অৰ্থ হৈছে আত্মদানক। 'চন্দি'^২ ধাতুৰপৰাই চন্দ্ৰ শব্দৰো উদ্ভৱ হৈছে, কাৰণ চন্দ্ৰই আত্মদান জন্মায়। চ আৰু ছ ব্যত্যয় হৈ সেই একে 'চন্দি' ধাতুৰপৰাই ছন্দস্ শব্দৰো উৎপত্তি হৈছে, তাৰ অৰ্থও সেই একে আত্মদানক বা প্ৰীতিদায়ক। সেই কালৰ কাব্যজাতীয় সাহিত্যিক ছন্দস্ বোলাবপৰাই অনুমান হয়

১. 'ছন্দাংসি যজিবে তস্মাদ্ যজুস্তস্মাদ্ অজায়ত।' —ঋগ্বেদ ১০.১১

২. 'চন্দি আত্মদানে' —ধাতুপাঠ

যে হৃদয় লক্ষণ অক্ষয়সাম্যপৰা উত্তর হোৱা কতিমধূৰ লগতে সেই কালত কাব্যানন্দৰ কাৰণ বুলি ভাবিছিল। এই সিদ্ধান্ত সাহিত্যভূত্বৰ বিচাৰৰ ফল বুলি জাহি কৰ নোৱাৰে। কাৰণ ভেলে বিচাৰৰ সাক্ষ্য বৈদিক সাহিত্যত আহি পোৱা নাই।

লাহে লাহে যেতিয়া পদ্যময় বচনৰ উপবিঙ পদ্য-পদ্য যিহলি নাটকৰ উত্তৰ হ'ল আৰু হৃদ নোহোৱাকৈও কোনো বচনাই আহ্লাদ বা চমৎকৃতি ওপজাব পাৰে বুলি অনুভৱ হ'ল, তেতিয়া হৃদই যে কাব্য প্ৰাণ নহয় এই কথা আপোনা আপুনি ওলাই পৰিল। সাহিত্য জিজ্ঞাসুৰ মনে হৃদতকৈ গভীৰতৰ আন কিবা এটা বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কাব্যৰ আনন্দজনকতাৰ মূল কাৰণ যেতিয়া হৃদ নহয় তেতিয়া সেই হৃদৰ প্ৰতি ভেঙলোকৰ দৃষ্টি ঢাল খালে।

সৌন্দৰ্য্য : সাহিত্য বিদ্যাৰ প্ৰথমচাৰ্য্য ভাষ্যে ভেঙৰ কাব্যসংকাৰ নামৰ গ্ৰন্থত ভেঙৰ নিজৰ সিদ্ধান্ত দাঙি ধৰাৰ আগতে ভেঙৰ পূৰ্বপাৰী দুদল সমালোচকৰ মত উপস্থাপন কৰিছে। তাৰপৰাই সাহিত্য-শাস্ত্ৰৰ বিকাশৰ প্ৰথম কালছোৱাৰ চিন্তাধাৰা সম্পৰ্কে এটা জিলিঙনি পোৱা যায়।

প্ৰথমদলে সৃষ্টিৰ চৰন আৰু প্ৰয়োগ কৌশলৰ ওপৰত প্ৰাধান্য দি কাব্যৰ কাব্যত্ব ক'ত থাকে চাৰাবাৰলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ভেঙলোকৰ মতেৰে ইতিহাস, অৰ্থনীতি আদি শাস্ত্ৰ যেনেকৈ শব্দময়, কাব্যময়, কাব্যও সেইদৰে শব্দময়। সুপ্-তিঙ্-আদি বিভক্তি-প্ৰত্যয়ৰ যোগত শব্দৰ যি অৰ্থ হয় শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য দুয়োবিধ বাঙ'ময়তে ডাৰ ব্যক্তিক্স হব নোৱাৰে। উথাপি কাব্যৰ শব্দসম্পত্তি সুকীয়া। শব্দচৰনৰ বৈবিধ্যৰ-পৰাই বচনাই কাব্যত্ব লাভ কৰে। য'ত যি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিলে বচন মধুৰ হয় আৰু অৰ্থই লগতে মনোহাৰিত্ব লাভ কৰে সেই মতে শব্দচৰন আৰু প্ৰয়োগ কৰাৰ ফলতে কবিৰ কাব্যবানি কাব্যৰ শাৰীলৈ উঠে। কবিয়ে প্ৰয়োগ কৰা শব্দ যদি আঁতৰাই ডাৰ ঠাইত একে অৰ্থৰ আন শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয় তেতিয়া হলে মধুৰত্বৰ হ্ৰাস হব। গতিকে এই দলৰ মতে স্ফূট-মধুৰ কোমল কান্ত শব্দ-যোজনাৰ ওপৰতে কাব্যসৌন্দৰ্য বৰ্তি থাকে। ভেঙলোকৰ কথিকৰ্ম মালাকাৰৰ শিল্প। মালাকাৰে যেনেকৈ এইটো ভাল সুবভিক্সুম এইটো বনবীয়া নিৰ্গন্ধ ফুল এইদৰে বাচি বাচি কোন হানত কোন ফুল গুথিলে ভাল দেখাব তাক বিচাৰ কবি মালা বচন কৰে, কবিলৈকে সেইদৰে কোন শব্দ শুৱলা আৰু কোন শব্দ গ্ৰাম্য বা নীৰস তাক বাচি

৫. ভাষ্যক প্ৰথমচাৰ্য্য বোলা হৈছে এই কাৰণেই যে আজিকালি পোৱা অলংকাৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত ভেঙৰ গ্ৰন্থই আটাইতকৈ পুৰণি। কিন্তু ভাষ্যৰ পূৰ্বেও সাহিত্য-বিদ্যাৰ চৰ্চা হৈছিল।

বখাছানন্ত কাব্যত যোজনা কৰে।" কাব্য-শাস্ত্ৰত এই মন্তকে সৌন্দৰ্য্যবাদী বোলা হয়। সৌন্দৰ্য্যবাদীৰ মতে সুপ্ৰ-ভিত্ত-যুক্ত শব্দৰ উপযুক্ত বাচনি আৰু নিপুণ প্ৰয়োগতে কবিকৰ্মৰ সৌন্দৰ্য্য প্ৰতিষ্ঠিত। অৰ্থবৈভৱৰূপ অলংকাৰ আদি ভেটলোকৰ মতে বহিৰংগ উপাদান, হলেও হয় নহলেও নাই। কুংসিত শব্দবৃত্ত অলংকাৰে কি শোভা দিব পাৰে? অৰ্থ সুন্দৰ হলেও অসুন্দৰ আৰু অশুচি শব্দই কাব্যত দাখ কৰে। সুন্দৰ শব্দবৃত্ত অলংকাৰ নহলেও হয়। কোমল-কান্ত মধুৰ পদাৱলীয়েই কাব্যৰ শব্দৰ আৰু নিপুণ শব্দ বচনাই কাব্যসৌন্দৰ্যৰ মূল্যবান, এয়ে হ'ল সৌন্দৰ্য্য-বাদীৰ মন্ত।

অৰ্থ-ব্যাংপত্তি : দ্বিতীয়দলৰ মতেৰে অৰ্থ-ব্যাংপত্তিয়েই কাব্য সৰ্ব্ব। ব্যাংপত্তি মানে বিস্তাৰ বা সমৃদ্ধি। অৰ্থৰ বিস্তাৰ বা সমৃদ্ধিয়েই বাক্যাবলিক কাব্যত দাখ কৰিব পাৰে, শব্দৰ অন্ত প্ৰাধান্য নাই। যপকাপি অলংকাৰৰ সৌৰভত অৰ্থই সমৃদ্ধি লাভ কৰে। ভেটলোকৰ মতেৰে “ন কান্তমপি নিত্ৰং দ্বিত্যতি বিনিত্যম্ভুৎ” -- কমলীৰ মুখমণ্ডলো যদি প্ৰসাধনহীন হৈ থাকে সিও শোভা নাপায়। সেইদৰে মধুৰ কান্ত পদাৱলীও যদি অলংকাৰাদিবিহীণা সমৃদ্ধ হৈ অৰ্থ দোৰৰ লাভ নকৰে তেনেহলে তাৰ কাব্যস্থান অস্বাভাৱ পৰা শক্তি নোহোৱা হয়। বিভক্তি-প্ৰত্যয়াদি যুক্ত হৈ শব্দৰ যি ব্যাংপত্তিপূৰ্ণ অৰ্থ হয় সি কাব্যৰ মূল বস্তু হব নোৱাৰে। শব্দই ব্যাংপত্তিপূৰ্ণ অৰ্থৰ উপৰিও যদি আন যেনোগ্ৰাহী চিত্ৰ দাঙি ধৰিব নোৱাৰে তেনেহলে সি কেৱল উকা বাক্যত পৰিণত হব। শাস্ত্ৰৰ বেলিকা শব্দৰ প্ৰাধান্য থাকিব পাৰে কাৰণ শাস্ত্ৰত শব্দৰ যি ব্যাংপত্তিপূৰ্ণ অৰ্থ ভাবেই কাম চলে। কাব্যত অকল সেইখিনি সমল লৈয়ে শব্দই কাম সাধিব নোৱাৰে। গতিকে অৰ্থসত্তাবেই কাব্যৰ প্ৰাণবন্ত, শব্দসত্তাৰ কেৱল আলম্বনহে। এয়ে অৰ্থ ব্যাংপত্তিবাদীৰ মন্ত।

সৌন্দৰ্য্যবাদীৰ মতেৰে “ভংগ কাঠং ভিঠভ্যাগ্ৰে” এই বাক্যৰ ঠাইত যদি “নীৰসঃ ভকবঃ পুৰতো ভাতি” বুলি কোৱা হয় তেনেহলে ই কাব্য-ধৰ্ম লাভ কৰিব। অৰ্থ-ব্যাংপত্তিবাদীয়ে এই কথা স্বীকাৰ কৰিব নোখোজে কাৰণ নীৰস ভকবৰ আপত্ত প্ৰকাশ পাইছে; এইকেইটা শব্দ পৰিবৰ্তনে অৰ্থৰ সৌন্দৰ্য বা গোৰৱ একো বঢ়োৱা নাই। কিন্তু যদি ভৱভূতিৰ উক্তৰ বামচৰিত্তত বামে সীতাক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা “ভং কোমলী নৱনয়োৰ্দ্ধাৱিতং যে দ্বিতীয়ম্” এই বাক্য আধাৰ বিচাৰ কৰি চোৱা

৬.

‘এভদ্ গ্ৰাহ্যং সুবভিক্কুদুৰং গ্ৰাহ্যমভিন্নিধেৱম্
ধত্তে শোভাং দ্বিবচিভমিং হানমন্তৈত্তনন্ত
হালাকাবো বৱৱতি বখা সাধু ভিজায় হালান্
যোজ্য কাৱেয়ৱহিভিৱিৱা ভদ্ভৱোতিৱানন্দ’ — চাৰ্যালংকাৰ .৫৯

যায় তেনেহলে দেখিব যে তাত কোমুদী শব্দটোৱে অকল জোনাক অৰ্থ বুজায়ো কাজ হোৱা নাই, কবিৰ নিৰ্মাণ-সাহিত্যাত নিজৰ অৰ্থবপৰা দেখি গৈ এটা মধুৰ অৰ্থৰ বৰ্ত্তী পোহৰ পেলাইছে। মোৰ চকুযুবিৰ ভূমি জোনাক, অৰ্থ ইমানতে শেষ হোৱা নাই লগতে নৱনক চকোৰ পক্ষীৰ লগতো তুলনা কৰা হ'ল। চকোৰ পক্ষীয়ে যেনেকৈ জোনাক পান কৰে বুলি কবি প্ৰসিদ্ধি আছে সেইদৰে বামৰ চকুৱেও সীতাৰ ৰূপসুখা পান কৰাৰ ইংগিত দি পূৰ্বৰ সীমিত অৰ্থক বিস্তাৰ কৰি সমৃদ্ধসুন্দৰ কৰি তুলিলে। এনে অৰ্থৰ সমৃদ্ধ-সৌন্দৰ্যটো কাব্যৰ কাব্যত্ব। ইয়াত কোমুদী নুবুলি জোৎস্না আৰু নৱন নুবুলি নেত্র বোলাহেঁতেনো বিশেষ ক্ষতি নহ'লহেঁতেন। গতিকে সৌন্দৰ্য কাব্যৰ ওৰি বস্তু নহয় অৰ্থ-ব্যুৎপত্তিহে। অৰ্থ-ব্যুৎপত্তিবাদীয়ে এইদৰেই মুক্তি দি নিজৰ মন্ত পোষণ কৰিব খোজে।

সাহিত্য শব্দার্থ : ভাষাহে ইয়াৰ এটা দলকো পূৰ্ণ সমর্থন দিয়া নাই, তেওঁৰ সিদ্ধান্ত অনুসৰি দুয়ো দলেই সত্যৰ মাথোন একো একোটা ফাল লৈ বাস্তৱ ভেওঁৰ মতে দোষযুক্ত এটা পদো ব্যৱহাৰ কৰিব নালাগে, দুখিত পদ লগাই ৰূপৰ কৰিলে দুই সন্তানৰ পিতাৰ দৰে নিন্দনীয় হব লাগে। সেইদৰে আকৌ নিৰ্দেশ পদযুক্ত কান্ত পদাৱলীও নিৰলংকাৰ হলে প্ৰসাধন নোহোৱা ধুনীয়া মুখৰ দৰে বিশেষ শোভাশালী হব নোৱাৰে।' ভাষাহে এইদৰে সৌন্দৰ্য আৰু অৰ্থ-ব্যুৎপত্তি দুয়োটোকে প্ৰাধান্য দিছে, দিলেও ইমানতে তেওঁ উপাশাস্ত নহৈ শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন বা সহজত্ব আৱিষ্কাৰ কৰি এটা নতুন সিদ্ধান্তৰ ঘোষণা কৰিলে - 'শব্দার্থো সহিতৌ কাব্যম্।' শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন বা সাহিত্যবপৰা বচনাত এটা বিশিষ্ট গুণৰ উপপত্তি হয়। এই বৈশিষ্ট্যই তেওঁৰ মতে কাব্যসৌন্দৰ্যৰ আধাৰক। ইয়েই কাব্যক আন শাস্ত্ৰবপৰা পৃথক পৰ্যায়লৈ লৈ গৈছে।

ভাষহৰাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত এই উক্তটো কুন্তকে তেওঁৰ বক্তোক্তিকীৰ্তিত লক্ষ্যৰ গ্ৰন্থত জলপ বহলাই মুকলিকৈ ৰাখা কৰিছে। কুন্তকে সন্দেহ এটা দাঙি ধৰি তাৰ উত্তৰ দিছে।^১ তেওঁ কৈছে যে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহযোগত কাব্য হয় বোলাতে কি নতুন কথাৰ কোৱা হ'ল? শব্দ উচ্চাৰণ কৰিলে তাৰ অৰ্থ থাকিবই। অৰ্থ নোহোৱা শব্দকো কোনে উচ্চাৰণ কৰে? শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহভাব বা সাহিত্য নোহোৱা বাক্যই

১ কাব্যালংকাৰ ১/১১-১২

৮. "শব্দার্থো সাহিত্যেৰ প্ৰভাভো নুবন্তঃ সন্না
সাহিত্যৱিতি তাৱেৰ কিমপূৰ্বং বিধীৰতে।
সাহিত্যমনয়োঃ শোভাশালিত্বং প্ৰতি কাপ্যস্যো
অনুমানবিভিন্ত্বনোহাবিপ্যৱহিতিঃ।" — বক্তোক্তিকীৰ্তিত ১/১৭-১৮

নাই, গতিকে কাব্যৰ এই লক্ষণ যদি আমি লওঁ তেনেহলে সার্থক কাব্য হাজিৰ কাব্য নাম পাব। এই সন্দেহৰ নিবাকৰণ কৰি কুন্তকে কৈছে যে কাব্যৰ লক্ষণত শব্দ আৰু অৰ্থৰ যি সন্মিলন বা সাহিত্যৰ কথা কোৱা হৈছে তাৰ এটা বিশেষ অৰ্থ আছে। দৰ্শন, বিজ্ঞান আদি শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ অধিধানগত অৰ্থৰ প্ৰতীতিৰ কাৰণে কাব্যত শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা নহয়।^১ কাব্যত শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহভাৱৰ এটা বৈশিষ্ট্য আছে। সেই বৈশিষ্ট্য হৈছে বমণীয়তা আৰু কুন্তকে তাকে শোভাশালিতা বুলিছে। কুন্তকৰ শোভাশালিতাই বায়নৰ কথাও অলংকাৰ বা সৌন্দৰ্য — ‘কাব্যং গ্ৰাহ্যমলংকাৰং সৌন্দৰ্যমলংকাৰঃ’। কাব্যৰ উপাদেশ্যতাৰ কাৰণ হ’ল অলংকাৰ মানে সৌন্দৰ্য। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহযোগত যদি অলৌকিক সৌন্দৰ্যৰ উদ্ভৱ হয় তেনেহলে সি সাহিত্য। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সাধাৰণ সহযোগত ওপজা অৰ্থজ্ঞান হাত্তককে শকাৰ্থ-সাহিত্য বোলা নাই। পিছে এই সৌন্দৰ্য বা শোভাশালিতা অকল শব্দৰ সহজত হব নোৱাৰে আৰু উপযুক্ত শব্দৰ সচাৰতা নোলোৱাকৈ সন্দৰ্ভ অৰ্ণও প্ৰকট নহয়। শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়ো সুহৃদজননৰ দৰে ইটোৱে সিটোক সংজ্ঞাৰ কৰি ইটোৰ শোভাৰ সিটোৱে পোষকতা কৰে।^২ শকাৰ্থৰ এনে মনোহাৰিণী অবস্থিতিয়েই শকাৰ্থৰ সাহিত্য, এই শকাৰ্থ সাহিত্যই কাব্যৰ মূল্যধাৰ আৰু এনে অৰ্থভেদে কাব্যৰ আশ নাম সাহিত্য।

এটা উদাহৰণ লৈ বিচাৰ কৰিলে কণাটো পৰিষ্কাৰ হব। ‘কেডেকী চৰায়ে মাতিছে’ এই বাক্যত থকা শব্দ কেইটাই কেডেকী নামৰ এবিধ চৰায়ে তাৰ স্বাভাৱিক মাত মাতিছে এনে এটা অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়। ইয়াতো শব্দ আৰু সাহচৰ্য আছে, কিন্তু এই সাহচৰ্যকে সাহিত্য বুলি কব নোৱাৰি কাৰণ কেডেকী চৰাইয়ে মাতিছে এই শব্দকিটাই যি অৰ্থ বুজাইছে তাত বিশেষ একো বমণীয়তা নাই। ই কেৱল তথ্য এটা বা সাধাৰণভাৱে বস্তু এটাৰ সংবাদ দিছে। শব্দ কেইটাই অৰ্থৰ একো বং চৰোৱা নাই আৰু অৰ্থটোৱেও শব্দকিটাক একো নতুন শক্তি বা সৌন্দৰ্যৰ আধাৰ কৰি তুলিব পৰা নাই। শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়ো নিজ নিজ মূলধন মাত্ৰ বজাই ৰাখিছে। কিন্তু ইয়াকে মেতিয়া কবি দূৱৰাই কলে : ‘সমীৰত পমি যায় কেডেকীৰ সুৰ’ ভেঙিয়া শব্দৰ শোভন প্ৰয়োগৰ ফলত এটা বমণীয় অৰ্থৰ উৎপত্তি হ’ল। যিচিবি পানীত ধীৰে ধীৰে পমি গৈ দেখত নেদেখা হোৱাৰ দৰে কেডেকী চৰাইৰ মৌসনা মাতো বজাহত মিলি গৈ ধীৰে ধীৰে দূৰ দিগন্তত বিলীন হয়। এই মনোৰম কল্পচিত্ৰটোৱে দূৰবাৰ শব্দ

১ “নচ কাব্যে শাস্ত্ৰাবিহ্নং অৰ্থপ্ৰতীভাৰ্থং শব্দমাত্ৰং প্ৰযুক্ত্যভেদে সহিত্যয়োঃ শকাৰ্থয়োঃ জ্ঞান প্ৰয়োগাৎ।” — ব্যক্তিবিবেক টীকা

১০. ‘ভেন সৰ্বভণ্ডো সত্তো সুহৃদান্তিৰ সংগতো
পৰম্পৰস্য শোভায়ৈ শকাৰ্থো ভৱতো যথা।’ — বজ্জো/ভজীৱিত হৃতি

সমাবেশৰ নৈপুণ্য সৃষ্টি কৰিলে। পমি যোৱা নামে দ্ৰাৱক পদাৰ্থ গলি যোৱা, কিন্তু কেতেকীৰ সুৰ পমি যোৱা বোলোতে মাও এটা বতাহত খিলীন হোৱাৰ মধুৰ ভাব এটা পালোঁ। কেতেকী চৰাইয়ে মাতিছে বোলোতে সেই ভাব নাছিল। এইখিনি পমি যোৱা শব্দৰ অধিকা মনোৰম অৰ্থ। এটা নতুন অৰ্থৰ 'সাহিত্য' লাভ হ'ল। ইয়াত 'সমীৰ' 'পমি' আদি কোমল কান্ত শব্দাৱলীয়ে সংগীতৰ মাধুৰ্য আনি দিয়াৰ লগে লগে এটা মধুৰ চিত্ৰও দাঙি ধৰিলে। 'সমীৰ' শব্দৰ সলনি বতাহ শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হলে অথবা 'পমি' ক্ৰিয়াৰ বদলি 'গলি' ক্ৰিয়া বহুতালৈ এই শোভাশালিতা নোহোৱা হৈ যাব। গতিকে শব্দই যেনেকৈ অৰ্থৰ সৌন্দৰ্য বঢ়ালে, আকৌ যি নতুন সুন্দৰ অৰ্থ ওলাল তাৰদ্বাৰা শব্দবোৰ মহিমা বৃদ্ধি পালে। তেনেহলে দেখা গ'ল কাব্যক শব্দ আৰু অৰ্থই সুহৃদজনৰ দৰে ইটোৱে সিটোৰ সৌন্দৰ্য বঢ়োৱাত সহযোগিতা কৰে আৰু এনে সহযোগিতাই হ'ল শব্দাৰ্থৰ সাহিত্য বা "শব্দাৰ্থ-সাহিত্য"।

কেৱল মধুৰ শব্দ বচনা হলেই সি কাব্যতৰ গৌৰৱ অৰ্জন কৰিব নোৱাৰে। "মন্দ মন্দ মকৰন্দ মনগছে ঘোষিত মাধবীকুঞ্জ।" এই পংক্তিত মন্দ, মকৰন্দ, মাধবীকুঞ্জ আদি শুভলা শব্দৰ সমাবেশ থাকিলেও অৰ্থত বিশেষ চমৎকৃতি নথকাত সি উৎকৃষ্ট কাব্যৰ শ্ৰেণীত ঠাই পাব পৰা নাই। আকৌ সেইদৰে অৰ্থত যদিও এটা সৌন্দৰ্যৰ আভাস থাকে তথাপি যদি সুসমঞ্জস পদাৱলীৰদ্বাৰা সি পুষ্ট নহয়, কাব্যৰ গৌৰৱ লাভ নকৰে। 'কেতেকী চৰাইজনীয়ে মাতিছে' বুলিলে কেতেকী চৰাইৰ মৌসনা মাওৰ কথা মনত পৰে সঁচা, কিন্তু সি শব্দৰ সহায়তাত নহৈ কল্পনা বা স্মৃতিৰ সহায়তাতহে কাব্যৰ অভিপ্ৰেত। স্মৃতি বা পাঠকৰ কল্পনাকে। শব্দইহে জাগ্ৰত কৰিব পাৰিব লাগে। এইকাৰণে অকল কমনীয়াতালীয়া শব্দই কাব্য নহয় অথবা কমনীয়া অৰ্থও কাব্য নহয়, দুয়োটা লগ লাগিলে আফ্লাদৰ কাৰণ হ'ব পাৰে।^{১১} এনেভাৱে আফ্লাদ জন্মাব পৰাকৈ শব্দ আৰু অৰ্থৰ সন্নি-গোড়ক কৰাকে সহিত বোলে আৰু তাৰ ফলত হোৱা বন্ধ বা বচনাই সাহিত্য।

অলংকাৰবাদ : এতিয়া কথা হ'ল শব্দাৰ্থৰ এই সহিতকপ সৌন্দৰ্য কিহৰপৰা ওপজে। এনেদৰে কথা কলেই যে শব্দাৰ্থৰ সৌন্দৰ্যৰ উদ্ভৱ নহয় কবিয়েনো কি কোশলৰ বলত এই সৌন্দৰ্যৰ আধান কৰে। শব্দাৰ্থক বেতিয়া শোভাশালী হোৱা বুলি কওঁ ভেটিয়া স্বাভাৱিকতে প্ৰশ্ন হয় শব্দাৰ্থ উকা আছিল, কিবা এটা এটা নতুন

১১. বায়নৰ কাব্যালংকাৰসূত্ৰৰ্ভাৰ টীকা কামধনুত এই কথাৰে স্পষ্ট ভাষাত এইদৰে কৈছে—“অত্র শব্দার্থো যৌ সহিতান্তের কাব্যম্” ইতি কাব্যপদাৰ্থকথনাং কমনীয়াতালীয়া শব্দ এৱ কাব্যম্ অথবা অর্থ পৃথক্ পক্ষৱন্ত প্ৰত্যেকপি, যতো ধ্বনোঃ সংক্ৰম্যফ্লাদনিৰুদ্ধনত্বম্।”

শোভাকব ধর্ম সংযোজনা কবাব ফলভূহে শোভাব উদ্ভব হ'ল। তেনেহলে শকার্থদুখল অলংকারহে, অলংকাব আন কিবাহে। শবীৰ খুনীয়া হৈছে বুলি কলে কিহেবে খুনীয়া হৈছে এই প্ৰশ্ন মনলৈ আহে। অলংকাব প্ৰসাধনবৰ্ণাবা শবীৰৰ শোভা বঢ়োৱা হয়। শকার্থও কাব্যৰ অংগহে তাৰ শোভা বঢ়োৱা আন কিবা আহে। অংগৰ শোভা অলংকাৰে বঢ়ায়। সেইদৰে কাব্যৰ অংগস্বৰূপ শকার্থৰ শোভা বা সৌন্দৰ্যৰ সৃষ্টি কৰা বস্তুটোকে সাহিত্যাচাৰ্যসকলে অলংকাব নামেৰেই বুজাবলৈ ধৰিলে। ভাষ্যতৰ মতে উপমা, ৰূপক আদি অলংকাবৰ ব্যৱহাৰৰ ফলতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ বিশিষ্ট সহিত-সম্বন্ধৰ সৃষ্টি হয়। তেওঁৰ মতে কাব্যৰ লক্ষণ সহিতো শকার্থো হলেও এই সহিত গুণৰ সৃষ্টি হয় অলংকাবৰপৰা। এতেকে অলংকাৰেই তেওঁৰ মতে কাব্যাত্মা বুলি ধৰিব পাৰি। সাহিত্যশাস্ত্ৰত অলংকাববাদৰ প্ৰথম প্ৰবৰ্তক আচাৰ্যপ্ৰবৰ ভাষ্যহ। ভাষ্যহৰ এই মতকে পৰৱৰ্তী আচাৰ্য উদ্ভট, দণ্ডী, কব্ৰট আদিয়ে পোষণ আৰু বিস্তাৰ কৰিছিল। কাব্য 'শকার্থ-সহিত' এই কথাৰ মান্যতা স্বীকাৰ কৰি লৈ দণ্ডীয়ে কাব্যশবীৰবাদৰ পাতনি মেলিলে :

‘শবীৰং তাৱদিকীৰ্ণব্যৱজিহ্না পদাৱলী

• •

কাব্যশোভা-কবান্ ধৰ্মান্ অলংকাবান্ প্ৰচক্ষতে ।’

দণ্ডীয়ে সহিতশকার্থকে ইকীৰ্ণব্যৱজিহ্না বুলি ব্যাখ্যা কৰি তাক কাব্যৰ শবীৰ বুলি বৰ্ণনা কৰিলে। অলংকাব তেওঁৰ মতে কাব্যশোভাকৰ ধৰ্ম। দণ্ডীৰ মতে শকার্থ কাব্যৰ অংগস্বৰূপ বাহু-বস্তু, অলংকাৰহে শোভাকাবৰ ধৰ্ম বা অন্তৰংগ গুণ, এতেকে সি কাব্যসৌন্দৰ্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ।

অলংকাবশাস্ত্ৰৰ পৰমাচাৰ্য দণ্ডীৰ কাব্য-শবীৰ ভবুই কাব্যালোচনাৰ এটি নতুন ধাৰা যুকলি কৰি দিলে। শকার্থক কাব্যৰ শবীৰ বুলি বৰ্ণনা কৰাৰ ফলত সমালোচকসকলৰ কল্পনা অধিক দূৰলৈ প্ৰসাৰিত হ'ল।

বীতি-গুণ : শবীৰটোৱেই মানুহ নহয়, গুণে দোৰেহে মানুহ। শবীৰ থকা মানুহৰ দৌৰ্য-বীৰ্য আদি গুণ আৰু ভীকতা-কাপুকৰতা আদি দোষ আছে। কাব্যৰ যদি শবীৰ আছে তেনেহলে তাৰো অন্তৰংগ গুণ-দোষ থাকিব লাগিব। এই ধৰণৰ প্ৰশ্নবৰ্ণাবা সাহিত্য শাস্ত্ৰকাৰসকলৰ চিন্তাধাৰা আলোড়িত হ'ল।

আচাৰ্য বায়নে অলংকাৰকে কাব্যসৰ্বস্ব বুলি কয়লৈ টান পালে। অলংকাব কাব্যশবীৰৰ বাহ্যভাৱহে, ভিতৰুৱা বস্তু এটা নিশ্চয় আছে। কাব্যৰ শকার্থৰ লগত যুৰতী শবীৰৰ বিজনি এটা নি বায়নে কলে—বৌদ্ধ গুণটো যদি নাথাকে অলংকাৰে

অবীৰভ শোভা বচাওক চাৰি অলংকাৰ শিল্পী বৃত্তীক দুৰ্ভাগীয়া যেনহে দেখুৱাব।^{১২} সেইদৰে কাব্যৰো কিবা গুণ এটা নিশ্চয় আছে, তাৰ অভাৱ হলে অলংকাৰ শোভাৰ্থক গুণ লোপ পায়। সেই গুণ থাকিলে অলংকাৰ নহলেও কেতিয়াবা কাব্যৰ কাব্যত্ব অটুট থাকে। অলংকাৰ নাথাকিলেও যদি কাব্য হ'ব পাৰে তেন্তেহে অলংকাৰ কাব্যৰ অস্থিৰ ধৰ্ম, থাকিলেও থাকিব পাৰে, নাথাকিলেও নাই। গতিকে তেনে এটা ধৰ্ম কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ বুলি ক'ব নোৱাৰি। যুৱতীৰ ৰোৱনৰ দৰে কাব্যৰ এনে কি গুণ আছে যিটো নহলে অলংকাৰাদিও নিৰর্থক হৈ যায়। বামনৰ মতেৰে সেই বস্তু হ'ল মাধুৰ্য-ওজঃ-প্ৰসাদ আদি লক্ষ্য-গ্ৰন্থনৰ মাজেদি প্ৰকাশ পোৱা গুণ। ভেদ কৰ, গুণে কাব্য-শোভাৰ সৃষ্টি কৰে অলংকাৰবোৰে গুণ সৃষ্টি কৰা শোভাকে বঢ়ায় মাথোন। গুণবোৰ নিভা, কাব্যত্বৰ পক্ষে অপৰিহাৰ্য, কাৰণ সি নহলে কাব্য-শোভাৰ কথাই নুঠে।^{১৩}

বামনে “বীতিৰাখা কাৱ্যাস্য” বুলিলেও মূলতঃ গুণেই যে ভেদৰ মতে কাব্য-সৰ্বস্ব এই কথা অলংকাৰ-সূত্ৰত্বৰ আলোচনাৰ দ্বাৰা অনুধাবন কৰিলে ধৰা পৰে। বীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলি কৈ বীতিনো কি তাক ব্যাখ্যা কৰি কৈছে যে, বিশেষত্ব থকা পদ-বচনাকে বীতি বোলা হয়। বিশেষত্ব নো কি? তাৰ উত্তৰত কৈছে—“বিশেষো গুণাত্মা।” এই বিশেষত্ব হৈছে মাধুৰ্য-ওজঃ-প্ৰসাদ আদি গুণৰ বিকাশ। ঠিক ঠিক মতে বিভিন্ন অবয়ববোৰ সজোৱাৰ ওপৰত এটা বস্তুৰ সৌন্দৰ্য নিৰ্ভৰ কৰে, সেইদৰে বিশিষ্ট পদ গ্ৰন্থনৰ মাজেদি গুণবোৰ প্ৰকাশ পায়। তেনেহলে যিটোৰ প্ৰকাশ হয় সেইটোৱেই মূলবস্তু; এতেকে গুণাত্মাৰ বিকাশ হয় পদ-বচনা বা বীতিৰপৰা। তাকে ‘গুণাঃ আত্মা কাৱ্যাস্য’ নুবুলি বীতিকে কাব্যৰ আত্মা বুলি বামনে শিহুত কথাষাৰ বিস্তাৰ কৰিছে।

বামনাচাৰ্যৰ এই সিদ্ধান্তই কাব্যাত্মাৰ প্ৰকৃত সজ্জান দিব নোৱাৰিলে যদিও প্ৰকৃত কথাৰ বহুতথিনিহে ওচৰ চাপিল। মাধুৰ্যৰ ক্ৰান্তি বা অন্তৰ-ব্ৰহ্মতা, অৰ্থাৎ মন গলোৱা শক্তি ওজৰ প্ৰজ্বলন বা দীপ্ততা, প্ৰসাদৰ প্ৰসন্নতা এইবোৰ কাব্যপাঠকৰ হৃদয়ৰ অনুভৱ। ইয়াৰপৰাই বামনৰ গুণবাদ যে পিছৰ কালৰ বসবাসৰ ওচৰ পাঠ পাঠ

১২.

‘যদি ভৱতি চ্চন্দাভং গুণেভ্যা

বপুৰিৰ যৌনবহ্যমঙ্গলাবাঃ।

অপি জনদগ্নিতানি দুৰ্ভগত্বম্

নিয়তমলঙ্কৰণানি সংদ্রৱন্তে ॥’ — কাব্যলংকাৰসূত্ৰহৃতি ৩/১/২

১৩.

“কাব্যশোভায়াঃ কৰ্ত্তাবো ধৰ্মাঃ গুণাঃ ভৱন্তিৱহন্তংতুলকাবাঃ। পূৰ্বে নিভাঃ ভেদিনা কাব্যশোভানুপপত্তেঃ।”

হৈছিল ডাক বুজিব পাবি। বামনে অলংকাৰৰ প্ৰাধান্য ধৰি কবি কাব্যৰ অন্তৰৰ বস্তু গুণৰ সন্ধান দিয়াৰ লগে লগে কাব্যাকাৰ বিজিজ্ঞাসাই পতীৰতাৰ কালে গড়ি কবিলে।

বক্তোক্তি: কাব্যজীৱিত্বঃ : গুণৰ সন্ধান পোৱাৰ পিছতো এদল কাব্য জিজ্ঞাসুৰ মনলৈ শান্তি নাছিল। ডেউলোকে বিচাৰিবলৈ ধৰিলে অলংকাৰ, গুণ সকলোকে সামৰিব পৰা কাব্যৰ এটা অন্তৰংগ ধৰ্ম। এই অন্তৰংগ ধৰ্মৰ সন্ধান কৰোঁতে কুন্তকে বক্তোক্তিৰ তত্ত্ব উদ্‌ঘাটন কৰিলে। বক্তোক্তি শব্দটো কুন্তকে এটা সুকীয়া আৰু ব্যাপক অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰিছে, বক্তোক্তি অলংকাৰৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ নাই। স্বকৰ্থৰ সহিত গুণটোৰ স্বৰূপ কুন্তকৰ মতে বক্তোক্তি। বক্তোক্তিৰ ফলতহে স্বকৰ্থৰ বিচিত্ৰ মিলন সম্ভৱ হ'ব পাৰে। বক্তোক্তিৰ অৰ্থ হ'ল কথা কোৱাৰ এটা সুকীয়া অৰ্থ। বিচিত্ৰ ভংগী, কুন্তকৰ ভাষাত 'বৈদগ্ধ্যভংগীভূতি'। বক্তব্য বিষয়টোক সাধাৰণ ভাষাত পোনপটীয়াকৈ নকৈ এনেভাৱে কোৱা হয় যেন তাৰপৰা এক প্ৰকাৰ চমৎকৃতি বা বিচিত্ৰতা ওপজে। শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন-প্ৰসূত এই বক্তব্যপূৰ্ণ বক্তব্য বা মিম্যাস হলেহে কাব্য হ'ব পাৰে^{১৪} আৰু সেই কোৱাৰ বিচিত্ৰ বক্তব্যভংগীয়েই কুন্তকৰ মতে কাব্য জীৱল। এজন কাব্যমৰ্মজ্ঞৰ খুনীয়া উক্তি এৰাবত বক্তোক্তি সম্বন্ধে এটা ইংগিত পোৱা যায় :

‘যানৈৰ শব্দান্‌ রসমালপামঃ।

যানৈৰ চাৰ্থান্‌ রসমূল্লিখামঃ ॥

ভৈবেৰ বিস্তাস্তিশেষভঃ।

সংমোহরন্তে করয়ে জগতি ॥’

“আমি যিবোৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি কথা পাওঁ, যিবোৰ বিষয়কে অৱলম্বন কৰি কথা কওঁ, সেইবোৰকে এটা বিশেষ বচনাচাতুৰ্যৰ সৈতে ব্যৱহাৰ কৰি কবিসকলে জগতখন মুহি ৰাখিছে।”

আচাৰ্য কুন্তকৰ বক্তোক্তিবাদে এটা নতুন নাম দিয়াৰ বাহিৰে বৰ বিশেষ আঙুলালে বুলি মনে নধৰে। কথাৰ এটা পাক আছে। শব্দবিজ্ঞাসৰ বলত যে স্বকৰ্থৰ সাধাৰণ অৰ্থৰ উপৰিও আন এবিধ বক্তব্যপূৰ্ণ অৰ্থ দ্যোতিত হয় তাৰ সন্তেদ বক্তোক্তিবাদত পোৱা যায়। ধ্বনিবাদৰ কাষ চাপিব নোৱাৰিলেও কুন্তকে তাৰ আশে-পাশে বক্তব্যগতিৰে হলেও ধ্বনি আছিল।

‘প্ৰভীৰমানং পুনৰন্তদের বক্তব্যি তানীষু মহাকৱিনাম্।’

মহাকবিৰ বাক্যত আন কিবা এটা প্ৰতীক্ৰম আৰ্হ থাকে, ধৰ্মালোককৰ আনন্দবৰ্ণনাচাৰ্যৰ এই ধৰ্মনিবান্দৰ আভাস অস্পষ্টভাৱে হলেও কৃতকৰ যত্নোক্তিও পোৱা যায়।

ধৰ্মনিবান্দ আৰু বসবাদ : ধৰ্মনিবাদী আচাৰ্য আনন্দবৰ্ণনৰ আগলৈকে সাহিত্যা-চাৰ্যসকলৰ দৃষ্টি প্ৰধানকৈ শকাৰ্থৰূপকাব্য শব্দৰ ওপৰতহে নিবদ্ধ আছিল। আচাৰ্য ভাষ্যৰ বা দণ্ডীয়ে অলংকাৰ কাব্য-শোভাকৰ ধৰ্ম বোলোতে আৰু 'শকাৰ্থো সহিতৌ কাব্যম্' বোলোতে অলংকাৰক শকাৰ্থৰূপ শব্দৰবহে সম্পত্তি বুলি মানি লৈছে। তাতোকৈ গভীৰ ভৱৰ কালে ভেৰ্লোক হোৱা নাছিল। গুণবাদী আচাৰ্য বামনে যদিও মাধুৰ্য্যাদি গুণক কাব্যসৰ্ব্ব বুলি আৰু অলপ সুন্দৰ ভৱৰ কালে আঙুঠাইছিল আৰু ভাৱকজনৰ (কাব্যৰ পাঠক বা শ্ৰোতা) হৃদয়ানুভূতিৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিছিল তথাপি 'বিশেষবৰ্তী পদানাং বচনাবীতি' বুলি কৈ সেই পদবিহীনৰ বিশেষত্বকে গুণ আখ্যা দিলে। পদবিন্যাসৰ বিশেষত্বকে গুণ বুলি কওঁতে গুণক শকাৰ্থৰে ধৰ্ম বুলি স্বীকাৰ কৰা হ'ল। শকাৰ্থক অতিক্ৰম কৰি আৰু গভীৰভালৈ আচাৰ্য বামনৰ দৃষ্টি যাব পৰা নাই। তথাপি কব লাগিব আচাৰ্য দণ্ডীৰ কাব্যশব্দবান্দ আৰু বামনৰ গুণবাদ বা বীতিবাদে পৰবৰ্তী ধৰ্মনিবাদী কবিসকলে চিন্তাসূত্ৰৰ পম উলিয়াই দিলে।

প্ৰশ্ন উঠিল—শকাৰ্থ যদি কাব্য-শব্দৰ হয় আৰু মাধুৰ্য-ওজঃ আদি যদি গুণ হয় তেনেহলে শব্দবী বা গুণী কি হব? শব্দৰ থাকিলে শব্দবী আৰু গুণ থাকিলে গুণী থাকিবই লাগিব। মনুষ্য-শব্দবীদি যি চৈতন্যৰ প্ৰকাশ হয় সেই চৈতন্য বা আত্মাই শব্দবী। গুণ অকলে বভাহত ওলমি নাথাকে এজনক আগ্ৰয় কৰিহে সেই গুণে প্ৰকাশ লভে। গুণ শব্দবীৰ ধৰ্মও নহয় আত্মাবহে, কাৰণ যুত শব্দবী এটাত পৌৰ্য আদি গুণ প্ৰকট নহয়। অলংকাৰৰ বেলিকাও এই কথাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিব নোৱাৰে। অলংকাৰে শব্দবী সৌন্দৰ্য বৰণ সঁচা কিন্তু শব্দ শব্দবী এটাত কুণ্ডল-হাৰ আদি ওলমাই দিলেও অলংকাৰৰ শোভাকৰকতা নাথাকে কাৰণ শাক অলংকৃত কবিত্ব খোজা হয় সেইজনেই নাই। অলংকাৰ অংগত পিছা হয়, কিন্তু অংগীৰ অভাৱত সেই অংগ অলংকাৰৰ অনুপযুক্ত হয় গতিকে অলংকাৰৰ সাৰ্থকতা নাথাকে।^{১৫}

ধৰ্মনিবাদী আচাৰ্যসকলে শকাৰ্থ ৰে কাব্যশব্দৰ এই কথা অস্বীকাৰ কৰা নাই। কাব্যৰ গুণ সম্বন্ধেও ভেৰ্লোকে সলৈহ প্ৰকাশ কৰা নাই। ভেৰ্লোকৰ কথা হ'ল—
শকাৰ্থ যদি কাব্যশব্দবী হয় আৰু মাধুৰ্য-ওজঃ আদি যদি কাব্যৰ গুণ হয় তেনেহলে

১৫. 'তথাহি অচেতনং শব্দশব্দবীৰংকুণ্ডলাপ্যেতদপি ন ভাতি অলংকাৰ্যত্বাভাৱাৎ।'

—কন্যালালোকেচন

কাব্যশবীবৰ শবীবী বা আত্মা কি? এই যে গুণ ই কাব্যশবীবৰ গুণ নো? দৌৰ্ঘ
বীৰ্য গুণ আনো শবীবৰ? আত্মাবহে। তেনেহলে বাধুৰ্ঘ-প্ৰসাদ আদি গুণো কাব্যশবীব-
শকাৰ্ঘ্যৰ গুণ হব নোৱাৰে। গুণবোৰৰ পৰমাত্মৰ গুণী বস্তু এটা আছে, আৰু সেই
গুণীবস্তুৰ গুণহে কাব্যশবীবৰ যাজেদি প্ৰকট হয়। কাব্যৰ এই শবীবী বা গুণী বা
অলংকাৰ কি?

আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যৰ পূৰ্বলৈকে যিবিলাক কাব্যলক্ষণ আচাৰ্যসকলে উপস্থাপিত
কৰিছিল সেইবিলাকত কাব্যৰ এটা পক্ষৰ কথাইহে প্ৰধানভাৱে ঠাই পাইছিল।
কাব্যসৃষ্টিব্যাপ্যত কবিকে প্ৰজ্ঞাপতি বুলি ধৰি লৈ ভেটৰ অপূৰ্ণনিৰ্ণায় ক্ষমতাৰ
কথাকে সূত্ৰৰূপে কাব্যত ক'ত তাক ঠাৱৰাবলৈ যত্ন কৰা হৈছিল। কাব্যসৃষ্টিত ভাস্কৰ
(পাঠক, শ্ৰোতা বা নাটক হলে দৰ্শক) যি ৰোগান বা দান, পূৰ্বৰ সাহিত্যাচাৰ্যসকলে
ডালৈ লক্ষ্য কৰা নাছিল বা কবিলেও প্ৰাধান্য দিয়া নাছিল। কাব্যৰ আত্মানুভৱতা
অনুভৱসিদ্ধ, তাক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা নাই, কিন্তু আহ্লাদ বা অলৌকিক
আনন্দ কবিত্মনৰ নে কাব্য-বেত্তাৰ হৃদয়ৰ? এই বিষয়ে বহুত কথন মতন হৈ গৈছে।
এই আহ্লাদ বাইকৈ যে পাঠক, শ্ৰোতা বা দৰ্শকৰ (ভৱিষ্যৎ) এই কথা আনন্দবৰ্ধনৰ
পূৰ্বৰ আচাৰ্যসকলেও স্বীকাৰ কৰিছিল। তথাপি কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্যক কবিকৰ্মৰূপে
ধৰিহে ভেটবিলাকে কাব্যৰ প্ৰাণবস্তুৰ সন্ধান কৰিছিল। ধৰ্মনিবাদীসকলৰ অন্তঃপ্ৰসাবী
মননৰ ফলত এই ভুল ধৰা পৰিল। ভেটলৈকে কাব্যসৃষ্টিত শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহিতগত্বৰ
অনুৰূপ কবি আৰু ভাৱকৰ সহিতগত্বৰ অস্তিত্বও উপলব্ধি কৰিলে। কবি আৰু ভাৱকে
একযোগে ভাবনা দিলেহে অৰ্থাৎ কবিনিৰ্মিত উপাদানবানিয়ে ভাৱকৰ হৃদয়ত পাক
ললেহে কাব্যৰ অলৌকিক আনন্দৰূপ প্ৰকটিত হয়।^{১৬} কাব্যজীৱী প্ৰতিভা আৰু
ভাৱজীৱী প্ৰতিভাৰ মিলনৰ ফলত কাব্যানন্দই ৰূপ লয়। ভাৱজীৱী প্ৰতিভাযুক্ত
ভাৱকৰ অবিহনে কাব্যজীৱী প্ৰতিভা থকা কবিৰো কাব্যভক ফলহীন ল'ব।^{১৭}
ভাৱকৰ ভাৱজীৱী প্ৰতিভাইহে পত্ৰপুষ্পতৰা কবিকৰ্মক ফলিত কৰে। এইকাৰণে
আনন্দবৰ্ধনৰ দিনৰপৰা কাব্যলক্ষণ সম্পৰ্কীয় গুৰুত্ব-বিন্দুৰ স্থান পৰিবাৰিত হ'ল।
কাব্যলক্ষণ স্থিৰ কৰোঁতে বা কাব্য-সৰ্বস্বৰ সন্ধান ল'ওঁতে কবি আৰু ভাৱক দুয়ো পক্ষৰ
অৱদান সম্বন্ধে ধৰ্মনিবাদী আচাৰ্যসকল সচেতন আছিল। সেইকাৰণে ভেটলৈকে
কবিকৰ্মৰূপ শকাৰ্ঘ্য-সাহিত্য, অলংকাৰ বা গুণকে কাব্যৰ আত্মা বুলি নধৰি সেইবোৰ

সহানুভূতি ভাবকৰ হৃদয়ত যি মনোবশ দশা বা চিন্তা-দ্রৱ ঘটে তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিলে। কবিশিক্ষৰ নিৰ্মাণকৌশল ভাবকৰ চিন্তাত প্ৰতিফলিত হৈ ভাবনা লয় বা পাক লয়—এই ধৰণৰ ভাবনাবশৰা পোৱা আশ্বাদনেই আশ্বাদ, আনন্দ বা বস। এই বস একপ্ৰকাৰ প্ৰতীক্ৰমণ অৰ্থ বা ধ্বনি। ইয়েই কাব্যৰ আত্মা। বাকী অসংকাৰ, গুণ, বক্তোক্তি যিহকে বোলা ধ্বনিবাদীৰ মতে এই আত্মাকপ বসৰ পোষক মাথোন—
“ভমেৱ ভাস্তম্নুভাতি সৰ্বম্।”

এটদৰেই কাব্যৰ অলৌকিক আশ্বাদবশুৰি বিচাৰি যি অভিধান আৰম্ভ হৈছিল ধ্বনিবাদীৰ বসভুক্ত ভাব পৰিসমাপ্তি ঘটিল। ভাৰতীয় সাহিত্য শাস্ত্ৰৰ মনন-ধাৰাও যেন উপশান্ত হ’ল।^{১৮}

এয়ে খুলমুলকৈ ভাৰতীয় সাহিত্যশাস্ত্ৰত পোৱা কাব্যাত্মা-জিজ্ঞাসাৰ বিচিত্ৰ কাহিনী। □

১৮. গুণ, বক্তোক্তি, বস, ধ্বনি আদিৰ বিষয়ে এই গ্ৰন্থবিধিৰ আৰু তৃতীয় ক্ৰমত বহুলাই আলোচনা কৰা হ’ব।

প্ৰথম ক্ৰম

শব্দৰ অৰ্থ, শব্দশক্তি আৰু অলংকাৰ

কাব্যৰ শৰীৰ—অৰ্থ

শব্দ, পদ আৰু ভাব অৰ্থ

সংসাৰত লোকব্যৱহাৰৰ মূলতে শব্দ বা নাদ শব্দ বা নাদ মহলে জনজন্ম
মুহূৰ্ত্ততে অচল যেন হৈ পৰিব। ‘নাগাধীনং জনং’ বুলি নাদমাহাত্ম্য কীৰ্ত্তন কৰা হয়।
এই অৰ্থতে নাদ বা শব্দক ব্ৰহ্ম ৰূপে শাস্ত্ৰিকসকলে আৰু নান্দোপাসকসকলে গ্ৰহণ
কৰে। আত্মাৰ কাপত ধৰাপৰা শব্দ হুই প্ৰকাৰ, ধ্বজাতক আৰু বৰ্ণাতক। বীণাৰ
বংকাৰ বা বাঁহীৰ মাত ধ্বজাতক শব্দ কিন্তু ক, খ, গ আদি বৰ্ণনা উচ্চাৰণ কৰি থৈ
বাহিৰ কৰা যায় তাক বৰ্ণাতক শব্দ বোলে। মানুহৰ বাহিৰে আন কোনো জাতিয়ে
এনে বৰ্ণাতক শব্দ সাৰ্থকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। বৰ্ণাতক হলেই যে সকলো
শব্দৰ অৰ্থ ওলাব এনে কথা নহয়। কদম্ব মদম্ব শব্দৰ কোনো অৰ্থ নাই; বৰ্ণাতক
হলেও এইবোৰ নিবৰ্ণক শব্দ। কিন্তু বায়, গছ, বগা, গমন ইত্যাদি বৰ্ণাতক শব্দই
অগতঃ কোনো ব্যক্তি, জাতি, গুণ বা ক্ৰিয়াৰ কথা আত্মাৰ মনত পেলুৱাই দিয়ে।
এনে ধৰণৰ সাৰ্থক শব্দবোৰৰ সহায়তাবে মনৰ ভাব, অভাৱ, আবেগ, অনুভূতি আদি
প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় কাৰণেই সংসাৰৰ বাবজীৱ লোকব্যৱহাৰ চলি থাকে।
সন্মিলিত বৰ্ণ বা কেতিয়াবা অকলশৰীয়া বৰ্ণও সাৰ্থক হলেই শব্দ সকলো ভাৱতে
এনেকুৱা হাজাৰ হাজাৰ শব্দ আছে। সাহিত্যৰো মূলধন এই শব্দই, তাকে চলাই
কৰাই সাহিত্যৰ কাৰবাৰ চলে।

পদ : অগতঃ বাবজীৱ কাম দেশ, কাল, কাৰকতা আদি কিছুমান সম্ভৱ
ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এনেৰে শব্দতে নিৰালম্বভাৱে কাম সিদ্ধ হব নোৱাৰে। কিবা
এটা ঘটনাই কোনে কৰিলে, কেনেকৈ কৰিলে, ক’ত কৰিলে, কেতিয়া কৰিলে,
ইত্যাদি সম্ভৱবোৰৰ সমাধান বা স্থিৰতা নোহোৱাকৈ শব্দ মাত্ৰ উচ্চাৰণপৰাই
অৰ্থবোধ পূৰ্ণ আৰু স্পষ্ট হব নোৱাৰে। বায়, হাৰি, গছ, কুঠাৰ কাট এই শব্দ
কেইটা বাবে বাবে উচ্চাৰণ কৰিলেও বক্তাৰ আভ্যন্তৰীণ অৰ্থ বুজা টান হব। ইয়াত
বামেই গছ কাটে নে গছেই কুঠাৰ কাটে অথবা হাবিয়েই বাগক কাটে ইয়াৰ একো
উদ্ধাৰি নোহোৱা হয়। কিন্তু যেতিয়া বায় শব্দত এ লগাই, হাৰি শব্দত ও লগাই
কুঠাৰ শব্দত এৰে লগাই আৰু কাট শব্দত হলে লগাই কৰে। “বামে হাবিত কুঠাৰে
গছ কাটিলে” যেতিয়া কোনে, কাক, ক’ত, কিহেৰে, কাটিলে স্পষ্টকৈ ওলাই পৰিল।

অর্থবোধৰ মাজত পদসমূহৰ সম্বন্ধ দেখুৱাবলৈ আমি কিছুমান চিন বা বিভক্তি ব্যৱহাৰ কৰোঁ। সেইবোৰ প্ৰয়োগ নকৰালৈকে অর্থবোধ নিৰ্ভৰকাৰ থাকে। তাক ব্যৱহাৰ কৰিলে সৰিকাব আৰু স্পষ্টীকৰণ হয়, পূৰ্ণ বাক্যৰ উপযোগী হয় আৰু পদ নাম পায়। সেইকাৰণে পাণিনি মুনিৰ মতে ‘সুপ্তিভুক্তং পদম্’ অৰ্থাৎ কাৰক-বিভক্তি আৰু ক্ৰিয়া বিভক্তি যুক্ত হলে নকহি পদ নাম পায়।

পদাৱয়—বাক্য : এটা পূৰ্ণ অৰ্থযুক্ত আৰু অৱয়ব থকা পদৰ সমূহকে বাক্য বোলে। ইয়াত মন কৰিবলগীয়া এই যে কেৱল পদৰ সমূহকে বাক্য বোলা নাই। পদৰ বিশেষণ ৰূপে ‘এটা পূৰ্ণ অৰ্থযুক্ত’ আৰু ‘অৱয়ব থকা’ এই বিশেষণ দুটা সাক্ষ্য দিয়া হৈছে। কেৱল পদসমূহকে বাক্য বুলি কলে ‘গৰু, ঘোঁৰা, মানুহ, হাতীলৈ’ এই পদসমূহো বাক্য হ’লহেঁতেন; কিন্তু যিহেতু ইয়াৰ এটা পূৰ্ণ অৰ্থ নাই সেইকাৰণে বাক্য নাম পাব নোৱাৰে। আকৌ ‘ঘোঁৰাই ঘাঁহ’ এই বুলিলেও অৰ্থ পূৰ্বাকৈ নোলায়, কিবা এটা যেন জানিবলৈ থাকি গ’ল। গতিকে ইয়াত পদৰ মাজত অৱয়ব নথকা। ‘খায়’ ক্ৰিয়াটো ভূবি দিলে পদকিটোৰ মাজত সম্বন্ধ স্পষ্টভাৱে ওলাই পৰিল আৰু অর্থবোধ হোৱাতো অসম্পূৰ্ণতা নাথাকিল। গতিকে বাক্য হবলৈ যথেষ্ট পদসমূহৰ যোজনা কৰিলেই নহ’ব। পদবোৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধবোৰ ওলাই পৰাকৈ পদ প্ৰয়োগ কৰিলেহে মানুহৰ ভাব পূৰ্বাকৈ প্ৰকাশ পায়। পদসমূহৰ এই লাগ-বাধ থকা অৱস্থাকে অৱয়ব বোলে।

অৱয়ব হবলৈ তিনিটা কথা লাগে। সেই কেইটা হ’ল আকাংক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসক্তি।

আকাংক্ষা : আকাংক্ষা মানে উৎসুকতা বা আগ্ৰহ। অর্থবোধ সমাপ্তিৰ অভাৱকে আকাংক্ষা বোলে। কোনোবাই যদি মোক হঠাতে বামে বুলি কৈ মনে মনে থাকে মই ভেৰৰ মুখলৈ চাই আৰু কিবা কব বুলি বৈ থাকিম। বামে বোলা মাত্ৰকতে কৰ্ত্তব্যজনে কব খোজা কথাটো কোৱা হৈ নুঠে। প্ৰশ্ন উঠিব বাবে? বামে কি? গতিকে বামে পঢ়িছে বা খাইছে এনে এটা পূৰ্বা কৰিব পৰা পদ লাগিব। বামে বোলোঁতে যদি সকলো অর্থ বুজা হৈ গ’লহেঁতেন তেনেহলে খাইছে বা পঢ়িছে ক্ৰিয়াৰ লগত তাৰ অৱয়ব নহ’লহেঁতেন। অর্থপ্ৰতীতিৰ সমাপ্তিৰ অভাৱ হোৱা গতিকে অৰ্থাৎ আকাংক্ষা থকা কাৰণে এই অৱয়ব সম্ভৱ হৈছে। পদসমূহৰ অৱয়ব হবলৈ আকাংক্ষা প্ৰথম লাগতিয়াল গুণ। এটা পদ কোৱাৰ পিছত যদি আকাংক্ষা নোহোৱা হয় তেনেহলে আৰু পদ বহুতালৈ বা কলে তীব্ৰ লগত অৱয়ব নথটে গতিকে বাক্যৰ ঘটক হয়ও নোৱাৰে। বাবে ভাঙ খালে এই বাক্য তনাৰ পিছত আকাংক্ষা নাথাকে, অৰ্থাৎ যদি কোনোবাটো কিবা কৰা ভেটিয়া ক’ব কিবা বেলেগ অর্থ কৰিব লাগিব,

বহুল অৰ্থহীন হ'ব। বামে ভাত খালে, মানুহ—ইয়াৰ একো অৰ্থ নহয়। ইয়াৰ অৰ্থ কথিব বুজিলে আন পদ টানি আকৃষি আদি সন্-পোতকা কথিব লগা হ'ব। গতিকে বামে ভাত খালে—এই পৰ্য্যকটোৰ লগত মানুহ পদৰ অৱস্থা নহয় বিহেতু ভাত খালে বোলোঁতে অৰ্থ বুজা হৈ প'ল, ভাব নিহত জানিব খোজাৰ হেপাহ লোহোৱা হ'ল। তেনে হেপাহ বা আকাংক্ষা ভেটিৱালৈকে থাকিব ভেটিৱালৈকেহে মনুল যোগ্যপদৰ অৱস্থা হৈ থাকিব।

যোগ্যতা : পদৰ আকাংক্ষা পূৰাৰ পাৰে যোগ্য পদেহে। দুটা পদৰ মাজত সম্বন্ধ ঘটাত স্বাভাৱিক বাধা থাকিব নালাগে। এনে বাধা নথকাকৈ যোগ্যতা বোলে। 'বতাহ বলিহে' ইয়াত বতাহ আৰু বল ক্ৰিয়াৰ মাজত সম্বন্ধ ঘটাত বাধা নাই কাৰণ বতাহ স্বভাৱতে বলে আৰু বলিব পাৰে। কিন্তু যদি যদি কওঁ 'বতাহ দলিৱাইছে' ভেটিৱা কোনে কি বুজি পাৰ? দলিৱাৰ পাবি গোটা বস্তুহে, বতাহক জানো কোনোবাই চুই ধৰিব পাৰে যে দলিৱাৰ পাবিব? বতাহ আৰু দলিৱা ক্ৰিয়াৰ মাজত সম্বন্ধ ঘটাত স্বাভাৱিক বাধা আছে অৰ্থাৎ এই চুই পদৰ মাজত যোগ্যতা নাই, গতিকে অৱস্থা হ'ব নোৱাৰে। যোগ্যতা নথকা পদক গুচোৱাওটাকৈ ব্যৱহাৰ কৰি উচ্চাৰণ কৰিলে অৰ্থ নোলাগ্ন কাৰণ যোগ্যতাৰূপ নথকা কাৰণে ভাব অৱস্থা হ'ব নোৱাৰে। অৱস্থা নহলে সাৰ্থক পদসমূহ বাক্যত পৰিণত নহয়।

আসক্তি : বোধৰ অবিচ্ছেদকে আসক্তি বোলে। মানুহৰ মনত কোনো বাক্যৰ অৰ্থবোধ খণ্ড খণ্ডকৈ নহয়। ব্যৱহাৰ হোৱা আটাইকেউটা পদৰ অৰ্থ লগ লাগি এটা অখণ্ড ভাৱপৰ্য্যৰ গ্ৰহণ হয়। 'বাম দশবথৰ পুত্ৰ' এই বাক্যৰ বামবোধ, দশবথবোধ আৰু পুত্ৰবোধ এই আটাইকেউটা বোধ ধাৰা প্ৰবাহৰ দৰে ইটোৰ পাছত সিটো অতি নোহোৱাকৈ মনত সোমালেহে মোটেই বাক্যৰ ভাৱপৰ্য্য বোধগম্য হয়। আজি 'বাম' কাইলৈ 'দশবথ' আৰু পৰাইলৈ 'পুত্ৰ' এইদৰে বিচ্ছিন্ন বোধ হলে আসক্তি নথকা কাৰণে সেই তিনিটা পদ লগ লাগি বাক্য হ'ব নোৱাৰে। আজি যদি কোনোবাই আহি 'এজনী গাই' বুলি কৈ লব মাৰে আৰু এসপ্তাহৰ মূৰত আহি কয় 'কিনিলোঁ', কাৰ সাধ্য বুজি যে সেই মানুহজনে এজনী গাই কিনিলে। 'এজনী গাই' এই বোধটো শুধৰ মনত অবিচ্ছিন্নভাৱে বৈ থকা নাই যে এসপ্তাহৰ মূৰত 'কিনিলোঁ' বোলা মাত্ৰকতে শুধৰ 'এজনী গাই' এই পদ দুটাৰ লগত 'কিনিলোঁ' পদটো জোৰা লগাই লৈ অৰ্থ বুজিব। সেইকাৰণে পদবোৰ পৰস্পৰ সন্নিহিত হ'ব লাগে, তেহে অৱস্থা হয়। আসক্তিকে সেইকাৰণে সন্নিহিত বোলে।

অকল সময়ৰ কালপৰবাই সন্নিহিত হলে নহয়, কোনো ব্যৱধানেই থাকিব নালাগে। 'বৰষুণ' এই পদটো কৈ মাজতে যদি 'প্ৰকল্পে ব'হা খাট লি' ভা'কাৰ

ইত্যাদি কথা কৈ দেহত কৰি 'দিয়ে' ভেনেহলেও 'বৰষুণ দিছে' এই অৰ্থবোধ হোৱাত বাধা ঘটে। কাৰণ বৰষুণ আঁক দিছে এই পদ দুটাৰ সন্নিবিধ মৰ্য্যকাত অৱস্থ হ'ব নোৱাৰে। 'বৰষুণ' এই পদৰ অৰ্থত মোৰ মনাটো হৰণাৰ পিছতে পকুৱে বীচ খোৱা কথাটো মনটো আঁকো বাগবি গ'ল আৰু মনৰ বোধৰ দ্বাৰা অবিচ্ছিন্ন হৈ নাথাকিল।

এতে ক বাক্য হবলৈ পূৰ্ণ আঁক এটা অৰ্থত অৰ্থবোধ হ'ব লাগিব। এনে অৰ্থত বোধ হবলৈ পদবোৰৰ ম'জত আকাংক্ষা, যোগাত' আঁক আসক্তি এই তিনিওটা চৰ্ত পূৰাব পৰা অৱস্থ হ'ব লাগিব।

কাব্য-শৰীৰ - শব্দ আঁক গ'ল

'নাৰাধীনাং জগৎসৰম্' এই কথাৰাৰ যদিও সংগীত শাস্ত্ৰত আঁক তথাপি উঠাৰ অৰ্থই কেৱল যে সংগীত ক সাময়িক এনে নহয়। সংসাৰ যাত্ৰাত শব্দ-নিজৰ বৃত্তিত দেখুৱাই আহিছে। কবিয়েও শব্দৰ লীলাৰেই অপূৰ্ণ নিৰ্মাণ কৰি গগন মোহিত সাহিত্যৰ বস, ধ্বনি, গুণ, অলংকাৰ যিহকে বাল্য সকলো শব্দশক্তিৰ বিবিধ খেলৰ বাহিৰে একো নহয়। বস-ধ্বনিৰ মূল, শব্দৰ ব্যঞ্জনশক্তি। কপক অতিশয় শক্তি আদি অলংকাৰ ব্যঞ্জনৰ প্ৰকাৰভেদ মাত্ৰ। গতিকে কাব্য নিৰ্মাণ কৰিলৈ বা কাব্যৰ আৰম্ভ লবলৈ হলে শব্দৰ মহিমা জানিব লাগিব। অৱশ্যে যেনেকৈ কপকে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে, বৰিবজনে যেনেকৈ স্বৰভেদ নাজানে আৰু স্বৰ-লালিতাৰ মৌল বুজিব নোৱাৰে সেইদৰে শব্দৰ সংসাৰ সাহিত্যৰ মৌল পাবলৈকে শব্দ-শক্তিৰ লগত সম্যক পৰিচয় থকা বাঞ্ছনীয়। বস, ধ্বনি, অলংকাৰ আদিৰে সুশোভিত কাব্যৰ নহন বান্ধুস্বয় বন্ধনীয়া উপভোগ কৰিবলৈ হলেও শব্দাৰ্থৰ উলানলা জানিব লাগিব। শব্দাৰ্থৰ উলানলা পাব লাগিলে শব্দ-শাস্ত্ৰৰ চৰ্চা প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। এইকাৰণেই সংস্কৃত অলংকাৰ গ্ৰন্থতো শব্দ-শক্তিৰ চৰ্চাই ঠাই পাইছে। কাব্য-শাস্ত্ৰ, সাহিত্য-শাস্ত্ৰ আদি গ্ৰন্থত কাব্যৰ লক্ষণ, প্ৰয়োজন, হেতু আদি প্ৰাৰম্ভিক বিষয়ৰ অবতারণা কৰি লৈ শব্দশক্তিৰ আঁক চাৰ্চা আৰম্ভ কৰিছে। কাব্যৰ অন্তৰংগ বিষয়ৰ অলংকাৰ বস আদিৰ চৰ্চা পিছতহে কৰিছে।

শব্দাংক কাব্য-শৰীৰ মূল সকলো অলংকাৰিক স্বীকাৰ কৰি লৈছে। আকাংক্ষা যি চৈতন্য শক্তি সিও শৰীৰৰ মাজেৰেই প্ৰকট হয়। শৰীৰ হলেও শব্দাৰ্থৰ স্থান গৌণ হ'ব নোৱাৰে। বান্ধুৰ প্ৰথম পৰিচয় শৰীৰৰ যোগেদিহে হয়। সেইদৰে কাব্যৰ আকাংক্ষা বসেই হওক বা ধ্বনিৰেই হওক বা গুণেই হওক শৰীৰক উল্লেখ কৰিহে সি প্ৰকট হয়। সেইকাৰণে কাব্য-শৰীৰ শব্দাৰ্থৰ ওপৰত জনাটো প্ৰয়োজন।

শব্দার্থভেদ আনি লৈহে ভাব বিশেষ বিকাশ বা বৈদগ্ধ্যভংগীভূতি বা অলংকাৰৰ সৌন্দৰ্য গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

এইখিনি কথা শ্রোতা বা পাঠকৰ কালবপৰাই যে সত্য সি নহয়, কাব্যকৰ্তা কবিৰ কালবপৰা বিচাৰ কৰিলেও সত্য। কাব্য নিৰ্মাণৰ প্ৰধান সাহায্যী শব্দার্থ। তাক ভাল দৰে প্ৰয়োগ কৰিব পৰাৰ ওপৰতে কবিৰ কবিত্ব সিৰ্জিত কৰে। প্ৰতিভাশালী কবি বস্তৱক প্ৰজ্ঞাপতি। পাঠকৰ কচি অনুসাৰে বা নিজৰ অভিকচিমেতে ভেট খন্দাৰা বিত্তীয় সৃষ্টিৰ পৰিকল্পনা কৰে। শব্দার্থ ভেটৰ অতীতত থকা আভাষহ বাহিনী। প্ৰয়োজন হলেই 'মই আগতে' 'মই আগতে' বুলি ভেটৰ মনঃ ক্ষেত্ৰত উকৰি গৈছে। কবি যথেকে এটা সুন্দৰ শ্লোকত এই কথা বহিৰাকৈ বৰ্ণাইছে :

‘অত্ৰংকৰোপিসিহিতকীৰ্তিসিতাতপঃ।

ভূতঃ স এব কহিমগুণচক্ৰবৰ্তী।

বঃসুচক্ৰৈৰ পুৰতঃ বহুমুখীহিতে।

আণ্ ৰাচ্যাতচকমহঃ পৃথুনানিতপঃ ॥’

প্ৰতিভাশালী মহাকবিসকল শব্দৰ বজা। বাক্ ভেটঃলাকৰ বশবৰ্তী। কবি চক্ৰবৰ্তীৰ ইচ্ছা মাত্ৰকতে শব্দ-অর্থৰ সেনানসূহে ভেটৰ সমুখত বাক্ পাক্তি দাবী পাতেহি।

শব্দৰ শব্দার্থক এইদৰে আভাষাইলী সেনাত পৰিণত কৰিলে কাব্য-শাস্ত্ৰ আৰু শব্দ শাস্ত্ৰ দুয়োটাৰে বৰাৰথ অনুশীলনৰ একান্ত প্ৰয়োজন। মহাকবি কালিদাসে বহুবংশ মহাকাব্য আৰম্ভ কৰোঁতে ‘শাকৰ্ষাণিবসংপূৰ্ণ’ পাৰ্বতীপ্ৰসঙ্গৰক বন্দনা কৰিছে—

শব্দ-শক্তি

শব্দ-শক্তি কি? যানুহে যে কথাতো কয় 'ভাব আছে ভাবা নাই' কথাটার একেবারে মিছা নহয়। প্রকৃততে সংসারৰ বিস্তৃতি আৰু মানৱ মনৰ লেখ-লেখ নোহোৱা ভাবভৰংগৰ কথালৈ চাই একোটা ভাষাত থকা শব্দবান্ধিৰ সংখ্যা তেনেই ডাকৰ যেনে লাগে। শব্দবোৰ যদি ঠিকঠা নহ'লহেঁতেন আৰু মূল অৰ্থটোৰ বাহিৰে আৰু একো প্ৰকাশ কৰাৰ ক্ষমতা নাথাকিলহেঁতেন তেনেহলে সংসার-যাত্ৰা অচল নহলেও যে সূচল নহ'লহেঁতেন এই কথা ধুকপ। জুই বুলিলে জুই, পানী বুলিলে পানী, মাটি বুলিলে মাটিৰ বাহিৰে যদি আন একো বুজাব উপায় নাথাকে তেন্তিহা 'জুই হাই দাম', 'পানী মিঠে', 'মাটিৰ মানুহ' আদি কথাবোৰৰ একো অৰ্থই নোলোৱা হব। বস্তৱ দাম ক'বাত জুই হব পাৰে নে, মিঠেনো পানীৰে বান্ধিব কোনে? মাটিৰে ভৈয়্যাবী মাটিৰ কলহত মাটিৰ যি অৰ্থ মাটিৰ-মানুহ বুলিলেও সেই অৰ্থ হব নে? আমি জুই-হাই দাম বুলিলে কিনাৰ অসাধ্য দাম এই অৰ্থই বুজোঁ। পানী-মিঠে বুলিলে মিছা আশা, মাটিৰ মানুহৰ অৰ্থ পক্ষভোক্তিক উপাদানেৰে গঠিত, আৰু মাটি-মানুহ বুলিলে শান্ত প্ৰকৃতিৰ মানুহ এনেবোৰ অৰ্থহে বুজোঁ। পিছে জুই, পানী বা মাটিৰ এইবোৰ অৰ্থ অভিধানত খিচাৰিবলৈ পোৱা নাযাব। জুই শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে সাহিত্যশক্তিযুক্ত পদাৰ্থটোৰ কথাহে মনত পৰে, বজাৰৰ চৰা দামৰ কথা ক'বো মনলৈ নাহে। তেনেহলে এইবোৰ অৰ্থ ক'বপৰা আহিল? নিজৰ মুখ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰাৰ উপৰিও আন অৰ্থ দিব পৰা শক্তি এটা নথকাহেঁতেন চেপি খুন্দি জ্বানো বেলেগ অৰ্থ উলিয়াব পৰা ন'লহেঁতেন? কুঁহিয়াবৰ বসেবেই জাৰাব সকলো কাম নহয় দেখি ডাক পগাই গুৰ, চেনি ভৈয়্যাব কৰি লওঁ। কুঁহিয়াবৰ বসন্ত গুৰ, চেনি হব পৰা শক্তি এটা আছে বুলিহে আমি ভাবপৰা গুৰ, চেনি পাইছোঁ। কুঁহিয়াবৰ বস সেবেকা হলে গুৰ নোলায়। শব্দৰ বেলিকাও তেনে কথাই। শব্দৰ নিজা ঘাই অৰ্থটো বুজোৱাৰ উপৰিও বেলেগ অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। প্ৰত্যেক শব্দৰপৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন যি অৰ্থ উলিয়াব ডাক বোধ কৰোৱা শক্তিক শব্দ-শক্তি বোলে। শব্দ-শক্তিকে শব্দৰ বৃদ্ধিও বোলে।

শব্দ-শক্তি তিনি প্ৰকাৰ : শব্দৰ অৰ্থবোধ কৰোৱা শক্তি তিনি প্ৰকাৰ। সেই অনুসৰি অৰ্থও তিনি প্ৰকাৰ আৰু সেই তিনি প্ৰকাৰ শক্তিৰ আশ্ৰয় বা জাৰাব শব্দও তিনি প্ৰকাৰ হয়।

অভিধা : এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে প্ৰথমতে এটা ব্যক্তি, গুণ.

ক্ৰিয়া বা জাতিৰ বোধ এটা মনত উদয় হয়। যিটোৰ বোধ উদয় হয় সিয়ে অৰ্থ। গৰু বোলা হাতকতে গল-কহল বিশিষ্ট জন্তু বিশেষৰ অৰ্থ মনত উদয় হয়। এটা শব্দৰ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে পোনতে যি অৰ্থৰ উদয় হয় তাকে অভিধেয় আৰু সেইটোৱেই প্ৰধান অৰ্থ বাবে মুখ্যার্থও বোলা হয়। বাসুদেৱ হাত-ভৰি আদি সকলো অঙ্গবোৰৰ ভিতৰত মুখখন আগতে চকুত পৰে। সেইদৰে জ্ঞান সকলো প্ৰাণীৰমান অৰ্থতকৈ বাচ্য বা অভিধেয় অৰ্থটোহে আগতে মনলৈ আহে। সেইকাৰণে মুখৰ নিচিনা দেখি মুখ্য।^১ যি শব্দই এই মুখ্যার্থ বুজায় তাক বাচক বোলে। শব্দৰ যি শক্তিৰ বলত এই মুখ্যার্থটো মনলৈ আহে তাক অভিধা-শক্তি বা অভিধা-বৃত্তি বোলা হয়। গৰু শব্দটো বাচক, গলকহল বিশিষ্ট জন্তুৰ বোধটো মুখ্যার্থ বা অভিধেয় আৰু গৰু শব্দ আৰু গৰু অৰ্থৰ মাজত সম্বন্ধ আনি দিয়া। সংকেতদ্বাৰাৰ শক্তিটো অভিধা।

লক্ষণা : চল্লখৰ বৰুৱাৰ ‘আমি ভকত’ নামৰ ব্যংগ্য কবিতাটিৰ শেষৰ পংক্তি কেইটা চোৱা যাওক। ভকত এজনে নিজৰ গুণ-পৰিমাৰ কথা বখানি শেহত শ্ৰোতাক সন্মোহন কৰি কৈছে :

“ভেও যদি তুমি বোলা
আমি ভকত সক,
ভেনেহলে তুমি এটা
জাত বলদ গৰু।”

ভকতক ‘সক ভকত’ বুলিলেও শ্ৰোতাৰ মনত সঁচাসচি বলদ গৰু হৈ যোৱাটো অসম্ভৱ। গতিকে ইয়াত গৰুৰ অৰ্থ জন্তুবিশেষ নহৈ জ্ঞান কিবা এটা হ’ব লাগিব। গৰুৰ লগত খাপ খোৱা বা গৰুৰ লগত সম্বন্ধ থকা অৰ্থ হ’ব গৰুৰ নিচিনা নিৰ্বোধ, মুৰ্খ। শ্ৰোতা-সকলেও ইয়াত গৰু শব্দৰ অৰ্থ গৰু বুলি নলৈ মুৰ্খ অৰ্থহে গ্ৰহণ কৰিব। তেনেহলে গৰু শব্দৰ মুখ্যার্থ ইয়াত অচল হ’ল আৰু গৰুৰ মুখ্যার্থৰ লগত কিবা সম্বন্ধ হিল থকা আন এটা অৰ্থ অৰ্থাৎ ‘মুৰ্খ’ অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিব লগা হ’ল। এই ধৰণৰ অৰ্থ উলিওৱা শব্দৰ শক্তিটোক লক্ষণা বোলে। অৰ্থটোক লক্ষ্যার্থ আৰু শব্দটোক লক্ষক বা লাক্ষণিক বোলা হয়।

লক্ষণা শক্তিৰে কাম কৰে যদিহে—

(১) মুখ্যার্থৰ অৰ্থবোধ হোৱাত বাধা পৰে, (২) মুখ্যার্থৰ লগত সম্বন্ধ বা বোণ

১. মুকুল ভট্টই কৈছে “সহি যথা সৰ্ব্বৈৰ্যো হৃদ্যাদ্যৰ্হভাঃ পূৰ্বং মুখং অৱলোক্যতে ভৱদেব সৰ্ব্বৈৰ্যোঃ প্ৰাণীৰমানভ্যোহৰ্থাভৱভাঃ পূৰ্বং মনস্যাভে।”

থাকে, লগতে (৩) কটি বা প্রয়োজন বেই সেই এটা হেতু স্বরূপে থাকে। কটি মানে প্রয়োণ প্রবাহ আৰু প্রয়োজন পদে স্বত্বাৰ অভিপ্ৰায় বিশেষ বুজায়।

মুখাৰ্ৰ' যেতিয়া বাৰিহা হ'ল অৰ্থাৎ আপ মাখাৰ, তেতিয়া পূৰ্বাপৰ ৫লি অহা প্রয়োণৰ হেতুকেই হওক নিশা স্বত্বাৰ অভিপ্ৰায় বিশেষ বুজাবৰ হেতুকেই হওক নিশা ক্ৰিয়ে মুখাৰ্ৰ'এ লগত কিবা স্ত্ৰে আপ থোৱা মা- এটা অৰ্থ মনলৈ আমি দিৱে থাকে লক্ষণ-শক্তি বোলে :

ইয়াতে দুটা কথা মন কৰিবলগীয়া আছে। এটা হ'ল পূৰ্বাপৰ ৫লি অহা প্রয়োণ। তাকে কটি বোলে। আনটো হ'ল স্বত্বাৰ উদ্দেশ্য বিশেষ অৰ্থাৎ প্রয়োজন। এই দুটা কাৰণ লৈ লক্ষণ-শক্তিয়ে কেনেকৈ কাম কৰে তাক উদাহৰণ একোটা লৈ চোৱা যাওক।

গুণৰ 'ভেনেহলে তুমি এটা জাত বঙ্গ গক' -এই উদাহৰণত গক শব্দটোৰ লক্ষণ অৰ্থ কৰাৰ এটা উদ্দেশ্য বা প্রয়োজন আছে সেইটো হৈছে অতি নিৰোধিত প্রকাশ কৰা। কেৱল মূৰ্খ বা নিৰোধিত বুলি কলে কথাটো সিমান ডাঠ নহয় আৰু অতিশয়তা ওলাই নপৰে। গক বুলি কোৱাত অভিপাত মূৰ্খ এই ধৰণৰ অতিশয়তা বুজোৱা হৈছে। এই অতিশয়তা বুজাবলৈ লক্ষণ-শক্তিৰ আশ্ৰয় লোৱা হৈছে আৰু এইটোৱেই হ'ল প্রয়োজন। এই প্রয়োজনৰ হেতুকেই লক্ষণ-শক্তিয়ে কাম কৰিছে বুলিব কৰি অতিশয়তা বুজোৱা প্রয়োজন বা অভিপ্ৰায় নাথাকিলেইডেন ভেনেহলে অকল মূৰ্খ বুলিহেই হ'ল হৈডেন, গক বুলি কৰিব কোনো দৰকাৰ নাছিল। যি লক্ষণৰ দ্বন্দ্ব স্বত্বাৰ এনে এটা অভিপ্ৰায় থাকে তাক সপ্রয়োজনা বা প্রয়োজনবুলি বা প্রয়োজনবুলি লক্ষণ বোলে। সাহিত্যত প্রয়োজনবুলি লক্ষণৰ ওকত বৰ বেছি কৰিব পৰা অভিপ্ৰায় এনে প্রয়োজনবুলি লক্ষণৰত নিহিত থাকে।

কটিৰ উদাহৰণ : "মিৰকুমাৰ আক্ৰমণ গকনীৰ প্রতিবোধ কৰিব নোৱাৰিলে"
—ইয়াত গকনীও মানে গকনীৰ বজা-প্রজা। কাৰণ, গকনীও ঠাইখনে বৃত্ত কৰি শব্দৰ আক্ৰমণ প্রতিবোধ কৰিব নোৱাৰে। গকনীও শব্দৰ স্বৰূপ বা অৰ্থানী ঠাইখন—এই স্বৰূপ আপ নো-বাৰত গকনীও শব্দৰ স্বৰূপ নবত্বত গকনীও শব্দ-প্রজাৰ বুলিব। ইয়াত গকনীও বোলাত কেৱল উদাহৰণ দিয়া নাই, গকনীও বুলিলেও হ'ল হৈডেন, কিন্তু ঠাইখনৰ স্বৰূপেই ঠাইত থকা কাৰিকৰ বুলোৱা এটা আৰম্ভ ভাৱত কটি অৰ্থাৎ পূৰ্বাপৰ দিয়া। এই কটিৰ বৃত্তত লক্ষণ-শক্তি অব্যবহিত কৰি গকনীও মানে গকনীৰ বজা-প্রজা হৈছে।

কটিৰ কাৰণে ভন-বুলি বুজাওৱা এটা উদাহৰণ।

কটিৰ প্রয়োজনবুলি লক্ষণ-শক্তিৰ পৰিণতি।" — সাহিত্যদৰ্শণ ২, ৫

কিন্তু যদি কও গড়গড়াই প্রতিবোধ কবিব নোৱাৰিলে—ভেড়িলা লক্ষণা নাই কাৰণ ব্যাকৰণৰ মতে গড়গাঁৱত 'ইয়া' প্ৰত্যয় যোগ দিলন্ত গড়গাঁও সম্বন্ধীয় বা গড়গাঁৱত থকা এই অৰ্থ পোৱা হৈছে। এইটো ব্যাকৰণ প্ৰাপ্ত বাচ্য অৰ্থ। 'ইয়া' প্ৰত্যয় যোগ হোৱাত গড়গড়া বোলা মাত্ৰকতে 'গড়গাঁৱৰ বাসিন্দা' এই অৰ্থ সাফাৎ-ভাৱে পোৱা গৈছে। কেৱল গড়গাঁও বুলিলেহে মুখ্য অৰ্থত গড়গাঁওবাসী অৰ্থ নোলায়। ভেড়িলা লক্ষণাৰ আশ্ৰয় লব লগা হয়। সেই লক্ষণা কবিব বলত সম্ভৱ হৈছে। এই ৰং লক্ষণাক কচিমুলা লক্ষণা বোলে।

ব্যঞ্জনা : অভিধ বৃত্তিয়ে নিজ অথ দিয়াৰ পিছতো, বা যি স্থলত অভিধা অনংগত হোৱা বাবে লক্ষণাবে অৰ্থ লোৱা হয় সেই স্থলত, লক্ষণা বৃত্তিয়েও অৰ্থ দি উভাই উল্লেখ্য হোৱাৰ পিছতো যদি আক এটা অৰ্থ প্ৰতীক্ৰমণ হয় ভেড়িলা সেই প্ৰতীক্ৰমণ অৰ্থ দিয়া নকিক ব্যক্তন বোলে।

যব গৃহস্থজনে যদি সকীয়াই কয়—'হেব' গক গাই আহিল' গৃহিণীয়ে বুজিলে গধূলি হয়হে, বাহনী-ঘৰত সোমাবলৈ গা-ধুবৰ হ'ল। চোভালত খেলি থক' ল'ৰা-ভাৱালী কেইটাই বুজিলে—খেল সামৰিবৰ হ'ল। গাঁৱৰে জীৱনী এজনী লগৰ লগৰীয়াৰ লগত মেল মাৰিবলৈ আহিছিল। জাই গৃহস্থৰ কথা জনি বুজিলে 'ঘৰলৈ উভতি যাবৰ হ'ল। এ' একেধাৰ কথাবপৰাই গক নামৰ অন্ত পথাৰবপৰা ঘৰলৈ অহা এই বাচ্যাৰ্থৰ উপৰিও 'গা ধুবলৈ যাবৰ হ'ল', 'খেল সামৰিবৰ হ'ল', আৰু 'ঘৰলৈ উভতিবৰ হ'ল' তিনিজনে এই তিনিটা অৰ্থ বুজিলে। এই তিনিটা অৰ্থ একেটা 'গক আহিল' ব্যাক্যবপৰা কেনেকৈ পালে? গক নামৰ আপোন অৰ্থ ইয়াত ওলাই আহে। গক আহিল বোলেও অৰ্থ উল্লিখ্যাত একে বাধা নাই। গক নামৰ অৰ্থেও অসম্ভৱ কথা নহয়। মুখ্য অৰ্থত ভেড়িলা বাধা নাই লক্ষণাৰ আশ্ৰয়ত পোৱা অৰ্থ বুজিলে এই কেইটাক কব নোৱাৰি। উপিলে 'গক আহিল' এই পদকিটাৰ বাচ্যাৰ্থটো গ্ৰহণ কৰাৰ ক-ভহে আন অৰ্থ কেইটো পোৱা গ'ল 'গক গাই আহিল' লুপুনি 'হাতী ঘোঁৰা' আহিল' বুলি কোৱা হ'লে 'গা ধুবলৈ যাবৰ হ'ল' বা 'খেল সামৰিবৰ হ'ল' বা 'ঘৰলৈ উভতিবৰ হ'ল' ইয়াৰ এটা অৰ্থও পোৱা নহ'লহেঁতেন। গতিকে এই কথা স্পষ্ট যে, 'গক আহিল' ইয়াবপৰাই এই তিনিটা অৰ্থ ওলাইহে। কিন্তু 'গক আহিল' এই বাচ্যাৰ্থটো পোৱাৰ পিছতহে অৰ্থাৎ অভিধাবৃত্তিৰ কাৰ্য শেষ হৈ হোৱাৰ পিছত আকো এটা নতুন নকিৰ আশ্ৰয়ত আন অৰ্থ কেইটা ওলাল।

আক এটা উদাহৰণ লোৱা যাকত। কখি ভিহেখৰ সেওগৰ 'ঘে'ব গাঁও' কখিলাত নিজৰ গাঁৱখনিৰ কথা কৈছে :

কৰ্মাবক্ষণীয়া এই

সক গাঁওখনি মোৰ

ভাঙৰণ কুহু ভাঙৰণ

ভাঙৰণ বা পুনৰুদ্ধৰণ কিতাপবহে হয়, ভাঙাওৰ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে অসিদ্ধ শক্তি ইয়াত অপাৰণ হৈ পৰিল আৰু লক্ষণাৰ আশ্ৰয় লব লগা হ'ল। ভাঙৰণ কথাটোৰ লগত খাপ খোৱা বা মিল থকা অৰ্থ হ'ল পুনৰাবৃতি বা দোহৰা। এবাৰ ভগোৱা কিতাপ আকৌ দোহাৰি হপানে ভাঙৰণ হয়। এতিয়া অৰ্থ পালে কৰ্মাবক্ষণীয়া নামৰ গাঁওখন ভাঙাওৰ দ্বিতীয় কুহুসৃষ্টি। লক্ষণাবপনা অৰ্থ ইয়ানেই আৰু ইয়াকে কৈ লক্ষণা শাস্ত হ'ল। কবিয়ে এইখিনি অৰ্থকেহে বুজাবলৈ 'ভাঙৰণ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা নাই, কবিৰ গৃঢ় অভিপ্ৰায় আছে। সেয়ে হ'ল—কুহু ভাঙৰণত যেনেকৈ মূল গ্ৰন্থৰ সমস্ত ভুৱ আৰু সৌন্দৰ্য সোমাই থাকে সেইদৰে বিশ্বৰ সকলো অভিজ্ঞতা, সম্পদ আৰু সৌন্দৰ্য নিজৰ ভাঙৰ-দীঘল হোৱা গাঁওখনত থপ খাই আছে। এইটো প্ৰতীকমান অৰ্থ লক্ষণাটো বিৰিঙাই দিলে। ইয়ে ব্যঞ্জনা।

এনেভাৱে প্ৰতীকমান অৰ্থ দিব পৰা শক্তিটোক ব্যক্তনা বোলে। প্ৰতীকমান অৰ্থটোক বাংগ্যাৰ্থ আৰু শব্দক ব্যঞ্জক বোলে। ব্যক্তনাকে দ্যোতনাও বোলে বাংগ্যাৰ্থক ধ্বনিত, প্ৰতীভ, সূচিত আদি বেলেগ বেলেগ নামেৰেও বুজোৱা হয়।

চাৰি প্ৰকাৰ সংকেতিত অৰ্থ : 'এই শব্দই অৰ্থ' এই বুজাব'। শব্দ আৰু অৰ্থৰ মাজত এনে বাচ্য-বাচক সম্বন্ধজ্ঞানকে সংকেত বোলে। বাচক শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ চাৰি প্ৰকাৰ। জাতিৰূপ অৰ্থ; গুণৰূপ অৰ্থ, ক্ৰিয়াৰূপ অৰ্থ আৰু যদৃচ্ছা বা সংজ্ঞাৰূপ অৰ্থ।

জাতি-অৰ্থ বা ব্যক্তি-অৰ্থ : শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই ব্যক্তিক বুজায় নে জাতিক বুজায় এই লৈ শাস্ত্ৰিকসকলৰ বং আলোচনা বিলোচনা হৈছিল। দেখাত শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থ ব্যক্তিকৰূপ হোৱাই উচিত কাৰণ আমাৰ সমুদায় জীৱন-ব্যৱহাৰ ব্যক্তিক লৈহে চলে। মানুহ, গৰু, ভাত, কাপোৰ, বঙা, বগা এনে শব্দবোৰ যেতিয়া ব্যৱহাৰ কৰোঁ তেতিয়া আমি কোনো বিশেষ মানুহ, গৰু বা কাপোৰৰ কথা ভাবিহে কৰোঁ, কাৰণ আমাৰ কাম মানুহৰূপ সামান্য-ধৰ্মভুক্ত ব্যক্তিক লৈহে হয় গতিকে এদল শাস্ত্ৰিকৰ মতে সংকেতিত অৰ্থই ব্যক্তিকহে বুজায়। সংকেতিত অৰ্থ ব্যক্তিকৰূপ বুলি ধৰি লোৱাত কেইটামান আপত্তি ওলায়। প্ৰথম আপত্তিটো হ'ল 'অনন্ত্য'। সংসাবত ব্যক্তিৰ অন্ত নাই। যদি শব্দৰ অৰ্থই ব্যক্তিকহে বুজায় তেনেহলে এটা শব্দৰদ্বাৰা অনন্ত ব্যক্তিক একেলগে সামৰি লৈ অৰ্থগ্ৰহণ কৰা কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে? মানুহ বুলিলে যদি আমি এই মানুহ বা সেই মানুহটোত বুজোঁ-

ভেনেহলে অগণন সংখ্যক মানুহ অৰ্থ লম্ব কি উপায়ে? দ্বিতীয় আপত্তিটো হ'ল 'বাড়িচাব দোষ'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল এই যে যদি মানুহ বুলিলে এক মানুহ ব্যক্তিকে বুজায় ভেনেহলে এইটো, সেইটো বা তৃতীয় মানুহটোক একে মানুহ শব্দ প্ৰয়োগৰদ্বাৰা বুজা অসম্ভৱ হৈ উঠিলেইভেন। মানুহ বুলিলে যদি এৰ্ককে বুজোঁ। তেনেহলে আকৌ এবাৰ মানুহ বুলিলে তেওঁক বুজিম কেনেকৈ? তৃতীয় আপত্তি এটা হ'ল এই—মানুহ বুলিলে যি অৰ্থৰ উদয় হয় সি যদি বাহিৰলৈ যায়, জ্বাৰ, হঠাৎ নামৰ সাৰ্বজনীন নাই, মানুহ বুলিলেই কাম চলিলেইভেন। মানুহ যদি ব্যক্তিকে বায়ো ব্যক্তি—দুয়োটা পৰ্যায় শব্দ হোৱাদি হব। ভেনেকুৱা হলে সংসাৰৰ সকলো ব্যৱহাৰ অচল হৈ পৰিব। এইবিলাক আপত্তিৰ সমাধান কৰিবলৈ গৈ শাস্ত্ৰিক আৰু আলংকাৰিকসকলে কলে যে, এটা শব্দৰ সংকেতিত অৰ্থই এইটো সেইটো আদি সৰ্বনাম ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা ব্যক্তিকৰণ অৰ্থক বুজায় বুলি নধৰি ব্যক্তিৰ ধৰ্ম বা উপাধি অৰ্থাৎ উন্মেষতীয়া স্বৰূপ জাভিকহে বুজায় বোলা উচিত হয়। জুই বুলিলে যেনেকৈ দাহিকা শক্তি থকা পদাৰ্থক বুজোঁ। এই কুৰা জুই বা সেই কুৰা জুই, জ্বালৰ জুই বা ভাতচকৰ জুইক বুজোঁ, সেইদৰে মানুহ বুলিলেও মানৱত্ববিশিষ্ট প্ৰাণী জাভিটোক বুজিম। এই মানৱত্ব হ'লে পাম তাকে মানুহ বুলিব পাৰিম; প্ৰকৃততে মানৱত্ব থকা বানে বাম মানুহ, শ্যামো মানুহ, বৰিও মানুহ। বামক মানুহ বুলি কোৱাৰ অৰ্থ হ'ব 'মানৱত্ব থকা ব্যক্তি', বাক আন ব্যক্তিবৰণা পৃথককৈ ভাবিবৰ কাৰণে আমি বাম সংজ্ঞা দি লৈছোঁ। গৰু বুলিসে যে গৰুহ বুজোঁ। হাতী বুজোঁ কেলৈ? তাৰ কাৰণ সকলো গৰুতে গোটৰূপ এটা প্ৰধান গুণ সোমাই আছে আৰু সেই ধৰ্মটো হাতীত নথকা বাবেই হাতীৰ কথা কলে গৰুৰ অৰ্থ মনলৈ নাহে। এই সামান্য ধৰ্মটোৰ কাৰণেই গৰুক আন চাৰি ঠেঙীয়া জন্তুবৰণা পৃথক বুলি বোধ হৈছে। অ চাৰি মন্যটে ইয়াক বস্তৱ প্ৰাণপ্ৰদ ধৰ্ম বুলি অভিহিত কৰিছে। এইটো বা সেইটো গৰু ব্যক্তিক আমি গৰু বুলিছোঁ। গোটৰূপ সামান্য ধৰ্মটো আছে বাবে আৰু গোটৰূপ ধৰ্মই তাক আন জন্তুবৰণা বেলেগাই আমাৰ উপলব্ধিত দাঙি ধৰিছে। ইয়াকে বোলে অৱজ্ঞেয়ক। বেলেগাই ফালি আনি উপলব্ধিত দাঙি ধৰা বাবে তাক উপাধিও বুলি কোৱা যায়। আকাশখন বায়ুক সামান্য বস্তু। তাৰে যিকণ আকাশ খট এটাৰ ভিত্তমত থাকে তাকে খটাকাশ বোলে। সামান্য আকাশ বস্তুবৰণা পৃথক কৰা খটো আকাশৰ উপাধি। খটাকাশ প্ৰকৃততে আকাশেই। সেইদৰে মানুহৰূপ যি এওঁ বা তেওঁ ব্যক্তি সেই প্ৰতিজন মানুহৰূপ উপাধিবদ্বাৰা বিশিষ্ট। যেতিয়া বাম ব্যক্তিক মানুহ বুলিম ভেটিয়া অৰ্থ হ'ব মানুহত্ব ধৰ্মবিশিষ্ট ব্যক্তি যাব সংজ্ঞা

দি লৈছে। বাৰ। গতিকে মানুহ শব্দটোৱে জাতিৰূপ উপাধিটোবোৰে সংকেত কৰে।*

প্ৰকৃতপক্ষে লক্ষ্যই ভেটিয়া অৰ্থৰ সংকেত দিয়ে ভেটিয়া 'এইটো' 'সেইটো' এনেকৈ ব্যক্তিৰ সংকেত নিদিয়। দিয় হলে ব্যক্তিৰ প্ৰতি জনন্ত নামৰ প্ৰয়োজন হ'লহেঁতেন। 'মোৰ গৰু' এই কথাবোৰে যদি গৰু ব্যক্তিক বুজায় তেনেহলে 'মোৰ' এই বিশেষণৰূপ সৰ্বনামৰ প্ৰয়োজন নহ'লহেঁতেন। 'গৰু' শব্দটো জাতি উপাধি বিশিষ্ট হোৱা বাবেহে 'মোৰ' এই বিশেষণটো লগা হ'ল। মোৰ বিশেষণটো হ'ল তাক এটা উপাধি গৰুত থকা জাতিৰূপৰ মই পৰাকী বোণোৱা গৰুটোক পৃথক কৰা উপাধি। সেইদৰে বঙা, ক'ল, ডাঙৰ, সৰু এইবোৰে বস্তুৰ উপাধি। ক্ৰিয় আৰু সংজ্ঞাও উপাধি। এতেকে জাতি, গুণ ক্ৰিয় এই চাৰিটা ব্যক্তিৰ চতুৰ্থ উপাধি। লক্ষ্যই এই উপাধিবোৰে সংকেত কৰে।

মীমাংসকসকলৰ মতে সংকতিত অৰ্থ কেৱল এবিধহে, সেয়ে হ'ল জাতিৰূপ অৰ্থ। গে শব্দ কোনো গে-ব্যক্তিৰ বাচক নহয়, কিন্তু গোত্ৰ জাতিৰেহে বাচক। এই গোত্ৰ হ'ল এক বিশেষ আকৃতি। সমস্ত গে-ব্যক্তিতে এই আকৃতি অনুগত আছে। এই গোত্ৰৰূপ সামান্য সকলো গে শব্দীৰত থকা বাবে গো বুলি এটা বুদ্ধি বা ধাৰণা সত্তা হৈছে। এনে ধৰণৰ 'এক বুদ্ধি' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে যদি নাথাকিলহেঁতেন মনুষ্য সমাজত কথা-বতৰ হোৱাৰ সুবিধা বহুত পৰিমাণে কমি প'লহেঁতেন আৰু বহুত ভাব প্ৰকাশ কৰাৰে উপায় ন'থাকিলহেঁতেন। কুমাৰিল ভট্টই কোৱা 'একবুদ্ধিবিশ্বজন' থকা কাৰণেহে আমি মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰু আনৰ ভাব বুজিবলৈ সক্ষম হৈছোঁ।* পান্ধাত। ব্যক্তি আৰু সাহিত্য সমাজকলকলেও লক্ষ্যৰ বিশেষ ৰূপ অৰ্থভেদে সামান্য-ৰূপ অৰ্থৰ ব্যৱহাৰ। গীতায় কৰে। 'গীতায় ভেদঃ "অৰ্থে এক কৃষ্ণাৰ্থিঃ অৰ্থ-অৰ্থে" নাম্বৰ ব্ৰহ্মত স্পষ্টভাৱে এই কথাৰ সন্ধান কৰিছে। ভেদ কৈছে— "যি লক্ষ্যৰ অৰ্থই এটা বুদ্ধি আকৃতি মাথোন বুজায় তেনে লক্ষ্য আনৰ কথা-বতৰ বাহন হোৱাৰ কাৰণে তেনেই অনুপযোগী হোৱাৰ দৰে হ'লহেঁতেন। এনে ধৰণৰ বিশেষবাচক লক্ষ্যৰ গুণবত

০ 'কৰ্মণ ব'ক্তিৰূপবিশিষ্ট' প্ৰৱৰ্ত্তনবুদ্ধিপ্ৰযোজ্যজাতিৰেৰ তথাহিপৰ্যায়ভাদ্
বৰ্ণিতঃ বাক্য ভুক্ত অথকতঃ কৰ্ত্ত্বং ন মুখ্যত ইতি বোঃওক্তঃ চনো ভিণ ইত্যধিনাং
ভিনয়তি প্ৰকৃত্ত্বং ন প্ৰাচীনভাৱীতি চ ভূপদ্যবো এত কল্পকৰ।'

—কাব্য প্ৰকাশ

০ 'জাতিবৈলক্ষণ্যং প্ৰাৰম্ভ্যজিবাৱ্যক্তৰত বক্তা
সামান্যত ভক্ত পিতৃনামৈকবুদ্ধিবিশ্বজন'।'

—মো. কৰাণ্ডিক

সিঁড়ি কয়টো কেবল ব্যক্তিবাচক সংজ্ঞামূলক লগাই কথাবত্ৰবা চলাবলৈ চেষ্টা কৰাৰ নিচিনা হ'ব।"^৫

বাচক শব্দ তিনি প্ৰকাৰ : ঋতু, যৌগিক আৰু যোগজ্ঞপ্ৰ এই তিনি শ্ৰেণীত বাচক শব্দবোৰ ভাগ কৰিব পাৰি।

ঋতু : কিছুমান শব্দ আছে যাৰ প্ৰকৃতি প্ৰত্যয় আদি অৱস্থাৰ ৰূপে কথিব নোৱাৰি বা কবিলেও সংগত বেন নালাগে। যেনে ঘোঁৰা, জুই, নীপা ইত্যাদি। এইবোৰ শব্দৰ প্ৰকৃতি প্ৰত্যয় আদি বিভিন্ন অৱস্থাৰ ভাঙি দেখুৱাব পৰা নাযায়। গোটেই শব্দটো অবিভাজ্য গোট। এনে শব্দবোৰক ঋতু বোলাৰ কাৰণ হ'ল—এই শব্দবোৰে পৰস্পৰ-ক্ৰমে একোটা অৰ্থ দি আহিছে—চলিত হৈ আহিছে। "এই শব্দৰ এই অৰ্থ হওক" এনে এটা নগণ্য চুক্তি যেন একে ভাষাভাষী মানুহৰ মাজত নিৰ্বচন হৈ আছে। গন্ধ জন্মটো বুজাবলৈনো গ্ৰ'অ'ব্'উ এই বৰ্ণ ক্ৰিট্টাৰ সংযোগপূৰ্বক উচ্চাৰণ কৰাৰ নিয়ম কিয় প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হ'ল, কোনেই বা প্ৰথমে কবিলে, এইবোৰ প্ৰশ্নৰ সমাধান দিয়া সম্ভৱ নহয়। ইমানতে কব পাৰি—'গন্ধ' এই বাচক শব্দই গন্ধ নামৰ জন্মক বুজায় এই কথা স্মৰণাতীত কালৰপৰা চলি আহিছে আৰু বুজাবপৰা ল'ৰাই শুনি তাকে নিঃসন্দেহে মানি লৈছে। এইকাৰণেই এই ধৰণৰ বাচক শব্দক ঋতু বোলা হয়।

যৌগিক : কিছুমান শব্দৰ প্ৰকৃতি প্ৰত্যয় আদি বিভিন্ন অৱস্থাৰ থাকে। সেই অৱস্থাবোৰেৰে নিজ অৰ্থৰ যোগান ধৰি এটা পূৰ্ণ অৰ্থ দান কৰে। প্ৰকৃতি প্ৰত্যয় আদিৰ যোগতে শব্দটো গঠিত হয় বাবে তাক যৌগিক বোলা হয়। পাচক, পঢ়াশালি, খাওঁতা আদি শব্দবোৰ যৌগিক। পাচক শব্দত পচ-খাওঁত অৰ্থ প্ৰত্যয় যোগ হৈছে। পচ-খাওঁত অৰ্থ পাক কৰা, অৰ্থ প্ৰত্যয়ে কৰ্তা বুজায়। ইয়াে সগ লাগি পাককৰ্তা অৰ্থ বুজাইছে। পঢ়া আৰু শালি দুটা শব্দৰ সমাস হৈ এটা শব্দ হৈছে। ইয়াত পঢ়া = ক আৰু শালি শব্দ যোগ হৈ পঢ়াশালি এটা শব্দ হৈছে। ইয়াটো শব্দৰ অৰ্থ সগ লাগি পঢ়াঘৰ অৰ্থ হৈছে। সেইকাৰণ ই যৌগিক শব্দ।

যোগজ্ঞপ্ৰ : তৃতীয় বিধক যোগজ্ঞপ্ৰ বোলে। এইবোৰ শব্দ মূলতঃ যৌগিক, কিন্তু পূৰ্বাপৰ চলিত প্ৰয়োগ অনুসাবে ঋতু। যৌগিক অৰ্থও অসংগত বা বাস্তৱ নহয় কিন্তু ঋতু অৰ্থটোহে বেটিকৈ প্ৰচলিত। পংকজ পৰ্বৰ যৌগিক অৰ্থ হ'ল পংক--বোকাভ জ--জন্মে বোকাভ জন্মা অৰ্থটো পানিও পংকজ শব্দটো প্ৰথমহে বুজায়। বোকাভ

৫. "A word whose only meaning was a specific concrete image would be almost useless as a vehicle of communication. To attempt to rely exclusively on words on this type would be like trying to conduct a conversation by using nothing but proper names."

1. Greeno: *The Art and Criticism of Arts* :

জয় কত বস্তু আছে, কিন্তু প্রচলিত ঋষ্টি অনুসারে পংকজ পদ্মবহে বাচক শব্দ। পদ্ম-ভাষা—পদ্ম বি ভাষে, কিন্তু প্রচলিত অর্থ হ'ল কাম-কাজ নোহোৱা যবে যবে দুবি ফুৰ' মানুহ। বাবীসুন্দৰী—বাবী স্তননি কবি থকা সম্বন্ধে বাবী চাপত এই সৰু গছ-বি-শব্দকে বাবী-সুন্দৰী বোলে। ই কৰু প্রয়োগ অথচ শব্দৰ অন্তৰ্ভবগত অর্থও আ'ছ। এইকাৰণে এইবোৰ যোগকৰ শব্দ।

কৰু শব্দ ভৈয়্যৰ কাৰী বুলি কবিত্ব পৰা নাযায়, কিন্তু আন ভাষাপৰা ধাৰ কৰি নিজ ভাষাত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যৌগিক শব্দ জ্ঞান-বিজ্ঞান চৰ্চাৰ প্রয়োজনত ভাষা আৰু সাহিত্যৰ সম্বন্ধিৰ লগে লগে প্ৰতিভাশালী লিখকৰ প্ৰভাৱত নতুন নতুন সৃষ্টি হৈ থাকে। যৌগিক শব্দ দুই প্ৰকাৰে বৃদ্ধি পায়। প্ৰতিভাশালী সাহিত্যিক বা লিখকৰ প্ৰভাৱত আৰু নতুন আৱিষ্কাৰৰ নামকৰণত। পাবিত্যিক শব্দৰ গঠন কৰোঁতেও বহুত শব্দ যৌগিক শ্ৰেণীত পৰি যায়। উদাহৰণ স্বৰূপ 'লোকসভা' শব্দটোৱে আঙুলিয়াব পাৰি। লোকসভাৰ যৌগিক অর্থ হ'ল—লোকসকল গোটখোৱা অনুষ্ঠান। কিন্তু বৰ্তমানে লোকসভা বুলিলে উচ্চতম বিধানকাৰী সভা Parliament। জনসভা বুলিলেও যোগতঃ একে অৰ্থই হয়; কিন্তু তথাপি জনসভা আৰু লোকসভা একে নহয়। জনসভা যৌগিক শব্দ।

লক্ষণ বিভাগ : প্ৰয়োগ প্ৰসিদ্ধিৰ অনুসৰণ কৰি বা কিবা অভীষ্ট উক্তি সফল কৰিবৰ কাৰণে আমি লক্ষণ-শক্তিৰ আশ্ৰয় লওঁ—এই কথা পূৰ্বে কোৱা হৈছে। এই দুটা হেতুক আশ্ৰয় কৰি লক্ষণক দুই প্ৰকাৰে ভগাব পাৰি—কটিমূল্য আৰু প্ৰয়োজন মূল্য। আমাৰ যোজনা-পটভবিলাকত কটিমূল্য লক্ষণৰ প্ৰয়োগ বেছিভাগ দেখা যায়। পথাৰ ফুৰা, সবপানী চোৱা, জকাইচুক (বৰ ভিতকৰা ঠাই), হাত দাঁঘল, নোম-টেঙৰ আদি শব্দবিলাক কটি লক্ষণৰ উদাহৰণ। ইয়াত বস্তুৰ একা অভীষ্ট সিদ্ধি নহয় কিন্তু পূৰ্বাপৰ চলিত মতে এই শব্দবোৰৰ মুখ্যৰ্থ বাধিত হোৱাত অন্য অৰ্থত প্ৰয়োগ হৈ আহিছে।

প্ৰয়োজনমূল্য লক্ষণই কাব্যত সন্মানৰ স্থান পাই আহিছে। কিবা এটা উদ্দেশ্য নাথাকিলেনো মানুহে মুখ্যৰ্থত কথা নকৈ আওপকীয়া কথাৰ আশৰ কবিত্ব কৈলৈ। লক্ষণ প্ৰকৃততে এক প্ৰকাৰ আওপকীয়া ধৰণে অৰ্থ বুজোৱা কৌশল। এই কৌশল লবলগীয়া হয় যদি কোন কথাৰে মনৰ অভীষ্ট ভাব পূৰ্বকৈ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। মনৰ সেই অভীষ্ট ভাবটোৱেই হ'ল লক্ষণৰ প্ৰয়োজন। আগতে কোৱা 'জাড বন্দন গক' কথা আমাৰ নকৈ 'তুমি বৰ মূৰ্খ' বুলিলেও হ'লহেঁতেন, কিন্তু ভাবহাৰা কণ্ঠতাই বুজাব খোজাব সমান অভিশপ্ততা প্ৰকাশ নাপালেহেঁতেন। 'গজাৱাং ঘোষঃ' নতুন গজাভাটে ঘোষঃ বোলা হৈছে নো কাম সিদ্ধিহেঁতেন। 'গংগাতে গুবালগাঁও' এনেকৈ

কোন্সৰ অৰ্থ হৈছে—গংগাৰ নীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ কথাও লগতে সূচিত কৰা। নীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ অৰ্থটো দোভাষা কৰিবলৈকে ‘গঙ্গাৱাং’ পদৰ লক্ষণা কৰি অৰ্থ লব লগা হ’ল। ‘গঙ্গাৱাং’ শব্দটি ‘গঙ্গাভাটো’ বোলাহেঁতেন গংগাৰ নীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ অৰ্থ বোধ ল’লহেঁতেন। এনে প্ৰয়োজনৰ চান্ধ লক্ষণা-শক্তিৰে যেতিয়া কাম কৰে তাক প্ৰয়োজনমূলী লক্ষণা বোলা হয়।

কৃষ্ণ আৰু প্ৰয়োজন এই হেতুৱৰৰ পৰিণাম লক্ষণাৰ এই দুই প্ৰকাৰেণে আমি পাঠ।

লক্ষণা-বিভাগ—মুখ্যার্থযোগ অনুসাবে : আগতে কৈ অহা হৈছে যে, লক্ষণাশক্তিৰ উত্তৰ হবলৈ তিনিটা লাগতিয়াল হেতু আছে মুখ্যার্থবাৰা, মুখ্যার্থযোগ আৰু কৃষ্ণ বা প্ৰয়োজন। কৃষ্ণ আৰু প্ৰয়োজন অনুসাবে দুই প্ৰকাৰ লক্ষণা আধি পায়োঁ। এতিয়া মুখ্যার্থযোগ অনুসাবে লক্ষণাৰ প্ৰকাৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা যাওক।

মুখ্যার্থৰ লগত যোগ বা সম্বন্ধ নানাভাবে হব পাৰে। তাক মুঠতে পাঁচবিধৰ ভিতৰতে সামৰি ধৰ পাৰি। সেই পাঁচ প্ৰকাৰ সম্বন্ধবপৰাই লক্ষণাশক্তি নিৰূপিত হয়। এই কেইটা হ’ল সাক্ষ্য, সাম্যীয়া বৈপৰীত্য, ক্ৰিয়াযোগ আৰু সমবায়।* সকলো প্ৰকাৰ লক্ষণা এই পাঁচবিধৰ ভিতৰতে সোমাই পৰিব।

সাক্ষ্য : মুখ্যার্থৰ লগত অৱিত্ত হবৰ যোগ্যতা নাই অথচ কিবা এটা সাদৃশ্যৰ বলত মুখ্যার্থৰ লগত তুলনা সম্ভৱ হব পাৰে। এই তুলনীয় সাদৃশ্যৰ ওপৰতে ভিৰ নি লক্ষ্যার্থই মুখ্যার্থৰ অসংগতি নান কৰে। ইয়াত এই প্ৰকাৰে উপমেয় উপমানৰ সম্বন্ধ স্থাপিত হয়।

“সেই দিন! কাকনৰ কিলো হাল নিলাজ পতন ! উকৰাই বিহাৰ আঁচল, ক’বপৰা আহি জানো সমীৰণ উভলা পগলা—কবি খোৱা অভি সুমডন হুটি বুকু দিলে উলঙাই ?”

—ডিবেশ্বৰ ৭৩৭

—পুৰুষে লাভুক বা নিলাজ হয় কাৰণ লক্ষ্য মানুহৰ গুণ, অচেতন পৰনৰ হব নোৱাৰে। গতিকে মুখ্যার্থৰ অৱয়-যোগ্যতা নাই। তেনেহলে, মুখ্যার্থৰ লগত সম্বন্ধ থকা অন্ত কি অৰ্থ হব পাৰে চোৱা যাওক। উপম (উভলা, পগলা) নিলাজ কামুকে প্ৰেৰণীয় বুকু উদভোৱাৰ সাদৃশ্যত বিহাৰ আঁচল উকৰাই নিয়া পতনকো নিলাজ বোলা হৈছে। প্ৰয়োজন—উদগতামুকৰ উপমান উপস্থাপিত কৰা। এইটো সাক্ষ্য বা সাদৃশ্য লক্ষণাৰ বলত সম্ভৱ হৈছে।

৬. অভিধেয়েন সাম্যীয়াং সাক্ষ্যং সমবায়ভঃ।

বৈপৰীত্য্যং ক্ৰিয়াযোগং লক্ষণা পঞ্চা। যত।

কৃপাবৰ বৰষুণৰ বাবে এই উপায় লোৱা যাক, যেনে 'বৰষুণৰ আপদৰ বাবে'। আপদৰ বাবে ইয়াত ঠেঠ হঠাক বুজাইছে। আপদৰ বাবে হঠাৎ হঠাক থাকে, ঠেঠো হঠা। আপদৰ বাবে মেলিলেই বৰষুণ সকলো বন্ধ দেখা যায়। ঠেঠ হঠা মেলি কথা কলেই মনৰ কথা ওলায় পৰে। ইও সাদৃশ্য-মূলক লক্ষণ। এই বিধ লক্ষণ সাহিত্যৰ লোভা-শালিতা বঢ়োৱাত প্ৰধান সহায়। কবিতা অভিপ্ৰায়ৰ ব্যঞ্জনা দিবলৈ সাক্ষ্য লক্ষণৰ যিমান সামৰ্থ্য আন বিধ লক্ষণৰ সৈমান নাই।

সামীপ্য : অসমীয়া ডেকা ল'ৰাই গাইছে :

“লুইতৰ পাৰে আমি ডেকা ল'ৰা

মৰিবলৈ ভয় নাই।”

—জ্যোতিপ্ৰসাদ

—লুইতৰ ঠিক পাৰে গোটেই অসমীয়া ডেকা ল'ৰাবিলাক বাস নকৰে। গতিকে অভিধা অৰ্থ ইয়াত পৰাহত হৈছে। লক্ষণৰ আশ্ৰয় লব লগা হ'ল, ভাব ফলত পালোঁ—লুইতৰ চুলোপাৰৰ সমীপত থকা বিস্তৃত ভূমিখণ্ড। মুখ্য অৰ্থ 'লুইতৰ পাৰ'। ইয়াৰ লগত সামীপ্য সম্বন্ধ যোগ দি এই লক্ষ্য অৰ্থ 'গোৱা বাবে ইয়াক সামীপ্য-লক্ষণ বুলিব পাৰি। কবিতা উদ্দেশ্য বা প্ৰয়োজন—মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৰে দূৰৰ স্তম্ভিমন্ত অসমীয়া ডেকাৰ প্ৰশংসা কৰা।

বৈপৰীত্য : মানুহৰ কোৱাৰ ধৰণত বা কৰ্মধৰ্মৰ বিকৃতিত অথবা কথাৰ সূত্ৰ অনুসৰি কেতিয়াবা মুখ্য অৰ্থৰ ওলোটা অৰ্থৰ বোধ হয়। লক্ষণৰ দ্বাৰাই এই বিপৰীত অৰ্থৰ গম হয়। মোৰ ঘড়ীটো যদি এজনে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ নি কিবা প্ৰকাৰে ভাঙি পেলায় আৰু মই যদি তেওঁক কওঁ “ভাল উপকাৰটো কৰিল,” তেতিয়া অভিধা মতে পোৱা অৰ্থ লবলৈ হ'লে সঁচাকৈ উপকাৰ কৰাকে বুজাব, কিন্তু বুজোঁতাই বুজিব যে উপকাৰ পৰেই মই উপকাৰহে বুজাইছোঁ। উপকাৰ লবলৈ ইয়াত বিপৰীত অৰ্থ উপকাৰ বুজোৱা কাৰণে এইটো বৈপৰীত্য সম্বন্ধ যোগত হোৱা লক্ষণ।

ক্ৰিয়াযোগ : কাৰ্য্যকাণ্ডৰ সম্বন্ধ বা হেতুহেতুস্বৰ সম্বন্ধকে ক্ৰিয়াযোগ বোলা হৈছে। ক্ৰিয়া মানে কাৰ্য্য। কাৰ্য্য যোগত কাৰণৰ প্ৰভাৱিত হয় বা কাৰণৰ উল্লেখত কাৰ্য্যৰ প্ৰভাৱিত হয়।

“বাম নাম যম সমৰণ” সাজি

সমদলে কল্পিল পয়ান।”

—বৰগীত

—বাম নামৰ যম বাম যম নহয় বা বামৰ নামো যম নহয় কিন্তু বাওঁৰ মৃত্যুৰ কাৰণ বাওঁৰ যম বোলেও কবিয়ে 'বামৰ মৃত্যুৰ কাৰণ' এই অৰ্থ বুজাইছে। তাকে মৃত্যুৰ সাধাৰণ নিমিত্ত কাৰণ যমৰ লগত অভেদৰূপত বুজোৱা হৈছে আৰু এটা উদাহৰণ লোৱা হ'ল : ৩

“মৃত্যুকে হেলাধিও আঁজিয়ে ভবি

মৃত্যুক কবিলে পান

অমৃত হ’ল অমৃত্যুখান।”

ইন্নাভ মৃত্যুক পান করা কথাটো মূখ্যার্থে সংগত হয় মোরারে। মৃত্যু পানে ইন্নাভ বিষ অর্থ’ব বোধ জন্মাইছে। মৃত্যুব কারণ বিষ। এতকে ইন্নাভ কারণব পৰিভর্তে কার্যব উল্লেখ বা কার্যব উল্লেখবদ্বারা কারণব বোধ হৈছে। আশব উদাহরণত ইন্নাভ বিপৰীতে কারণব উল্লেখবদ্বারা বোধ হৈছে।

সমবায় : সমবায় মানে লগ লাগি থকা লক্ষ্য। এই সমবায় বহুপ্রকারে হয় পাৰে। সামান্য-বিশেষ, আশাব-আশেব, সংযোগ, গুণ-গুণী, অন্তৰ্য-অন্তর্যী, জাতি-ব্যক্তি আদি বিভিন্ন প্রকারে হয়। বস্তু ইটোব লগত সিটো সংযুক্ত হৈ থাকিব পাৰে। ইন্নাভ যেই সেই এটোব উল্লেখবদ্বারা যেতিয়া আনটোব অর্থ’ব বোধ হয় তেতিয়াও লক্ষণাব আশ্রয়তহে সেই বোধ হয় পাৰে। ইন্নাভে কেইটোমান উদাহরণ দাঙি ধৰিলেই আমাৰ কাম হয়।

সামান্য-বিশেষ :

“কৌবর চাউল ধায়

পাণ্ডব গীত গায়।”

এই পটভবটোত চাউল মানে অকল চাউলকে বুজিলে আশাবুজা হয়।’ মানুষ হাবভীৰ খাদ্য সামগ্রীকে ধৰি জীৱন ধাবণৰ উপায়কে চাউল পদটোৱে বুজাইছে। মৃত্যুতে জীৱিকাৰ সামগ্রী-সামান্যক ‘চাউল’ এই বিশেষণটোৱে বুজাইছে। ঠিক সেইদৰে ‘লোণ খালে গুণ গাব লাগে’—এই বাক্য আশাবভো লোণ মানে কেৱল লোণ পদার্থই নহয়। জীৱন ধাবণৰ সকলো সামগ্রীকে লোণ পদটোৱে সামৰিছে। অকল লোণ খোৱাৰ কাৰণে মানুহে গুণ-গোৱাৰ কোনো অর্থ’ নহয়।

জাতিব্যক্তি : যেতিয়া ব্যক্তিব্যাবাই সমস্ত জাতিক লক্ষ্য কৰি কিবা কোৱা হয় তেতিয়া অর্থ’ বহু ক্ষেত্ৰত লক্ষণাক্ৰান্ত হয় লগা হয়। যেনে :

“কত চান্দৰ ডিঙা ডুবায়, পানীত কত খেলে

কত কান্দোন কত হাঁহিৰ টটেৰে চমক খেলে।”—ইন্দ্ৰেশ্বৰ

চান্দসদাগৰ এজনহে। এজন চান্দসদাগৰৰে নাও বুঝিল। যেতিয়া ‘কত চান্দৰ’ বুলি বহুবচনত কোৱা হ’ল তাৰদ্বারা সংসাৰ ধুমুহাত ব্যক্তিব্যক্ত মানুহ দাঁতকতে বুজোৱা হ’ল।

আশাব-আশেব : “সোণালী বহুত আলোকি বিমান,

ধাবিলে সুকৰে সোণৰ কাঁব,

জীবন্ত লক্ষণ উঠা উঠা হেবা

এতিয়াও কিয় লিখিত প্রাণ ।”—ভববতীৰ্ণ

অগত অৰ্থাৎ পৃথিবীখন উঠিবলৈ কোৱাটো মূখ্যার্থত লব নোৱাৰি । অগত অৰ্থে অগতবানী বুজিলেহে কবিতাৰ উক্তি সাৰ্থক হয় । ইয়াত অগত আধাবে আকল্প অগত-বানীক বুজাইছে । এই অৰ্থ লক্ষণৰ বলত পোৱা হৈছে ।

গুণ-গুণী : আজিকালি গুণৰ পৰিঘৰ্ণে গুণীৰ উল্লেখ কবি গুণ বুজোৱাৰ প্ৰসিদ্ধি কবিসকলৰ মাজত বৰ সববৰহী হৈ উঠিছে । ‘গুণ মনৰ মাজত আনিম মানুহটো আনি উল্লিঙ্গ’—এই বাক্যত আনিম মানুহ পদ দুটাই বান্দৰ অৱস্থাবেপৰা থকা মানুহৰ কাম প্ৰযুক্তিকহে বুজাইছে অৰ্থাৎ গুণৰ পৰিঘৰ্ণে গুণীৰ উল্লেখ কৰা হৈছে । বস্তাৰ উল্লেখ কামপ্ৰযুক্তিক মানুহৰ চিৰকলীয়া আৰু প্ৰথম প্ৰযুক্তি বুলি বৰ্ণনা কৰা । ‘আনিম মানুহ মনৰ মাজত সাব পাই উঠিব নোৱাৰে । মূখ্যার্থ বাধিত হৌৱাত গুণীৰ সম্বন্ধই গুণ অৰ্থ পোৱা গৈছে লক্ষণাশক্তিৰ সহায়ত ।

সংযোগ : সংযোগ বহুত প্ৰকাৰৰ হব পাৰে :

“সাব বহুত শাঁক সেন্দূৰ,

ভাক বোলে ভোকোৱা এন্দুৰ ।”

ইয়াত শাঁক (শংখ) আৰু সেন্দূৰৰ এনেদৰে অমিশ্ৰ মুখে একো অৰ্থ নহয় যদি শাঁক আৰু সেন্দূৰক সধবাৰ চিন হিচাপে গ্ৰহণ কৰা নাযায় । ইয়াত শাঁক আৰু সেন্দূৰে ‘সধবা’ অৰ্থ বুজাইছে । সধবাৰ চিন (লিংগ) শংখ আৰু সেন্দূৰ । সেই চিনৰ উল্লেখ কবি চিন থকাজনক (লিংগীক) অৰ্থাৎ সধবাক বুজাইছে ।

সংযোগ আন প্ৰকাৰেও হব পাৰে । ‘আজি খেল পথাৰ ছাতিমৰ’—বৰদুগৰ বড়বৰ ইংগিত দি কোৱা এই বাক্যটোত ছাতি মানে ছাতিলোৱা মানুহ । ছাতিযুক্ত মানুহ এই অৰ্থ লক্ষণাৰদ্বাৰা কৰা হৈছে । মানুহৰ লগত ছাতিৰ সংযোগ লব্ধ ।

এইদৰে বিবিধ প্ৰকাৰৰ সম্বন্ধ যোগত লক্ষণাশক্তিয়ে অৰ্থবিস্তাৰ কৰে আৰু লক্ষণাহাৰ্য্য বৃদ্ধি কৰে ।

আনভাৱে লক্ষণা-প্ৰকাৰ—ভুক্তা আৰু দোণী : ওপৰত কৈ অহা বিভিন্ন সম্বন্ধবোৰৰ অন্তৰ্গত লক্ষণাক দুটা প্ৰধান ভাগত ভগাব পাৰি । সাদৃশ্য বা সাব্যপ্যক লৈ এক শ্ৰেণীৰ লক্ষণ হয় আৰু বাকী কাৰ্য-কাৰণ, সাধীপ্য, বৈপৰীত্য, সংযোগ এই সকলোকে লৈ বিভিন্ন প্ৰকাৰ লক্ষণ । সাদৃশ্য সম্বন্ধ যোগত হোৱা লক্ষণাক ভুক্তা বোলা হয় ।

ভুক্তা নামৰ ভাৎপৰ্ণ আছে । ১ ৬ মূখ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ মাজত সাদৃশ্যৰ কাৰণে

হোতা অভেদ স্বভাব বা উপচার-সংমিশ্রণ নহয়। ইটোর ওয় সিটোত বা সিটোর ওয় ইটোত থকাৰ কাৰণে অভেদত আৰোপ কৰাৰ অংকাল শুদ্ধা লক্ষণাত থাকিব নোৱাৰে। 'ঘৰত ভাল' বুলি কলে ঘৰত থকা মানুহৰ ভাল এই অৰ্থ পাওঁ। ইয়াত আধেশ্বৰ (ঘৰত থকা মানুহৰ) অৰ্থটো আধাবলৈ (ঘৰলৈ) সংক্ৰমণ কৰিছে, কিন্তু সেই বুলি হাল-বেৰ সমন্বিত ঘৰৰ কোনো মানুহ মানুহত নাই। মানুহ আৰু ঘৰটো অ.ভেদভাৱে কল্পিত হোৱা নাই। ইয়াত সাদৃশ্য নাই আৰু সাদৃশ্যজনিত অভেদ-লক্ষণাও নাই, গতিকে উপচাৰৰ সংমিশ্রণ নথকাত ই শুদ্ধা লক্ষণা।

'হাতে হাতে কাম কৰিলে কাম সোনকালে কৰিব পাৰি'—ইয়াত হাত মানে হাত অংগব-অংগবী মানুহ। মানুহে কাম নকৰিলে হাতবোৰে নিজে নিজে কাম কৰিব নোৱাৰে গতিকে মূখ্য্যৰ অসংগত হয়। হাতৰ সংযোগ লব্ধমুক্ত হাত থকা মানুহলৈ অৰ্থটো বাগনি গৈ সাৰ্থক হৈছে। হাত আৰু মানুহৰ মাজৰ সৰ্ব্বটো সংযোগ-অনিভাহে, সাদৃশ্য-জনিত নহয় গতিকে অভেদ কল্পনা নাই। ইও শুদ্ধ লক্ষণাই। কাব্যত শুদ্ধা লক্ষণাৰ স্থান আছে, থাকিলেও শুদ্ধা লক্ষণাই গোণীৰ নিচিনা বহুগুণতাব সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। কাব্যত গোণী লক্ষণাৰ মাহাত্ম্য বেছি।

উপাদান-লক্ষণা আৰু লক্ষণ-লক্ষণা : শুদ্ধা লক্ষণা ৩বিধ—উপাদান লক্ষণা আৰু লক্ষণ-লক্ষণা।

উপাদান-লক্ষণা : লক্ষ্যৰ বোধ কৰাওঁতে মূখ্য্যই কেতিয়াবা নিজক বন্ধা কৰে আৰু কেতিয়াবা নতুন অৰ্থটোৰ সংগতিৰ কাৰণে নিজ অৰ্থটো সমূলে বিসৰ্জন দিয়ে। যেতিয়া অৰ্থসিদ্ধিৰ কাৰণে আন অৰ্থৰ লগ লগ আৰু নিজৰ অৰ্থ আংশিকভাৱে হ্লেণ্ড বন্ধা কৰে, তেতিয়া তাক উপাদান লক্ষণা বোলা হয়। উপাদান মানে গ্রহণ, চপাই লোৱা। আন অৰ্থ চপাই লয় বাবে উপাদান-লক্ষণা বোলা হয়।

'মুক্ত জাপান হাবিল'—এই বাক্যত মূখ্য্যৰ্থ 'জাপান নামৰ দেশ' পৰাহত হৈছে, কাৰণ দেশখনৰ স্বা-জিকাৰ কথা সম্ভৱ নহয়। জাপানৰ লক্ষ্যৰ্থ জাপানবাসী বা জাপানৰ বাহিনী। লক্ষ্যৰ্থত দেশ অৰ্থ নাথাকিল যদিও 'জাপানদেশ' অৰ্থটো সমূলে নোহোৱা হোৱা নাই, সি বাসিন্দা অৰ্থটো টানি আনি নিজক সাৰ্থক কৰিছে। নিজৰ মূখ্য্যৰ্থ লৈ (উপাদান) লক্ষ্যৰ্থ সাধিত হোৱা বাবে ইয়াক উপাদান-লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ (স্বাৰ্থ) সম্পূৰ্ণকৈ এৰা নাই (অজহং) দেখি ইয়াকে অজহং-স্বাৰ্থা লক্ষণাও বোলে।

লক্ষণ-লক্ষণা (অজহং-স্বাৰ্থা) : বাক্যৰ্থৰ সাৰ্থক সিদ্ধিৰ কাৰণে স্বাৰ্থৰ্থ ই যেতিয়া নিজৰ অৰ্থ বিসৰ্জন দি নতুন লক্ষ্যৰ্থ এটা সৃষ্টি কৰে তাক তেতিয়া লক্ষণ-

লক্ষণা বোলে। নিজ অৰ্থ (বাৰ্থ) এৰি দিয়া কাৰণে অহং-বাৰ্থ। লক্ষণাও বোলে। অমুখা বা লক্ষিত অৰ্থৰ সংগতিৰ কাৰণে নিজৰ মূখ্য অৰ্থ লুকাই পৰে।”

‘মোৰ পেটত এমুখা জুই জলিছে’ ইয়াত মূখ্য অৰ্থ বাৰ্জিত, কাৰণ পেটত সঁচাসঁচিকৈ জুই জলিব নোৱাৰে। লক্ষিত অৰ্থ প্ৰবল ভোক বুজাবলৈ জুই পদটোৱে নিজৰ অৰ্থ এৰি দিছে। লক্ষণ-লক্ষণা বা অহংবাৰ্থ। লক্ষণা ইয়াকে বোলে।

“এনে যাক নিশা নিজানন্ত আহি

শীতিবে আহিলো তই

ক’বপৰা আহি আক’ তই পৰী

জলালি গীতৰ দুট।” — ডিব্ৰুগড়ৰ মেণ্ডা

এই কবিতাত গীতৰ জুই মানে উদ্গাদনা। ইয়াত জুই পদটোৱে নিজ অৰ্থ সম্পূৰ্ণকৈ এৰি দিছে আৰু সংগতিৰ কাৰণে লক্ষ্যার্থ উদ্গাদনা অৰ্থত পৰ্যবসিত হৈছে।

অসমীয়া দেহবিচাৰ আৰু ভকতীয়া ঈকবাৰিলাকৰ কখন-ভংগী বহুতখিনি লক্ষণ-লক্ষণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

গৌণী লক্ষণা : যেতিয়া সাধুশা সৰহভুত একে গুণ বা ধৰ্ম থকাৰ কাৰণে দুটা বস্তুকে এক যেন ভবা হয় অৰ্থাৎ উপচাৰৰ সংমিশ্ৰণ কৰি লক্ষ্যার্থ কৰা হয় তেতিয়া তাক গৌণী-লক্ষণা বোলা হয়।

“যদি পদ-পংকজ কবপংকজে

মুখ পংকজে নিবেশিত।” — মাধৱদেৱ

ইয়াত পদ, কব আৰু মুখ যি, পংকজো সেয়েই এনে অৰ্থ হৈছে। প্ৰকৃততে পদ, কব বা মুখ পংকজ হব নোৱাৰে আৰু সেইকাৰণে মুখ্যার্থ অচল। কিন্তু পংকজৰ কোমলতা, স্নান্য আৰু আচ্ছাদজনকতা। শিতকৃষ্ণৰ চৰণ তুখনিত, হাত তুখনিত আৰু মুখতুখনিতো সমানে আছে গতিকে ভিন্ন হলেও এই গুণসাম্যৰ কাৰণেই অভেদত আৰোপিত হৈছে। পংকজত মুখত আৰু মুখ-সৌন্দৰ্য পদত সংমিশ্ৰিত হৈ একত্ব কল্পনাৰ সহায়ক হৈছে। গুণ বা উপচাৰৰ সংমিশ্ৰণৰণা উক্তৰ হোৱা এই লক্ষণাক গৌণী-লক্ষণা বোলা হয়।

সাবোণা সাধ্যাঃসামা : লক্ষণাৰ শ্ৰেণী বিভাগ আৰু এক প্ৰকাৰে কৰিব পাৰি।

এটা অজ-বুজিত ভাজক উদ্দেশ্য কৰি কোৱা হয় ‘ই এটা গাধ হাজ’ বা ‘ই এটা গাধ। এই উদাহৰণ দুটা ক’হিলাই চালে সাবোণা আৰু সাধ্যাঃসামা এই দুই প্ৰকাৰ লক্ষণা বুজিবলৈ সহজ হব।

—‘ই এটা গাথ হাজ’ ইয়াত গাথ আৰু হাজক একেটা বুজি কোৱা হলেও গাথ আৰু হাজ দুয়োটা পদৰে উল্লেখ আছে। যিটোৱটোত হাজ শব্দটো মোহোৱা হৈ কেৱল ‘গাথ’হে থাকিল। গাথ এটা জন্তু, হাজ মানুহ। মানুহ আৰু হাজ একেটা বস্তু হ’ব নোৱাৰে। গতিকে লক্ষণাৰে অতি মূৰ্খ বা ভোটা বুদ্ধি এই অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হ’ল। গাথৰ মূৰ্খত ওপ হাজত এই ওপসাম্যত দুয়ো ভিন্ন হৈয়ো এক যেন আৰু গাথৰ মূৰ্খত আৰু হাজৰ মূৰ্খত সংমিশ্ৰণ বা একত্বৰ কাৰণে ‘গাথ যি হাজত সেই’ এনে অৰ্থৰ বোধ হৈছে। আনভাৱে ক’ব পাৰি যে, হাজত গাথৰ ওপ আৰোপ কৰা হৈছে। তথাপি দুয়োটা পদৰ উল্লেখ থকাত গাথ আৰু হাজৰ সুকীয়া স্বৰূপ একেভাবে লুপ্ত হোৱা নাই। গাথই হাজক লুকুৱাব পৰা নাই। এনেভাৱে ওপসাম্যৰ ওপৰত ভিন্ন দি এটাক ওপৰত আপি দিয়াৰূপে আৰোপ বা অধ্যাৰোপ বোলে। আৰোপত এটাৰ আৰোপ্যমান বা বিষয়ী আৰু আনটোক আৰোপ-বিষয় বা বিষয় বোলে। যি বস্তুটোৰ আৰোপ হয় সি আৰোপ্যমান বা বিষয়ী। বিহৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হয় অৰ্থাৎ যিটো আৰোপৰ ক্ষেত্ৰ তাক বিষয় বা আৰোপ-বিষয় বোলা হয়। ‘ই এটা গাথ হাজ’-- ইয়াত গাথ বিষয়ী বা আৰোপ্যমান আৰু হাজ বিষয় বা আৰোপ বিষয়। বিষয়ী গাথ আৰোপিত হৈছে বিষয় হাজৰ ওপৰত। কিন্তু ইয়াত আৰোপ্যমান গাথৰদ্বাৰা আৰোপ বিষয় হাজৰ স্বৰূপ লুপ্ত হোৱা নাই। এনেধৰণৰ লক্ষণাক-সাৰোপা লক্ষণা বোলে। এই ধৰণৰ লক্ষণা অপকালংকাৰৰ বীজ। কপক-অলংকাৰৰ কথা কওঁতে এই বিষয় আলোচনা বহুলাই কৰা হৈছে।

“সীমাৰ মাজৰ অসীম এই যে চকুৰ সীমাই থাকে।

সেইহে মনৰ বন-কুকুৰাই লংকা ক’ত কৈ থাকে। —ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰঠাকুৰ

— বন-কুকুৰাই লংকা ক’ত থাকেৰে নেদেখা, নোপোৱা, লংকাখন কিয়বি সুৰাৰ দৰে কহিব মনটোৱেও কিবা এটা নেদেখা নোপোৱাৰ অবিৰাম সন্ধান কৰিছে। এই সাদৃশ্যৰ বলত বন আৰু বন-কুকুৰাক কবিয়ে এক কবি পেলাইছে। লক্ষণ ইয়াত সাৰোপা, কাৰণ মন আৰু বনকুকুৰা দুয়োটাৰে উল্লেখ আছে। বনকুকুৰা পদে মন পদটোক একেভাবে অদৰকাৰী যেনেকৈ চ্যুত কৰা নাই।

“বৌৱন যিদিনা জাগে সৌন্দৰ্য কালিন্দী ভীৰত।” —ভিণ্ডেশ্বৰ নেওগ

—সৌন্দৰ্য আৰু কালিন্দীভীৰ (যমুনাৰ পাৰ) একেবস্তু হ’ব নোৱাৰে, তথাপি লক্ষ্যার্থত যমুনা সূন্দৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাভূমি কালিন্দীভীৰ আৰু সৌন্দৰ্য একত্ববোধ কৰাৰ কাৰণে সৌন্দৰ্যৰ ওপৰত কালিন্দীভীৰ আৰোপ কৰি এটা ওপৰীয় অৰ্থৰ সৃষ্টি কৰিছে। সাৰোপা লক্ষণাই সেইটো সন্ধান কৰি দিছে।

সাধাৰণমানা : ‘ই এটা গাথ’ এই বাক্যত বিষয়ী গাথই আৰোপ-বিষয় হাজক

অবলুপ্ত কবি কেবল স্বৰূপ বৰ্তাই বাঞ্ছিত। আদ্য প্রকারে কব পাৰি পাৰ্শ্বই হাতক
মিলি পেলোলে। ইয়াকে সংক্ৰান্ত নিগিৰণ বা নিগীৰ্ণ কৰা বোলে। অন্য প্রকাৰে
ইয়াক অধ্যায়সানো বুলিব পাৰি। ইয়াত বিষয়ীভূত আৰোপ-বিষয় (ইয়াত হাৰা)
অভ্যাস হয়। বিষয়ক লুকুৱাই পেলোৱা হয়।

সাৰোপা আৰু সাধ্যায়সানা দুয়োটাৰে লক্ষ্য অভেদ-প্ৰতিপাদন। সাৰোপাত
বিষয়ীবোধক আৰু বিষয়বোধক পদ দুয়োটা লগালগিকৈ থাকি ভেদভেদে অভেদ হেন
হয়। সাধ্যায়সানাত বিষয়ীবোধক পদৰ উল্লেখ নাথাকেই।

এটা পটভৰ লোৱা যাওক—‘ধানপূৰীয়া কঁঠাল, পাতৰ ভলত লুকাল।’ এপুৰা
ধান দি সলাব পৰা কঁঠাল এটা পাতৰ অঁৰত নেদেখাকৈ লুকাই থাকিল—এয়ে হ’ল
ইয়াৰ বাচ্যার্থ। কিন্তু পটভৰটো লগোৱা হয় তৰা পৰা মানুহ এজন যেতিয়া চকুত
নপৰাকৈ বৈ যায় সেই মানুহজনক লক্ষ্য কৰি। পিছে মানুহজন কঁঠাল হব নোৱাৰে,
গভিকে বাচ্যার্থ এইখিনিতে বাধিত। সাথ’ক হবলৈ হলে ঘটনাৰ সাদৃশ্য নশত বক্তাই
উক্তি বৈচিত্ৰ্যবদ্ধাৰা মানুহজনক কঁঠালটোৰ অধ্যায়সান কৰিছে ভাব ফলত কঁঠাল
বুলিলেও মানুহজনকেই বুজিছে।—গুপসাম্যত কঁঠালেহে একাকৰ কৰি লৈ। এইটো
সাধ্যায়সানালক্ষণৰ নিদৰ্শন।

—“সুখ শান্তি মানসিক বস্তু। এইজোপা গছ ধনসোণৰ ওপৰত লগজে। ই
নিৰ্মল সাধিক আৰু নিপ্পাপ মনতহে গজে।” —বাৰাংকন

ইয়াত সুখ শান্তিকে গছৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। কিন্তু পিছৰ বাক্যত সুখ শান্তিৰ
কথা নকৈ কেৱল গছ বুলিয়ে বক্তাই অভ্যাস সাধন কৰিছে অৰ্থাৎ সুখ-শান্তিৰ বোধ
লক্ষিত কৰিছে। গছ পদে সুখ-শান্তি পদক নিগীৰ্ণ কৰা বাবে ই সাধ্যায়সানা লক্ষণ।

সাধ্যায়সানা লক্ষণই অভিযন্তোক্তি অলংকাৰৰ মূল। অভিযন্তোক্তি কোনো
কোনো আলংকাৰিকৰ হাতেৰে অলংকাৰৰ প্ৰাণ স্বৰূপ। কবিকৰ্মত সাধ্যায়সানা
লক্ষণৰ স্থান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। আধুনিক কবিতাত আৰু বিশেষকৈ বহুসংখ্যক
কবিতাত সাধ্যায়সানা লক্ষণৰ আশ্ৰয় অপৰিহাৰ্য।

লক্ষণৰ যি প্ৰকাৰভেদ ওপৰত কৈ আহিলোঁ, ই কেৱল থলমলকৈহে। ‘এই
কেইবিধ লক্ষণকে সনাসনি কৰিলে লক্ষণৰ শ্ৰেণী অসংখ্য হৈ পৰিব। বাহুল্য আৰু
অপ্ৰয়োজন বোধেৰে সেইবোৰৰ উল্লেখ নকৰি যাই প্ৰকাৰ কেইটাৰ আভাস দিলোঁ।
জিআসু পাঠকে ‘সাহিত্যদৰ্শন’ আদি গ্ৰন্থত বিস্তাৰিত আলোচনা পঢ়িবলৈ পাৰ।

ব্যঙ্গনা— প্রকারভেদ : লক্ষণের দ্বারা ব্যঙ্গনাট্য প্রকারভেদ আছে। প্রকারভেদে ব্যঙ্গনাক দুই শ্রেণীতে বিভক্ত কবিরা পানি—অভিধাঙ্গনা আৰু লক্ষণাঙ্গনা।

অভিধাঙ্গনা : এটা শব্দৰ বহুত অৰ্থ থাকিব পাৰে। পাকিস্তানত একে সময়তে কেৱল এটা অৰ্থহে লব পাৰি। বহুত অৰ্থৰ ভিতৰত কোনটোৱো লক্ষণাত্মক হৈ কবিলৈ সংযোগ বিয়োগ সাহচৰ্য আদিৰ সহায় লব লাগে। যাম বুলিলে পৰশুৰাম, হৰিহৰ, ক্ৰীৰাম এই তিনিও অৱতাবকে বুজায়। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ্ত্তাই কোনজন বাৰৰ কথা কৈছে তাক বুজিবলৈ হলে ক'ত কোন সূত্ৰে বাৰৰ কথা কোৱা হৈছে বা বাৰ কিহৰ লগত সংযুক্ত আছে আন কোন শব্দৰ লগত বাৰ পদটো ব্যৱহাৰ কৰিছে এইবোৰ গমি পিটিকি চালেই কোন বাৰৰ কথা কৈছে বুজা পৰিব। যদি সীতাৰূপৰ কথা কওঁ তেন্তে বাৰ বুলিহে। তেনেহলে ক্ৰীৰামৰ কথা কৈহে। যদি দামোদৰ বাৰ বুলিহে। তেনেহলেও ক্ৰীৰামৰ কথা কৈহে। যদিহে জামদগ্নি বাৰ বুলি কওঁ বা পৰশু কামত লৈ থকা বাৰ বুলি কওঁ তেনেহলে পৰশুৰামৰ কথা যে কৈহে। বুজিবলৈ সহপৰ নালাগিব। এইদৰে বিভিন্নাৰ্থক শব্দৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ উলিওৱাৰ বহুত নিমিত্ত আছে। এই নিমিত্তবোধৰে যেই সেই এটাৰ বলতে বহুত অৰ্থৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কামত এক অৰ্থত নিয়ন্ত্ৰিত হয়। সীতাৰাম বুলিলে, পৰশুৰাম বুজা সম্ভৱ নহয়। বাৰকৰণ বুলিলে বাৰ শব্দই হৰিৰামকহে বুজায়। ব্যঙ্গনা বৃত্তিয়ে কাম কৰিবলৈ হলে অভিধেয় শব্দ এইদৰে সংযোগ-বিয়োগ-সাহচৰ্য আদিৰ সহায়ত এক অৰ্থত প্ৰথমে নিয়ন্ত্ৰিত হব লাগিব। এইদৰে অৰ্থ-নিয়ন্ত্ৰিত হৈ বোৱাৰ পিছত যেতিয়া সেই অৰ্থৰ গুৰিলাভে এটা নতুন অৰ্থ মনত খেলায় অৰ্থাৎ সেই নিয়ন্ত্ৰিতাৰ্থ পদটোৱে যেতিয়া আৰু এটা অৰ্থৰ প্ৰতীতি জন্মায় তেতিয়া সেই নতুন প্ৰতীত অৰ্থ দিয়া শক্তিটোক অভিধাঙ্গনাক ব্যঙ্গনা বোলে। ইয়াত লক্ষণা কবিৰ দৰ্কাৰ নহয় কাৰণ মুখ্যাৰ্থৰ অৱয়বত কোনো বাধা নাই। মুখ্যাৰ্থ দিয়াৰ উপৰিও আন এটা অৰ্থৰ বোধ জন্মায় দেখিহে ইয়াক অভিধাঙ্গনাক ব্যঙ্গনা বোলে। অভিধাঙ্গনাক বোলাৰ কাৰণ হৈছে ইয়াত অভিধেয় পদো সার্থক আৰু বাংগ্য অৰ্থও নিহিত থাকে।

“কোনোবা জোনাক নিশা

জুৰিৰ পাৰত তুমি আৰু মই

বুকুত মকৰ তুফা

কোনোবা জোনাক নিশা।” —হুবৰা

তুমি আৰু মই দুয়ো জুৰিৰপাৰত আছোঁ, আমাৰ বুকুত মকৰুৰিৰ তুফা—এইখিনি হ'ল বাচ্যাৰ্থ। বাচ্যাৰ্থত ইয়াতকৈ বেছি কথা নাই। তাৰ পিছত ব্যঙ্গনাই আৰু জন্ম নতুন কথা জনালে—কোনোবা জোনাক নিশা (সিও ভালকৈ মনত নপৰে)

কুবি শব্দ এই একেভাবে ভাবা উচিত। বহি থাকিও কিলক-কুখর পাখ পোতা নাহিলে", কুবিব কাকত থাকিও পিত্তাহ জাদি থকাৰ নিচিনাকৈ পিত্তাহক নিচেই কাৰণে পালে। ভবানি তেপাহ নপলাল। ইমানখিনি কথা মূলত নাই যদিও বসিক পাঠকে বুদ্ধিল ভাকে। বাচ্যাৰ্থক সেৱটি নহয় বাচ্যাৰ্থক গ্রহণ কৰিছে। ই অভিধাতুক ব্যক্তাব নিৰ্ণয়।

লক্ষণা-মূল্য : প্ৰয়োজনমূল্য লক্ষণাৰ সহায়ত শব্দৰ যি বৃত্তিয়ে প্ৰয়োজনৰ প্ৰতীতি জনায় তাক লক্ষণামূল্য ব্যক্তনা বোলে। এই কথা বুজাবলৈ সংস্কৃত জালংকাৰিকসকলৰ প্ৰসিদ্ধ উদাহৰণ 'গংগাত্তাং ঘোষঃ' এই বাক্যটোকে লোৱা যাতক। ইয়াত গংগাশব্দৰ অভিধাতুবিবৰণা গংগানামবন্দী অৰ্থাৎ জলপ্ৰবাহ মূলি জনা গ'ল। 'গংগাত্তাং ঘোষঃ' এই বাক্যত বাচ্যাৰ্থ সংগতি নোলায় কাৰণ গংগাজল প্ৰবাহৰ ওপৰত গাঁও থাকিব নোৱাৰে। গতিকে লক্ষণাবৰণা অৰ্থ পোতা গ'ল। "গংগাত্তে ঘোষঃ"—গংগাৰ পাবত গাঁও। এইখিনি অৰ্থকে দি পেলাই লক্ষণাবৃত্তিও উপলভ্য হ'ল। এইখিনিত কথা উঠে—গংগাৰ পাবত মূলি কলেও দেখোন হ'লহেঁতেন—গংগাত গাঁও মূলি কৈ গংগাৰ পাব বুজোৱা এট আওপকীয়া ভংগীটোৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ সাৰ্থকতা কি? কাৰণ হ'ল—বজাই যি অৰ্থৰ সূচনা দিব মুক্তিছে 'গংগাৰ ভীৰ' মূলিলেই সেই অৰ্থ সূচিত নহয়। গংগাত গাঁও মূলিলে গংগা শব্দৰ এটা প্ৰতীকমান অৰ্থ ওলায় সেইটো হৈছে শীতলতা আৰু পবিত্ৰতা। শীতলতা আৰু পবিত্ৰতা জলপ্ৰবাহৰেহে গুণ, ভীৰকৃষ্ণিৰ গুণ নহয় গতিকে 'গংগাভীৰে' মূলিলে শীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ কথা জ্ঞাতাব মনলৈ আহিব নোৱাৰে বেছি কেৱল গংগা শব্দৰণা ভীৰ বুজোৱাৰ উপৰিও গংগাভীৰৰ গাঁৱৰ শীতলতা আৰু পবিত্ৰতাৰ দ্যোতনা কৰা হ'ল। এই শীতলতা আৰু পবিত্ৰতা অৰ্থটো ব্যংগ্য অৰ্থ। লক্ষণাবৃত্তিৰ আশ্ৰয় কৰিহে ব্যক্তনা শক্তি প্ৰকট হৈছে। সেইকাৰণে এইবিধ ব্যক্তনাক-লক্ষণামূল্য বোলা হয়।

এইখিনিত এটা সংকা ওপজাব মূল আছে। কোনোবাই কব পাৰে যে, লক্ষণা মূল্য বোলাৰ কোনো দৰকাৰ নাই কাৰণ 'গংগাত্তাং ঘোষঃ' এই বাক্যত গংগা শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ জলপ্ৰবাহৰপৰাই পবিত্ৰতা আদি অৰ্থ ওলাব। এতেকে বাচ্যাৰ্থ-সম্বৃত অৰ্থক লক্ষণামূল্য বোলাৰ হেতু নাই। প্ৰকৃততে কিন্তু সেইটো নহয়। কাৰণ "গংগাত্তাং ঘোষঃ" মূলিলে বাচ্যাৰ্থৰ অৰ্থ-সংগতি নহয়। অৰ্থ সংগতি নোহোৱাকৈ ভাবপৰা 'ব্যংগ্য' ওলাব ক'বপৰা? সেই দেখি পোমতে লক্ষণাবৰণা অৰ্থৰ অসংগতি ওচাই লব জনা হৈছে। অৰ্থৰ অসংগতি ওচিলত লক্ষণা বিবৃত হ'ল। তাৰ পিছত ব্যংগ্য অৰ্থৰ প্ৰতীতি সম্ভৱ হ'ল। এতেকে এনে ধৰণৰ ব্যক্তনাক লক্ষণামূল্য মূলি কৰাই লাগিব।

“লুইতৰ পাবৰে আহি ডেকা ল'ৰা

হৰিবলৈ ভৱ নাই।” —জ্যোতিপ্ৰসাদ

—লুইতৰ ঠিক পাবতে গোটেই অসমীয়া ডেকাখিলাক লাথাকে, গড়িকে বাচ্যার্থৰ সংগতি লগাবলৈ লক্ষ্যার্থ লোৱা হ'ল—লুইতৰ হুৱে। পাবৰ সমীপবৰ্তী বিস্তৃত ভূখণ্ড। লক্ষণা ইমানতে কাত হ'ল। তাৰ পিছত লুইতপৰীয়া মোজাব প্ৰয়োজনৰ কথা মনলৈ আহিল। মহাবাহু লুইতৰ নিচিনা শক্তিমত্ত আৰু দুৰ্বাৰ আহি অসমীয়া ডেকা, আৰাৰ হৰিবলৈ ভৱ নাই। এইখিনি লক্ষ্যার্থৰ পাত ভিব দি পোৱা ব্যঞ্জন—মুলা ব্যঞ্জন।

ব্যঞ্জনাক খাকী আৰু আৰ্থা ভেদে আন একপ্ৰকাৰেও শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হয়।

খাকী : অভিধা আৰু লক্ষণামূলক ব্যঞ্জন। ইয়াৰ ব্যাংগ্যাখ' নিৰ্ভৰ কৰে লক্ষণবিশেষৰ ওপৰত। সেই লক্ষণ নাথাকিলে ব্যাংগ্যাখ'ৰ উদ্ভৱ হব নোৱাৰে। 'পংগাৱাং ঘোষ:', 'জ্বৰি-পাবত মকৰ তুৰা:', 'জন্মাণ্ডৰ কুন্দ ভাঙৰণ' আদি বাক্যত যি ব্যঞ্জন। শক্তি প্ৰকাশ পাইছে সি সেই লক্ষণক আলম কৰিহে পাইছে। ইয়াৰপৰা পংগা বা ভাঙৰণ আদি ওচাই আন কিবা প্ৰকাৰে কথাটো কোৱা হলে ব্যঞ্জনাই আত্মপ্ৰকাশ কৰিবলৈ কেৱল নাপালেহেঁতেন। গতিকে এইবোৰ খাকী ব্যঞ্জন।

আৰ্থা : লক্ষণপৰা যেনেকৈ ব্যঞ্জন। পোৱা যায় অৰ্থ'লৈ তেনেকৈ অৰ্থ'ভৱৰ পোতাঁতনা কৰে। এনে ব্যঞ্জনৰ অৰ্থ' প্ৰকট হ'ব কৰ্ত্তব্য বা তলোক্তাৰ মনৰ অন্তৰ্হ', কণ্ঠধ্বনি আৰু ভাষ-ভংগীৰপৰা।

“কেন্দৰ হে বুজলোহো ব্যৱহাৰ।

অন্তৰে চাভুবি চোড়ি চলহ বহুবি হৰি

বাহা প্ৰিয় বৰণী ভোহাৰা।” —পাৰিজাত হংগ

ইয়াত দেখাত সত্যভামাই কক্ষক প্ৰিয় বৰণী ব'ত আছে তালৈ উভতি যাবলৈ কৈছে, কিন্তু সেই অনুবোধত তেওঁৰ হৃদয়ৰ ভীত অভিমান ধ্বনিত হৈছে—লক্ষণপৰা নহয়, সত্যভামাৰ মনৰ অৱস্থা আৰু কোৱাৰ ভংগীৰপৰাহে, তেওঁৰ কক্ষক প্ৰতি অনুৰাগ আৰু ভাবপৰা হোৱা অভিমান বেৰুত হৈছে। এইটো আৰ্থা ব্যঞ্জন।

ওপৰত কৈ অহা 'গক গাং আহিল' ইয়াৰপৰা তিনিখনে তিনিটা অৰ্থ' পালে। নিজ নিজ মনৰ অৱস্থাপৰাহে তিনিটা অৰ্থ'ৰ গ্ৰহণ হব পাৰিছে : গক অহা অৰ্থ'টোৰপৰা 'তাঁত বাঢ়িবলৈ গা ধুবলৈ যোৱা' অৰ্থ'ভৱ বা 'হবলৈ উভতি যাবৰ সময় হোৱা' অৰ্থ'ভৱ স্ফোৰিত হৈছে। নিজ নিজ মনে যেনে তেনেকৈ অৰ্থ' পাইছে। ইও আৰ্থা ব্যঞ্জন।

ধ্বনিবাদী কবিসকলৰ মতে ধ্বনিৱেট কাব্যৰ বীজ। ধ্বনিক ভেঙলোকে ধুনীয়া গুণকৰ লাভৰ্থ্য লগত তুলনা কৰিছে। কাব্যৰ লাভৰ্থ্য ভেঙলোকৰ মতে ধ্বনিত

আছে। বসণীয় ব্যক্তনাই ধ্বনি। কাব্যের বীজ যদি জ্বলি, জ্বলিয়া মূল ধ্বজব ব্যক্তনা-
 ন্তি। ব্যক্তনা ন্তিক কাব্যত লগায় নাফানিলে কবিরে উত্তম কাব্য বচনা কবির
 নোৱাবে। সেইদৰে পাঠক বা শ্রোতাৰ যদি ব্যংগ্যাথ'-বোধৰ ন্তি নাথাকে তেনেহলে
 কবির শ্রম নিফল হয়। ব্যংগ্যাথ'-বোধ প্ৰথম হয় কাব্যানুশীলনৰ ফলত। দাপোণ
 নিৰ্মল হলেই ছায়াগ্ৰাহী দাপোণত পূৰ্ণ প্ৰতিফলন সম্ভৱ হয়। কাব্যানুশীলনে মনৰ
 দাপোণ নিৰ্মল কৰি ছায়াগ্ৰাহী কৰে। মনৰ দাপোণৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ আন এফা নহয়
 ব্যংগ্যাথ' বোধৰ জনক হৃদয়-সংবাদ। অভিনব গুপ্ততক এই কথা ইমান স্পষ্ট আক
 সূক্ষ্ম দৰ্শিতাবে আন কোনেও কব পৰা নাই—ভেৰ্ত কৈছে—“যেহাং কাব্যানুশীলনা-
 ভ্যাসবশাদ্ বিশদীভূতে মনোমুকুৰে বৰ্ণনীয়াতমস্মীভৱনযোগ্যতা। তু হৃদয়-সংবাদ ভাজঃ
 সহদয়ঃ।” কাব্য চৰ্চা কৰোঁতে কৰোঁতে যাব মনকণী দাপোণখন নিৰ্মল হৈ বৰ্ণনীয়
 বিষয়ৰ সৈতে প্ৰায় একীভূত হ'ব পৰা যোগ্যতা লাভ কৰা আবেদনশীল হৃদয়
 থকাসকলেই সহদয়। □

কাব্যৰ অলংকাৰ

প্ৰাথমিক

অলংকাৰ শব্দৰ আঁতৰ্হি : বিখ্যাত আলংকাৰিক বাজানক কব্যকে ভেঙে
অলংকাৰ-সৰ্বস্ব নামৰ গ্ৰন্থৰ সংগ্ৰহাচৰণ শ্লোকত বাগ্-দেহভাক ত্ৰিবিধবিগ্ৰহা দেৱী
বুলি স্তুতি কৰিছে।^১ এই স্তুতিৰে অলংকাৰ বৰ্ণন আৰম্ভ কৰাৰ এটা বিশেষ তাৎপৰ্য
আছে। সত্, বজ্, ভগ্ন এই তিনিওৰ লীলাতে অনন্ত প্ৰকাৰ সৃষ্টি সম্ভৱ হোৱাৰ
নিচিনাকৈ বাক্-তৰুণা দেৱীৰ অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঙ্গনা এই ত্ৰিবিধৰূপ গ্ৰহণৰ
ফলতে বাগ্-দেহ-সৃষ্টিৰ সম্ভৱ হৈ উঠিছে। তিনিবিধ বাক্-শক্তিৰ বলত সৃষ্টি হোৱা
বাগ্-বিকল্প অৰ্থাৎ কথা কোৱাৰ প্ৰকাৰান্তৰৰ সীমা সংখ্যা নাই।^২ এই অনন্ত বাগ্
বিকল্পৰপৰাই অলংকাৰৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ ত্ৰিবিধ বিগ্ৰহা বাগ্-দেৱীৰ স্তুতিৰে
অলংকাৰ বৰ্ণনৰ পাতনি মেলি বাজানকে এই ভাৱে সূচনা দিছে।

দুটা এটা সাধাৰণ উদাহৰণ ললেই বাগ্-বিকল্পৰ অনন্ততা সম্বন্ধে ধাৰণা হব :
মৃত্যুকণ সকলোৱে জনা আৰু দেখা এই সাধাৰণ ঘটনা এটা বুজাবলৈ ঢুকাল, মৰিল,
চলিল, পৰলোকপ্ৰাপ্ত হ'ল, পঞ্চকুপ্ৰাপ্ত হ'ল, নম্বৰ ধাৰলৈ গতি কৰিলে, স্বৰ্গী ভ'ল,
দেহান্তসাল ঘটিল, পৰমামু শেষ হ'ল, মানতলীলা সম্বৰণ কৰিলে, নম্বাট সামৰিলে,
সভাসীৰ বেলিকা সৰাষিহ হ'ল, দেহ বন্ধা কৰিলে, গুহা-প্ৰবেশ কৰিলে আদি কিমান
প্ৰকাৰ বাগ্-ভংগীৰে যে আমি আশ্ৰয় লওঁ তাৰ অন্ত নাই। 'ভয় লাগিল' বুলি নকৈ
পেটত হাত ভৰি লুকাল, চুলিৰ আগৈ জীৱ প'ল, অন্তৰীক প্ৰাণ হ'ল, ভগৱন্ত পলাল,
ক'ত পলাওঁ ইত্যাদি বিভিন্ন প্ৰকাৰে সকলোৱে মাজে সময়ে অনুভৱ কৰা বৰকৈ ভয়
লগা ভাবটোকে বুজাবলৈ চেষ্টা কৰোঁ। দিছে মৰা বা ভয় লগা এই দুটা সকলোৱে
জনা অনুভৱ কৰা সাধাৰণ ভাব, তাকে কবলৈ মানুহে কথাও ইমান দৰে পাক টি কব
লাগে কৈল? ইমানখিনি বহুপ সানি কৰাৰে বা প্ৰয়োজন কি? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰতে
অলংকাৰৰ অন্তৰ্ভূত সিহঁত আছে।

মানুহৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশৰ নিচিনা এটা জটিল কাম নাই। ভাবৰ সকলো
উঠা-নমা, ভীৰভা আৰু দৃঢ়তা আৱিকা বা ন্যূনতা প্ৰকাশ কৰিবৰ অৰ্থে শোনপটীয়া

১. 'নমকৃত্য পবাং হাচং দেৱীং ত্ৰিবিধবিগ্ৰহাঃ।

নিজালংকাৰ সূত্ৰাণং বৃত্ত্যা তাৎপৰ্য্যম্ভ্যুত।' —অলংকাৰ সৰ্বস্ব

২. 'অনন্তা হি বাগ্-বিকল্পাঃ, ভগ্নপ্ৰকাৰা এব চালংকাৰাঃ।' —কন্যালােক

ভাষা: এটা অপূর্ণ ভাষা। 'ভাষা' এই অসম্ভব সুব কবিত্ব কাব্যে মানুষে পোষণকীৰ্ত্তা ভাষাত পাক লগাই বা বহন সানি ভাক সবল আক সম্বন্ধ কবিত্বলৈ চোঁকী কৰে। ভাক কৰোঁতে কৰোঁতে শব্দই নতুন শক্তি আহবণ কৰে। বেতিয়া আদৰৰ পিতৃ-মাতৃৰ মৃত্যু ঘটে তেতিয়া কেৱল 'মৰিল' বুলি কলে সুখ নাহে, অন্তৰৰ ভক্তি বা আদৰখিনি প্ৰকাশ নহয়, গতিকে স্বৰ্গী হ'ল বা দেহান্ত হ'ল বুলি সঙ্গতি হোৱা বা এই পক্ষতুষ্ট দেহ নোহোৱা হৈ আত্মা বৰ্তমান থকাৰ ইংগিত এটা দি, মনৰ ভক্তিবিনি সানি 'মৰিল' সাধাৰণ ভাষটোকে বহন দি ব্যক্ত কৰা হয়। অকল মৰিল বুলি কলে পিছুত পুত্ৰৰ মনলৈ সুখ নাহে। সুখ অহাকৈ কবলৈ গলেই বহন লগাব লগা হয় বা জাপকীৰ্ত্তা বীড়িৰে কব লগা হয়। 'যব ভৱ লাগিল'—অকল ইমানখিনিকে কলে জানোচা কিমান ভৱ ভাব ভীতভাখিনি মানুষে মূৰুজেই, সেই শংকাতে 'চুনিব আগৈ জীৱ গ'ল' এনে এটা পাক দি কথাটো কোৱাৰ পিছতহে কৈ সুখ আহিল। এনেকৈ কৈ সুখ অহাকৈ মনৰ ভাব প্ৰকট কৰাৰ প্ৰয়াসবপাই অলংকাৰৰ উৎপত্তি। 'অলম' শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থ পৰ্যাপ্তি অৰ্থাৎ 'হ'ল আৰু নালাগে'।^৩ যি ধৰণে কথা কলে কৈ সুখ লাগে, 'হ'ল আৰু নালাগে'—এই ভাব মনলৈ আহে, সেই ধৰণে কোৱাৰ ভংগীয়েই অলংকাৰ। অহং অহং ভাষটোক যেনেকৈ অহংকাৰ বোলা হয়, অলং অলং ভাষটোক সেইদৰে অলংকাৰ বুলি কোৱা হয়।

সকলো মানুহৰে নিজৰ মনৰ ভাব পূৰ্বাক প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণে এটা আগ্ৰহ সন্ধান থাকে, আনকি ভাব গোপন কবিত্বলৈকো ভাষাৰ কৌশল বা যত্নভাৱ আগ্ৰহ লব লগা হয়। কেতিয়াবা ভাষ-গোপন অধিকতৰ প্ৰকাশৰ কাৰণ হৈ পৰে। ভাষাৰ সহায়ত ভাষে লুকাভাকু খেলিব পাৰে। কিন্তু এই সকলোৰে আঁৰত আছে মানুহৰ উজ্জ্বল 'অলম-দমা' লাভ কৰাৰ প্ৰচেষ্টা। কালিদাসৰ লক্ষুজা নাটকত দুৰ্য্যভাই লক্ষুজাক দেখাৰ পিছত কৈছিল "অয়ে লকং মে মেত্ৰ-নিৰ্বাণম্"—মোৰ চকুৱে নিৰ্বাণ পালে—দেখিবলগীয়া সকলো দেখাৰ পৰিসমাপ্তি ঘটিল। সেইদৰে কবিসকলে 'বাঙ-নিৰ্বাণ'ৰ কাৰণেও আকুল সাধনা কৰে। কব খোজা কথাৰ 'অলম' নবাই বাঙ-নিৰ্বাণ। যি আঁৰাৰ কলে বা যেনেকৈ কলে বা কবলৈ নাথাকে সকলো কোৱা শেষ হৈ যায় সেয়ে বাঙ-নিৰ্বাণ। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে 'শেষ কথা' নামৰ কবিতাত সকলো যুগৰ সকলো দেশৰ প্ৰতিভাশালী কবিৰে প্ৰাণৰ আকুলতা এনেদৰে ব্যক্ত কৰিছে :

'মনে হয় কী একটি শেষ কথা আছে।

সে কথা হইলে বলা শেষ বলা হয় ॥

৩ অলম্ মানে সম্বৰ্ণ। পৰ্যাপ্ত হলেই সম্বৰ্ণ হয় গতিকে সম্বৰ্ণ অৰ্থাৎ পৰ্যাপ্ত অৰ্থৰে বিস্তাৰ যাত্ৰ। —*Semantic Variation*

কল্পনা কামিনী কিমে ভাবি পাছে পাছে

ভাবি ভবে চোৱে আহে সমস্ত জনৰ।” —কড়ি ৩ কোমল

এই শেষ কথা কোৱাই কাব্যৰ আপাতবোধত বাঙ-নিৰ্বাণ প্ৰাপ্তি। কবিত্ব বাঙ-নিৰ্বাণ পাঠকৰ মনত সৌন্দৰ্যৰূপে প্ৰতিভাত হয়। কবিত্ব অলঙ্কাৰবোধৰূপে বা সৌন্দৰ্যৰ উদ্ভৱ হয় সেয়ে অলংকাৰ।

অলংকাৰ লক্ষণ : কবিত্ব উক্তি বৈচিত্ৰ্যই উক্তি পৰ্যাপ্তি (অলম্) বা ইষ্ট, আৰু এই উক্তি পৰ্যাপ্তিৰ সৌন্দৰ্যই বাক্যৰ অলংকাৰ। অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰথমাচাৰ্য ভাষ্যে এই কথাৰ স্পষ্টভাৱে সংকেত দিছে—‘বক্তাভিধেয়া শব্দোক্তিবিষ্টা বাচ্যলক্ষণীঃ।’ কবিত্ব অতীষ্ট সিদ্ধিৰ আধাৰ বক্তৃত্ব-পূৰ্ণ উক্তি বৈচিত্ৰ্যই বাক্যৰ সৌন্দৰ্য বা অলংকাৰ। ইয়াত ইষ্টা শব্দটোৱে অলম্ অৰ্থাৎ পৰ্যাপ্তি, বক্তাভিধেয়া শব্দোক্তিঃ ভাষ্যৰ বিচিত্ৰতা বা চমৎকাৰিত্ব। আৰু অলঙ্কৃতি শব্দই সৌন্দৰ্য অৰ্থৰ সূচনা দিছে। আটাইকেউটাই মিলি অলংকাৰৰ পূৰ্ণ লক্ষণ উপস্থাপন কৰিছে। বাক্য-সৌন্দৰ্যই যে অলংকাৰ এই কথাটো আৰু স্পষ্টভাৱে সূচিত কৰিছে পৰবৰ্তী সূক্ষ্মমতি আচাৰ্য ভট্ট বাৰ্মনে :

“কাব্যং গ্ৰাহ্যলক্ষণাং। সৌন্দৰ্যলক্ষণাং।”

—কাব্য উপাদেশ হয় অলংকাৰবৰণা আৰু সৌন্দৰ্যই অলংকাৰ।

ভাব অৰ্থত অলংকাৰ লক্ষণ প্ৰধানভাৱে গ্ৰহণ কৰি সৌন্দৰ্যৰূপে কবিত্ব অৰ্থত অলংকাৰ লক্ষণ ব্যুৎপত্তিকো বাৰ্মনে অস্বীকাৰ কৰা নাই—‘কবচব্যুৎপত্ত্যা পুনৰলঙ্কাৰলক্ষণোহনু-পমাদিসু বৰ্ততে’। সৌন্দৰ্যকৰণ অৰ্থত (অলংকিত্বতে আসেন) ভূষণ উপমা লক্ষণ আদিকো অলংকাৰ বোলা হয়। প্ৰকৃতপক্ষে দ্বিতীয় কৰণ অৰ্থটো প্ৰথম আৰু প্ৰধান ভাব অৰ্থৰে বিস্তাৰ দাখোন। সৌন্দৰ্য আৰু সৌন্দৰ্যৰ কাৰণ এই দুটা পৃথকভাৱে উপলব্ধ হয়। সমালোচকে বুদ্ধি লক্ষণাবেক হিচাপে দুয়োটাৰে বেলেগ বুলি প্ৰতিপাদন কৰি দেখুৱাব পাৰে, কিন্তু বসিকজনৰ চিত্তভূমিত দুয়োটা একাকাৰ হৈয়ে প্ৰতিভাত হয়। গতিকে অলংকাৰ বাক্যসৌন্দৰ্যও আকৌ সেই সৌন্দৰ্যৰ আধাৰক উপমাৰূপক আদি কথাৰ বহন (অভিধৰতা) বা পাকো (বক্তব্যাপাৰ) অলংকাৰ।

আচাৰ্য দত্তীয়ে সবহীয়া। কথালৈ নগৈ-সৌন্দৰ্যৰ কাৰণ কাব্যৰ শোভাকৰ ধৰ্মকে অলংকাৰবুলি ঠোঁততে সাৱৰি থৈছে—“কাব্য শোভাকৰান্ ধৰ্মানলংকাৰান্ প্ৰচকতে।” কবিত্বৰ লক্ষণ আৰু অৰ্থকণ শৰীৰ-সৌন্দৰ্য বুদ্ধি কৰে কাৰণে উপমা-অনুপ্ৰাস আদি উক্তি বৈচিত্ৰ্যক অলংকাৰ বুলি কোৱা হয়। দত্তীয়ে অলংকাৰ লক্ষণ কবচ-ব্যুৎপত্তিক ভণ্ডাৰে বেছিকৈ ভৰ দি অলংকাৰৰ লক্ষণ নিৰূপণ কৰিছে।

শিৱৰ ধৰ্মনিৰ্বাণী আচাৰ্যসকলে অলংকাৰক বসপুষ্টিৰ সহায়কৰূপেহে লক্ষণ নিৰ্ণয় কৰিছে। ভেৰ্তলোকৰ মতে অলংকাৰ সূক্ষ্ম হোৱাৰ ওপৰত অলংকাৰৰ সাৰ্বকল্য

নিৰ্ভৰ কৰে। বাচ্য-বাচকৰূপ কাব্যশৰীৰ যদি অনুপম হয় অলংকাৰৰ শোভাধাৰকতাও নাথাকে সি কেৱল কথা কোৱাৰ ধৰণ বিশেষত পৰ্য্যবসিত হয়। সেইকাৰণে মঞ্চট, বিশ্বনাথ আদি আচাৰ্যসকলে কেৰুমানি আদি শৰীৰৰ অলংকাৰৰ দৃষ্টান্ত কাব্যালংকাৰৰ লক্ষণ দিছে :

“বসাদীনুপকূৰ্যতোহসঙ্কাবাস্তেহমদাদিবৎ।”—বিশ্বনাথ

এই বিষয়ে অলংকাৰৰ স্থান নিৰ্ণয় কৰোঁতে বহুলাই কোৱা হয়।

অলংকাৰৰ প্ৰয়োজন : বক্তোক্তিৱেই হওক বা অভিশয়োক্তিৱেই হওক যি। প্ৰয়োজনে পোনপটীয়া বাট থাকোঁতে আগুপকোৱা বা দীঘলীয়া বাট কোনেও নুৱলে। যি। প্ৰয়োজনে মানুহে কথাও অলংকাৰে। মলগালেহেঁতেন। তেনেহলে অলংকাৰৰ প্ৰয়োজন কি? অলংকাৰৰ প্ৰয়োজন প্ৰধানভাৱে তিনিটা। প্ৰথম প্ৰয়োজন হ’ল বাক্যক প্ৰভাৱশালী কৰা, দ্বিতীয় প্ৰয়োজন বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ স্পষ্টীকৰণ আৰু তৃতীয় অৰ্থাৎ মুখ্য প্ৰয়োজন বৰ্ণনীয়তা সম্পাদন।

প্ৰভাৱশালিতা : শুনোতাৰ মনত লাগি যোৱাকৈ, মনত নকৈ বহাকৈ কোৱাকৈ বাক্যক প্ৰভাৱশালী কৰা বোলে। ৰূপ, গুণ, ক্ৰিয়া আদি বিহকে বৰ্ণনাও তাক দৃঢ় বা তীব্ৰভাৱে ফুটাই তুলিবলৈ হলে উকাকৈ নকৈ অলংকাৰ দি কথা কব লগা হয়। ধুনীয়া মুখ বুলিলেই মুখখন যে দেখিবলৈ ভাল এই কথা নুবুজাকৈ নাথাকোঁ, কিন্তু পূৰ্ণিমাৰ জোন যেন মুখ বুলিলে মনত আফ্লাপ জন্মাব পৰা মুখৰ অভিশয় কাক্সিৰ কথা মনলৈ আনি দি মুখৰ সৌন্দৰ্যৰ বোধটো তীব্ৰতৰ কৰি দিলে। বঙা গাল বুলিলেও হয়, তাকে নুবুলি যেতিয়া গোলাপী গাল বুলি গালৰ বৰ্ণনা দিওঁ তেতিয়া গোলাপফুলৰ বক্তিম কমণীয়তা আৰু কোমলতা গোটেইখিনি যুৱতীৰ গালত কল্পনা কৰি গালৰ সৌন্দৰ্য হৃদয়ে উপলব্ধিকৰিলোঁ। ইয়াত উপমা অলংকাৰে কব খোজ। অৰ্থক প্ৰভাৱশালী কৰি আমাৰ আগত দাঙি ধৰিছে। বাক্যত অন্তৰ স্পৰ্শ কৰিব পৰা, অনুভূতিক তীব্ৰতৰ কৰিব পৰা, বৰ্ণনীয় বিষয়ক দৃঢ়ভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিব পৰা গুণৰ আধাৰ কৰাটো, চমুকৈ কবলৈগলে বাক্যক প্ৰভাৱশালীকৰাটো, অলংকাৰৰ প্ৰথম প্ৰয়োজন। অসংকাৰে সাধাৰণ কথাক কিমান প্ৰভাৱশালী কৰিব পাৰে চকুপোৱেৰৰ নাটক ‘জুলিয়াচ চিজাৰ’ত থকা এটনিৰ “But Brutus is an honorable man” এই ব্যাৰক্তজিমূলক উক্তি আমাৰ কথা ভাবিলেই বুজিব পাৰি।

অলংকাৰে বাক্যক আৰু এক প্ৰকাৰে প্ৰভাৱশালী কৰিব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰায়ত এপদ হপদ কথোতে এখন মহাভাৱত ভৰাই থব পাৰি আৰু তেনেকৈ প্ৰভাৱশালী কৰিব আকুলতা, অনুভূতিৰ তীব্ৰতা বা বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ গুণ-ক্ৰিয়া আদিৰ বিশেষত বেনেকৈ প্ৰকাশ পায় উকা কথাবে এককলা মেলিলেও তাৰ আধাৰ নাথায়।

‘—আলো বাই, কি কহিব তুমি

পৰাণ নিগৰে নাদেখিলা চান্দমুখ ”

এই বক্যটোৰ ‘পৰাণ নিগৰে’ উৎপ্ৰেক্ষাংকাৰ-মুক্ত এই পদ দুটাই গোপীকনয়ন সমস্ত বিবৰ্ণবেদন। যেমন্তাৰে উদ্বিগ্নাই দেখুৱাব পাৰিছে হিৰা চাকুৰিগ্নাই কান্দিদেও সিমানখিনি সমস্ত নহ’লহেঁতেন। প্ৰাণ অনুশ্য বস্তু। জুলীয়া পদাৰ্থে নিগৰি ওলাব পাৰে। প্ৰাণ সেইদৰে বাগৰি ধৰে ধৰে বৈ ওলাই আহিব নোৱাৰে। ইয়াত ‘পৰাণ নিগৰে’ বোলে তে প্ৰাণ যেন ত্ৰস্বীভূত হৈ গৈছে আৰু ধৰে ধৰে বাহিবলৈ বৈ ওলাইছে এনে এটা অৰ্থ সংকেত দি মুক্তাত্মা বিবৰ যন্ত্ৰণাৰ কীৰ্ত্তাৰ ব্যঞ্জন দিছে। পৰাণ নিগৰে নুহুঁলি উক। কথাত প্ৰাণ হাৰ নুহি কোৱা হলে গোপীকনয়ন সমস্ত ব্যাকুলতাখিনি আমি ইমান ভাৱভৰভাৱে অনুভৱ কৰিব নোৱাৰিলোহেঁতেন।

অৱশ্যে লক্ষ্য মে নেত্ৰনিৰ্বাণম্’ দৃষ্টত এই এবাৰ বাক্যতে শকুন্তলাৰ আলোকসম্ভৱ কৰণ বৰ্ণনা যিমান পূৰ্ণতয়া হৈ ন’ল চুলিবপৰা নখলৈকে সুকীয়া সুকীয়া বণাই ৰোৱা হলেও ভাৰ ওচৰ চাপিব পৰা বৰ্ণনা নহ’লহেঁতেন। ‘যোৰ চকু দুটাই আজি মুক্তি পালে’ ইয়াৰ পিছত আৰু কোনো সৌন্দৰ্যই দেখিবলগীয়া হৈ নাথাকিল, চকুৰ দৃষ্টি-বৃত্তিৰে পৰিসমাপ্তি পালে, কৃতকৃত্যতা লাভ কৰিলে। এইদৰে অলংকাৰমুক্তকৈ কোৱাত শকুন্তলা-বৰ্ণন যিমান প্ৰভাবোৎপাদক হৈছে দীঘলীয়া বৰ্ণনাৰ সৈতেও সি সমস্ত নহ’লহেঁতেন। ইয়াতেই অলংকাৰ প্ৰভাৱশালিতাৰ কথা হৃদয়গংগা হৰ।

অলংকাৰৰ দ্বিতীয় প্ৰয়োজন স্পষ্টীকৰণ। বিবৰণত কণ, কণ, জিন্না আদি আৰু বিবৰণত ভাবক স্পষ্ট কৰিব লাগিলেও বহুত ক্ষেত্ৰত অলংকাৰৰ আশ্ৰয় নলৈ নোৱাৰি। ‘বন্ধনুলে মুকুতাৰ হাব’—গ্ৰন্থকই বুকুত মুকুতাৰ হাব পিছিছে—কেৱল এইখিনি মাত্ৰ কৈ থলে মুকুতাৰ হাবৰ সৌন্দৰ্য আমাৰ মনত অক্ষুট হৈ বৈ যায়। গোপীকনয়ন বুকুত মুকুতাৰ হাবে যি সৌন্দৰ্য সৃষ্টি কৰিছে তাৰ বোধ হব পৰাকৈ আমাৰ কল্পনাক উদ্দীপ্ত কৰিবলৈ আৰু কিবা এটা আলম্বন লগা হৱ। সেই আলম্বনৰ যোগান ধৰিছে ওলম লাৰী বাক্যই—‘আকাশীগংগাৰ যেন ধাব’। অকাশীগংগাৰ সাদৃশ্যটো লগতে জুৰি দিয়াৰ প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য আমাৰ আগত চিত্ৰবৎ প্ৰতিভাত হৈ পৰিল। অলমলীয়া অলম্বাৰে আকাশীগংগাই বহল নীল আকাশত যি সৌন্দৰ্য সৃষ্টি কৰিছে ত্ৰীকৰ বহল মেঘবণাৱা বুকুত অলমলীয়া মুকুতাৰ হাবে অনুকূল শোভাৰ বিস্তাৰ কাৰছে। মহাপুৰুষ কবিয়ে উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰৰ সহায়ত অক,শী-গংগাৰ চিত্ৰটো দাঙি ধৰি ‘বন্ধনুলে মুকুতাৰ হাব’ কথাত অপবিত্ৰ হৈ থকা সৌন্দৰ্যখিনি স্পষ্ট আৰু হৃদয়গ্ৰাহীক আমাৰ মনত সমুখত তুলি ধৰিছে।

কৈজিলাৰা সাধাৰণ উক। কথাবে ব্যক্ত কৰিব নোৱাৰা গুৰু-গুৰীৰ শুদ্ধকো

অলংকাৰৰ আশ্ৰয় লৈ স্পষ্ট আৰু সুন্দৰ কবি বুজাব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে নীতাক সৰ্বজন বিদিত আখ্যায় নিত্যত আৰু অস্বাভাৱৰ ভৱত বুজোৱা “বাসাংসি জীৱাসি যথা-বিহাৱ নৱানি গৃহাতি নবোৎপবাসি” স্লোকটোলৈ আত্মনিয়ত পাৰি। জীৱনত পৰিত্যাগৰ উপহাস আশ্ৰয় নোলোৱা হলে এই ভৱটো প্ৰাচল কৰাৰ আৰু কিবা উপায় আছে বুলি ধাৰণাই নহয়। অশ্বখোৰষ সৌন্দৰ্য্যবানন্দ কাব্যত নিৰ্বাণভক্ত বুজাবলৈ এনে এটা দৃষ্টান্তৰ আলম লৈ সুন্দৰ অলংকাৰৰ অৱতারণা কৰিছে :

‘দীপো যথা নিবৃ’তিমত্বাপেভো
নৈৱাতনিং পচ্ছতি নাত্তবিকং
দিশং ন কাকিন্দ্ৰিদিশং ন কাকিং
সেহকল্পাৎ কেৱলমেতি শাস্তিৰ্ ।
এতং কৃতী নিবৃ’তিমত্বাপেভো
নৈৱাতনিং পচ্ছতি নাত্তবিকং
দিশং ন কাকিন্দ্ৰিদিশং ন কাকিং
ক্লেশকল্পাৎ কেৱলমেতি শাস্তিৰ্ ।”—সৌন্দৰ্য্যবানন্দ ১৬:২৮-২৯

—প্ৰদীপ যেনেকৈ নুমাই গলে পৃথিৱীতো নাথাকে, আকাশলৈকে নাযায়, দিশ বিদিশ কেনিও গতি নকৰে, কেৱল ভেল নিঃশেষ হোৱাত বহন ক্ৰিয়াৰ শাস্তি হয়, সেইদৰে ধৰ্ম পুৰুষে (বোধি লাভ কৰা) নিৰ্বাণ প্ৰাপ্ত হৈ পৃথিৱীতো নাথাকে, আকাশলৈকে গতি নকৰে, দিশবিদিশ কেনিও নাযায়, ক্লেশ অৰ্থাৎ ভূকাদি আশ্ৰয়ৰ পৰিশেষ ঘটাত দুঃখৰ নিবৃত্তি হৈ উপশান্ত হয়। নিৰ্বাণভক্তৰ এনে পৰিষ্কাৰ ধাৰণা দিব পৰি বিৱৰণ এটা আৰু ক’তো পঢ়া মনত পৰা নাই। এনে স্পষ্টতা সম্ভৱ হৈছে দীপ-নিৰ্বাণৰ উপমাৰ বলত। পূৰ্ণোপমা অলংকাৰৰ ই এটা সুন্দৰ উদাহৰণ।

বৰণীৱতা সম্পাদন : অলংকাৰৰ তৃতীয় অথচ সৰ্বোপৰি প্ৰধান প্ৰয়োজন বৰণীৱতা সম্পাদন। প্ৰভাৱশালিতা আৰু স্পষ্টতা অলংকাৰৰ গৌণ প্ৰয়োজন, চাকত বা মনোহাৰিত্বহে মুখ্য প্ৰয়োজন।^৪ বসবাসী আচাৰ্যসকলৰ মতে বসোপকাৰকতাই অলংকাৰৰ মুখ্য প্ৰয়োজন। গবিলেৰ বিচাৰত অৱশ্যে কথা দুয়োটাই নি আখ্যাক একে ঠাইকে পোৱায়গৈ।

কৃতকে বক্তোক্তিকে কাব্য-জীৱন বুলি কৈছে যদিও সেই বক্তোক্তি আত্মদৰ্শনবিধি হলেহে কাব্য-জীৱন বোলাৰ যথাস্থা পাবৰ যোগ্য হয়। গতিকে বক্তোক্তি

৪. ‘চাকতহেতুশ্চালংকাৰঃ—কাব্য প্ৰকাশটীকা (নাগোজী ভট্ট)। এই চাকতকে সৌন্দৰ্য, বৰণীৱতা, শোভাশালিতা, চমৎকাৰিত্ব, আত্মদৰ্শনবিধি আদি বিবিধ শব্দেৰে বুজোৱা হয়।

অভিশ্লোভিত্বত্ব বাক্য মাঝেই প্রভাবশীল হলেও অলংকারব শব্দবলৈ উঠিব নোৱাৰে, যদি সেই অলংকারত বয়বীৰ্য্যতা বা আহ্লাদকাৰিতা নাথাকে। সাধাৰণ কথাৰ পাকে বুদ্ধিক আলোড়িত আৰু উত্তৰ কৰে। কাব্যালংকাৰে বুদ্ধিব উপৰিও কল্পনাক আগুত কৰি ভাবত মাতুৰ্য্য সানে। 'টেকেলি কলহৰ নিচিনা বস্তু'—ইয়াত সাদৃশ্য আছে, উপমান উপমেয় সমান ধৰ্ম আদিত আছে, তথাপি ই উপমা অলংকাৰ নাম পাবৰ যোগ্য নহয়। ইয়াত সাদৃশ্যহে আছে মনোহাৰিত নাই। কিন্তু 'নীল পদুমৰ নিচিনা চকু' ইয়াত থকা সাদৃশ্য মনোৰম সাদৃশ্য। চকুৰ সৌন্দৰ্য দুটাই তুলি ই মনত এটা মনোহাৰিণী অৱস্থিতিৰ উদ্ভৱ কৰাইছে। জবীত সৰ্পত্ৰৰ দুটাতই অগতৰ বিখ্যাত বাঘা কবি বেণাৰত বহুত স্পষ্টীকৰণত সহায়তা কৰে, কিন্তু কাব্য সৌন্দৰ্যৰ সৃষ্টি নকৰে; কিন্তু বহুতৰক মেঘ বুলি ভাবি বহুৱে পেখন মেলাৰ বৰ্ণনা আভিধান অলংকাৰ। বহুতৰক প্রাচুৰ্যবোধ আনি দিয়াৰ উপৰিও এই আভিানে মনত বয়বীৰ্য্যতাৰ প্ৰদৰ্শন সানি দিয়ে।

এই জোখেৰে ভূমি চালে আমি উদাহৰণ দিয়া বহুত অলংকাৰকে শ্ৰুত কাব্যালংকাৰৰ দাবীত ঠাই দিবলৈ ইচ্ছুক: কবিত্বলগীয়া হ'ব। তথাপি বৰ্মণীয়তা সম্পাদন কাব্যালংকাৰৰ মুখ্য প্ৰয়োজন বুলি স্বীকাৰ নকৰিলে অলংকাৰৰ গৌৰৱ ক্ষুণ্ণ হোৱাৰ আশংকা থাকে। “সৌন্দৰ্যমূলংকাৰঃ” বুলি অলংকাৰৰ লক্ষণ উপস্থাপিত কৰোঁতেও ভট্ট বামনে এই কথাৰ ওচৰলৈ লক্ষ্য ৰাখিছিল বুলি অনুমান হয়।

ଅନଂକାବଦ ଶୂଳ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଆଦି ବକ୍ରୋକ୍ତି

অলংকাৰ মাত্ৰকতে অত্যাতি আৰু বক্তোক্তিৰ অস্তিত্ব থকা বুলি প্ৰায় সকলো আলংকাৰিকে কেতিয়াবা প্ৰকাৰান্তৰে আৰু কেতিয়াবা স্পষ্টভাৱে স্বীকাৰ কৰিছে। কৃত্তকে বক্তোক্তিক কাব্য-জীৱন বুলিয়ে কৈছে। ভামহেও ‘বক্তাভিৰো নন্দোক্তিঃ’ বাক্যৰ অৰ্জীষ্ট অলংকাৰ বুলি বক্তোক্তিক অলংকাৰৰ ওবিবত্ত বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। এই বক্তোক্তিকে সাধাৰণ ভাষাত আমি কথাব পাক বা আওপকাৰী কথা বুলিও অভিহিত কৰিছোঁ। অত্যাতি বা অভিশয় উক্তিও সেইদৰে বহুত অলংকাৰৰ ওবিবত্ত, ইয়াত সন্দেহ নাই। দতীয়ে বাণীশ্বৰসকলৰ আদৃত ‘অলংকাৰাভাষণাং পৰাশ্ৰম’— অগ্ৰাত বিবিধ অলংকাৰৰ পৰমাজ্ঞৰ বুলি অভিযন্তাতিৰ দোৰৰ কীৰ্তন কৰিছে।^{১০}

৫. “মকাত্তো সাহিত্যে বঙ্গকবিতাপাৰশাসিনি ।
বঙ্গে ব্যাকৃতিভে কাব্যং ভবিদামাহ্বানকাষিনি ॥” —বক্রোক্তি জীবিত
৬. “অলঙ্কারভাণ্ডারপোয়কাঃ পবাচরণঃ ।
ত্ৰাণীশ্বরহিডায়ত্তিমিহাসডিগ্ৰাহস্ৱায়ঃ ॥” —দত্তী

দাক্ষিণ্য অৰ্থাৎ দানশীল মানুহৰ কথা কৈ। কথা হুটাৰ সম্বন্ধ ক'ত? 'দাক্ষিণ্য' শব্দ হুটা অৰ্থ হয়—দক্ষিণকালৰপৰা অহা আৰু দানশীলতা। মল্লৰ দাক্ষিণ্যৰেখিকা অৰ্থ হ'ল দক্ষিণ কালৰপৰা অহা আকৌ সেই একে শব্দৰবাবাই দানশীল মানুহ যে সকলোৰে প্ৰিয় হয় এই কথাও লগতে কোৱা হ'ল। ইয়াত মেঘবৃদ্ধ অৰ্ধাত্তৰজন অলংকাৰ, কিন্তু মূলতে কথাত পাক লগোৱাৰপৰাহে অলংকাৰ হৈছে। দাক্ষিণ্য শব্দই এটা অৰ্থ কৈ আকৌ পাকেপ্ৰকাৰে অন্য অৰ্থ এটা বুজাইছে,—ই বক্তোক্তি নহৈ কি? এইদৰে বেলেগ বিশেষত্বৰ কাৰণে সুকীয়া নাম দিলেও বহুত অলংকাৰৰ পৰা খেদি গলে বেচকুত ভাব ওৰি—গছ বক্তোক্তি বা আওপকীয়া কথাৰ ধৰণত পৰিগৈ।

অত্যাতি : আন এবিধ অলংকাৰ আৰু হিবোৰৰ ওৰিতে আছে অত্যাতি, বঢ়াই কোৱা বা বহু লগোৱা কথা। শকাৰ্ধ-বৈচিত্ৰ্য অতিশয়োক্তিৰ অৰ্থস, বহুত সানি বা লগাই কোৱাৰ ওপৰতে শকাৰ্ধ বৈচিত্ৰ্য নিৰ্ভৰ কৰে। প্ৰায় সকলো অলংকাৰতে কম বেছি পৰিমাণে অতিশয়োক্তি থাকেই। 'মুখ-কমল' মূলিলে আমি কপক অলংকাৰ মূলি কওঁ, কিন্তু ইয়াৰো ওৰিতে চাবলৈ গলে অত্যাতি নহয় কি? মুখখন আনো পছম হয় পাবে? পছম আৰু মুখ হুটা পৃথক বস্তু দুয়োটা একে মূলি কোৱাই অত্যাতি। কবিয়ে মুখ আৰু কমলৰ সাদৃশ্যৰ ভেটিত অভেদত আৰোপ কৰিছে আৰু কমল এটা চমংকাৰিত্ব প্ৰকাশ পাইছে; কিন্তু মূলতে অভেদত কবিত্ব অত্যাতি সেইদৰে উপমাও পৰি চালে এক প্ৰকাৰ অত্যাতিহে।

“ভাষ কচিৰ শুনু পীত পিচোৰ।

নবীন নীৰদ বচ বিজুৰি উজোৰা ॥”

নতুনকৈ উঠি অহা ক'লীয়া মেঘ এচপৰাত বিজুলীৰ চিকমিকনিৰে যি শোভা কৰে কৃষ্ণগোঁসাঁইৰ শ্যাম ভনুত হালধীয়া বসনেও ডেনে শোভাৰ বিস্তাৰ কৰিছে। ইয়াত মেঘ বিজুলীৰ শোভা আনি শৰীৰ আৰু কাপোৰত লগোৱাটো কল্পনাৰ বিস্তাৰ, সাদৃশ্যত বং চৰোৱা আৰু পৰিশেষত অত্যাতিয়েই মূলিৰ লাগিব। এইদৰে সবহাখিনি অলংকাৰতে অত্যাতিৰ বোল অলপ নহয় অলপ লাগি থাকেই। অতিশয়োক্তিক আন অলংকাৰৰ পৰমাত্ম পোনেতে পৰমাত্ম্য নগীয়ে অত্যাতি কৰা নাই।

পিছে অলংকাৰ শাস্ত্ৰত বক্তোক্তি আৰু অতিশয়োক্তি মূলি হুটা সুকীয়া অলংকাৰো আছে। সকলো অলংকাৰতে যদি কম বেছি পৰিমাণে বক্তোক্তি বা অত্যাতি আছেই তেনেহলে সুকীয়াতকৈ বক্তোক্তি আৰু অতিশয়োক্তি মূলি হুটা বেলেগ অলংকাৰ হবলৈ পালে কেনেকৈ? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰো আচাৰ্যসকলে নিদিয়াতকৈ থকা নাই। অতিশয়ভাৱ উক্তি বা বক্তব্যাপাৰম্ভ উক্তি—এই অৱস্থাৰ কালৰপৰা পৰি চালে প্ৰায়বিলাক অলংকাৰতে বক্তোক্তি বা অত্যাতি অলপ বিচাৰি পামেই, কিন্তু সেইবোৰক বৈচিত্ৰ্য

বিশেষব আলম লৈ ভিন্ ভিন্ নাম দি সুকীয়া অলংকাৰৰূপে গ্ৰহণ কৰে। উপমাভ সাধুশ্য, কপকভ ভেম মূলুসুৰাকৈ অভেন, সসন্দেহভ সন্দেহ, অৰ্হান্তবভাসভ সমর্থন, স্নেহভ একোটা শব্দৰে দুটা বা ভাৰ্য্যাত্মিক অর্থ, এইদৰে একোটা বিশেষত্বক আশ্রয় কৰি অলংকাৰৰ ব্যক্তিত্ব নিৰূপণ কৰা হৈছে। যি অলংকাৰভ এনে বিশেষত্ব নাথাকি কেৱল বক্তোক্তিৱেই একমাত্ৰ বিশেষত্ব বা কেৱল অত্যাক্তিৱেই একমাত্ৰ বিশেষত্ব বাব কাৰণে বৰণীয়া অর্থৰ সৃষ্টি হয় তাক কেতিয়া বক্তোক্তি অলংকাৰ বা অভিনৱোক্তি অলংকাৰ বুলি সুকীয়া অলংকাৰৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। বক্তোক্তি অলংকাৰৰ এটা উদাহৰণ লোৱা যাওক :

“কত্থং শূলী যুগল ভেমজং নীলকণ্ঠঃ প্ৰিয়েহং

কেকামেকাং কুক পত্তপতিঃ লাঙ্গলং তে কথং ন।”—ইত্যাদি

লক্ষ্মীদেৱীৰ উপহাসভ অৰ্জুবিভ হৈ মনৰ দুখভ পাৰ্বতীয়ে দুৱাৰ মাৰি সোমাই আছে। শিৱ ক'ববাবপৰা দুৰিপাকি আহি দুৱাৰভ খুন্দিল্লাই মাত দিছে। পাৰ্বতীয়ে ভিতৰবপৰাই সুবিছে—কত্থং ?

শিৱই উত্তৰ দিছে—শূলী।

পাৰ্বতীয়ে শূলী মানে ত্ৰিশূলধাৰী বুলি জানিও নজনাৰ ভাও ধৰি কৈছে—‘যুগল ভেমজং’ বেজ বিচাৰি যোৱা। শূলী মানে শূল বোণ থকা লোক, এই অর্থও হয়।

শিৱই ভেঁড়িয়া আকৌ কলে—‘নীলকণ্ঠঃপ্ৰিয়েহম্’ মই নীলকণ্ঠ।

পাৰ্বতীয়ে নীলকণ্ঠ মানে ম'ৰা চৰাই অর্থ কৰি আকৌ ছল কৰি কলে—ভেনেহলে হাবিলৈ যোৱা কেকা কেকা কৰাগৈ।

শিৱই কলে—মই পত্তপতি।

শিৱই পত্তপতি বুলিলভো নিচিনা ভাওধৰি পত্তপতি মানে বনৰজা (বাঘ) ধৰি পাৰ্বতীয়ে কলে—‘লাংগলং তে কথং ন’—ভোমাৰ নেওৰ নাই কৈলৈ ?

এই স্নোকটোভ স্নেহ শব্দালংকাৰ থাকিলেও ইয়াৰ চমৎকাৰিতাব প্ৰধান কাৰণ হৈছে পাৰ্বতীয়ে আওপকীয়া অর্থ কৰি আওপকীয়া উত্তৰ দিয়াবপৰা উত্তৰ হোৱা উক্তিৰৈচিত্ৰ্য। গতিকে ইয়াক বক্তোক্তি অলংকাৰ বুলি সুকীয়াকৈ এখন আসন দিয়া হৈছে। অভিনৱোক্তিৰ উদাহৰণ এটা লোৱা যাওক :

“স্তননোৰ্জঘনস্তাপি মথ্যে মধ্যং প্ৰিয়ে তব।

অস্তি নাস্তীতি সন্দেহো ন মেহতাপি নিৱৰ্ততে।”

—হে প্ৰিয়ে, ভোমাৰ উন্নত স্তন যুগল আৰু বিশাল জঘনৰ মাজভ ভোমাৰ

মধ্যদেশ কঁকাল আছে নে নাই, সেই সন্দেহ মোৰ আজিও দূৰ যোৱা নাই।

ইয়াত কঁকাল আছে নে নাই, এই সন্দেহ থকা সত্ত্বেও নহয়, তথাপি এই অত্যাক্তিৱে

ভৱীশাভকৰ মধ্যভাগৰ অভিক্ৰমতাৰ সূচনি দিছে। এই উক্তিৰ বিচিত্ৰতা অভি-
শ্ৰোত্ৰোক্তিতে, অত্ৰ বিশেষত্ব নাই, গতিকে এনে অলংকাৰক অভিশ্ৰোত্ৰোক্তি নাম দি সুকীয়া
অলংকাৰ ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

অলংকাৰ আৰু কবি প্ৰসিদ্ধি

জপাৰ সংসাবত কবি প্ৰজাপতি ৰূপ। ভেৰ্লজোকৰ কল্পনাৰ বলত এখন
সুকীয়া সংসাবৰ সৃষ্টি হৈছে। কবিসকলে কাব্যনিৰ্মাণ কৰোঁতে অকল যে বাস্তৱ-
জগত্বৰপৰাই উপাদান আহৰণ কৰে তেনে নহয়। কল্পনাৰ জগত্বৰপৰাও ভেৰ্লজোকে
উপাদান সংগ্ৰহ কৰে। লৌকিক অস্তিত্ব নথকা অথবা লোক প্ৰসিদ্ধি নথকা বহুত
কথা কবিৰ সংসাবত প্ৰসিদ্ধ আৰু স্বতঃসিদ্ধৰূপে গৃহীত হৈ আহিছে। কবিজগত্বৰ
কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধত সেইৰূপেই অলংকাৰানিৰ্ণয় হয়। সূৰ্য উদয় হোৱাৰ পিছতো
পহুৰ জাপৰাই থকা আমি দেখিছোঁ, তথাপি কবিৰ সৃষ্টি সংসাবত সূৰ্যৰ উদয়ত পহুৰ
পাহি মেল খোৱা, চন্দ্ৰৰ অভ্যন্তৰ ভেটফুল জাপৰাই থকাৰ কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ স্বতঃসিদ্ধ-
ভাৱে মানি লোৱা হয়। এনেকুৱাকৈ পৰম্পৰা ক্ৰমে বহুত কল্পচিত্ৰ পুৰণি কালৰপৰা
সাহিত্যৰ সৌভৱত ভাহি আহি আছে। সেইবোৰকে কবি প্ৰসিদ্ধি বোলে। বাস্তৱজগত্বৰ
তুল্যচৰ্চাত জোখমাখ কৰি চালে কবিয়ে পতা সৃষ্টিখনৰ বহুত কথা ভুৱা যেন লাগিব
পাৰে; কিন্তু আচৰিত কথা যে এই ভুৱাক ভুৱা যেন নালাগে, সঁচা যেন লাগে।
কবিৰ এনে কল্পচিত্ৰবোৰ আমাৰ মনত এনে দৰৈ সোৱাই গৈছে যে, সি কবিসকলৰ
কাৰো নিজা সম্পত্তি হৈ থকা নাই। সকলোৰে উমৈহতীয়া কাব্য উপাদান হৈ
পৰিছে। সেই কল্পচিত্ৰবোৰে সংস্কৃতৰপৰা আমাৰ ভাষালৈকো বাগৰি আহি
বহুদিনৰপৰা থিডাপি লৈছে। পুৰণি আৰু আধুনিক সকলো বচনোতে কবি
প্ৰসিদ্ধিবোৰৰ প্ৰয়োগ সমানে আছে। আধুনিক যুগৰ কবিসকলৰ মাজত এই
কবি প্ৰসিদ্ধিৰ যদিও সমাদৰ কৰি আহিছে তথাপি দুই এটা নতুন প্ৰসিদ্ধিবোৰ জন্ম
নোহোৱাকৈ থকা নাই।

অলংকাৰবোৰ বুজিবলৈ হলে আৰু পুৰণি কাব্যৰ স্বৰূপ জানিবলৈ হলে কবি-
প্ৰসিদ্ধিবোৰ সম্পৰ্কে অলপ জানিব লাগে। বিদ্যাপতিৰ কবিতা একাকি লোৱা
যাতক :

“জকণ পুৰণি দিশ

বহল সগৰ নিশ

গৰণ গৰন ভেল চন্দা ;

বুনি গেল কুঁহুদী

ভৱোঁ ভোহাৰ ধনি

দুসল দুখ অৰখিনা।”

পূৰ্ণা মুখ ওলোলাই থকা অভিমুখিনী বান্ধিকাক উদ্দেশ্য কৰি নাৱকে কৈছে
 “পূৰ্ব দিশ হেতুসীতা হৈ পৰিছে, দীঘল বাতিঙ পুৱাল, পহিৰত চক্ৰ বাৰাণল।
 লগে লগে ভেটফুল মূদ খাই পল কিম্ব সুন্দৰি তোমাৰ মুখাবলিন্ এড়িলাও আপ
 খায়ে আছে, ই কেনে কথা?” সূৰ্য ওলোতাৰ লগে লগে পহুম য়েল খাই পৰে
 তোমাৰ মুখো পহুমেই, কিন্তু এই মুখ-পহুম কিয় মূদ খাই আছে।

ইয়াত ব্যৱহাৰ হোৱা অলংকাৰটোৰ নাম বিশেষোক্তি। কাৰণ থকাতে কাৰ্য হৈ
 নুঠাৰ বৰ্ণনা ইয়াৰ বিশেষ। সূৰ্যৰ উদয়ৰূপ কাৰণ থকাটো অবিশিষ্ট য়েল খোৱা নাই
 এই বিশেষ উক্তিৰদ্বাৰা কবিয়ে মানিনীৰ মান বৰ্ণনা কৰিছে। ইয়াত ব্যৱহৃত অপভ্র
 কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ নাই, কাৰণ সূৰ্যৰ উদয় হলেহে যে পহুম ফুলে এনে কথা নহয়।
 তথাপি কবি-সংসাৰত, কবিৰ কল্পলোকত এই কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ বান্ধৱ। গতিকে
 অলংকাৰৰ বেলিকাও ইয়াক কাৰ্যকাৰণৰ ব্যতিক্ৰম বুলি মানি ললেহে বিশেষোক্তি
 অলংকাৰৰ ভাণ্ডাৰ্য বন্ধা পৰিব।

কবিৰ মনে পতা কিছুমান প্ৰাকৃতিক সম্বন্ধই কাব্যত সদায় গৃহীতসত্যৰূপে
 প্ৰসিদ্ধ হৈ আহিছে। কবিৰ বাজ্যত বৰ্ষা কালত বিবহীৰ হুংখ হুংগৈ চৰে। মেঘ
 দেখিলে ম'ৰা চৰায়ে ঢালি ধৰি নাচে। শৰৎ কালত বাজহাঁহ মানস সৰোবৰলৈ
 যায়। সৰোবৰ মাত্ৰতে বাজহাঁহ থাকে আৰু মৃগাল ভুঞ্জে। চকোৰ পক্ষীয়ে জোনাক
 পান কৰে। চাতকে বৰমূণৰ চৌপালৰ বাহিৰে আন পানীৰে পিৱাহ নানাবে।
 গাভৰু চৰণাখাত লাভ কৰিলেহে অশোক ফুলে। আমৰ মল খাই মত্ত হৈ কোকিলে
 আবাৰ কৰে। বান্ধৱ বাজ্যত জেঠ-আহাৰ মহীৱা কুলিৰ মাত শুনা যায়; কিন্তু
 কবিৰ বাজ্যত বসন্ত কালতহে কেৱল কুলিয়ে মাত। কবিৰ আকাশত চক্ৰ মুখাকৰ,
 দেৱতাৰ অমৃত গোপন নিধি। মেঘৰ বৰ্ণ সদায় ক'লা। মল্লমিষিঙহে চন্দনৰ
 উৎপত্তি হয়। কবিৰ মতে বশম্ভা আৰু হাঁহিবো বৰণ আছে—বেঙ। অমল আৰু
 পাণ ক'লা। ক্ৰোধ আৰু অনুৰাগ বঙা। চাকৈ চকোৱাই বাতি হলে নদীৰ দুয়ো
 পাৰে অকলশৰীৱাকৈ বিবহত কটায়। এইদৰে বান্ধৱত থকাক নথক। আৰু নথকাক
 থক। কবি কবিয়ে অপভ্রণ সংসাৰৰ সৃষ্টি কৰে। কাব্যত সেইবিলাক বান্ধৱৰূপেই
 সম্ভৱমতে গ্ৰহণ কৰি এস পাই আহিছে।

এই কবিপ্ৰসিদ্ধিবিলাক বহুকাল চলি আহিলেও তাৰ সৌন্দৰ্য আত্মকোপ্যক্তি
 হোৱাল পৰা নাই। এডিম্বাও প্ৰতিভাবান কবিৰ যন্ত্ৰাত এই প্ৰসিদ্ধিবোৰে চিৰ
 নতুন হৈ নিজ দোৰৰ ঘোষণা কৰে। কবিপ্ৰসিদ্ধিবিলাক যদিও গভাৱুগতিক
 তথাপি তাৰ লগত অস্থিৰ থকা কল্পিতবোৰৰ এটা সুকীয়া মৌলৰ আৰু কলসাক
 মনোমোহা কবিৰ পৰা কমতা আছে। গভাৱুগতিক হৈও প্ৰতিভাৰ পৰম লানিলে

সেইবোৰ ব্ৰজবি উঠে। ইহি আৰু বহুলা ধ্বন্যবৰ্ণ—এই কবি প্ৰসিদ্ধিৰ কথা উল্লেখ্যই আহিছে। এই প্ৰসিদ্ধিৰে আলম লৈ কালিদাসে ধ্বন্যবিধি কৈলাসৰ দুৱাৰ ত্পৰ কি সুন্দৰ বৰ্ণনা দিছে উৎপ্ৰেকাশংকাৰৰ সহায়ত :

“বাণীভূতঃ প্ৰতিদিনমিহ ত্ৰ্যম্বকস্যাট্টহাসঃ” । —মেঘদূত

ই যেন বৰফৰ পুঞ্জ নহয় ত্ৰ্যম্বকমিহৰ অট্টহাস প্ৰতিদিনে ভূপীভূত হৈ এনেৰূপ লৈছে। পুৰণিকসীমা প্ৰসিদ্ধি ‘হাস্যৰ ধ্বন্যভা’ ভাৱে লৈ নিহৰ অট্টহাসৰ লগত কৈলাসৰ পুৰীভূত বৰফৰ সুসাদৃশ্যৰ ব্যঞ্জনা দি কালিদাসে মনোবৰ চিত্ৰ তুলি ৰখিছে।

আধুনিক যুগৰ বৰীজনাথো কবিতা এটাত চক্ৰক সুধাকৰ ৰূপে দেৱতাৰ অৰূপ-নিধান বুলি উপমান ৰূপে উপস্থাপিত কৰি ভাৱক কোলে সৌন্দৰ্যময় কৰি তুলিছে।

“তব স্পৰ্শ তব প্ৰেম বেৰিহি বস্তনে
তব সুধা কণ্ঠ বাণী, ভোমাৰ চুখন
ভোমাৰ আঁখিৰ দৃষ্টি, সৰ্বমেহমন
পূৰ্ণ কৰি, বেৰেছে যেমন সুধাকৰ
দেৱতাৰ গুণসুধা যুগ যুগান্তৰ
আপনাবে সুধাপাত্ৰ কৰি ।”

কবিপ্ৰসিদ্ধিৰ বাহিৰেও কিছুমান পুৰাণ কল্পিত বস্তুসম্বন্ধেও কবিসকলৰ ৰস প্ৰিয়। ওপৰত দিয়া বৰীজনাথৰ কবিতাটোত চক্ৰক সুধাকৰত কবিপ্ৰসিদ্ধি হলেও সি পুৰাণৰ কাহিনীৰপৰা আহৰণ কৰা। পুৰাণৰ কাহিনী আৰু কল্পনাবিলাকে যুগে যুগে ভাৱভীৰু কবিক সুন্দৰ সৃষ্টিৰ উপাদান যোগাই আহিছে। সেই অপাৰ নিধি আজিও শুকাই যোৱা নাই। প্ৰতিভাবান সৌন্দৰ্যবিলাসী কবিয়ে ভাৱপৰা নতুন মনোঃৰ কল্পচিত্ৰৰ সমল আহৰণ কবিয়ে আছে।

কাব্যত অলংকাৰৰ স্থান

কাব্যত অলংকাৰৰ স্থান কি? এই স্থান মুখ্য নে দ্ব্যৰ্থ? এই প্ৰশ্নৰ সমাধান বিচাৰি আলংকাৰিকসকলৰ আলোচনা-বিলোচনাবিলাক বিজাই চালে দুটা মত পোৱা যায়। এই দুটা মতৰ পাৰ্থক্য ইয়ুৱ-সিযুৱ। সেই মত দুটা দ্বাৰা বাক্যত পিণ্ডিত হৈ আছে বুলি কব পাৰি। প্ৰথম মতটো ভাৱৰ “ন কান্তমপি নিতুং” বিস্তাৰিত বিনীতাম্বুধৰ—মুৱতীৰ ধুনীয়া মুখো প্ৰসাধনহীন হলে নোভা নাপায়। বিত্তীয় মতটো কালিদাসৰ ভাৱাত কব পাৰি—“ইয়ম্-অধিকমনোজ্ঞা বক্তলেনাপিত্তরী”—এই শব্দভাৰ্য্যাকালিৰসন পিণ্ডিত অধিক মনোহাৰিণী। প্ৰথম মতৰ তাৎপৰ্য হ’ল বাক্যৰ অকাৰ্য্যৰূপ বি শব্দৰ সি সুন্দৰ হলেও অলংকাৰ নহলে ভাৱ নোভা প্ৰকাশ নাপায়। এই মতে

অলংকার কাব্যৰ নহলে নোহোৱা প্ৰসাধন-সামগ্ৰী। দ্বিতীয় মতে অলংকাৰ এটা উপকৰণ সামগ্ৰী, অস্থিৰ ধৰ্ম, হলেও হয় নহলেও নাই। কেতিয়াবা শব্দভাণ্ডাৰ দৰে নিৰলংকাৰ হৈও কাব্য বনোজ হয়। কেতিয়াবা অলংকাৰমুক্ত হৈ কাব্য অধিক হৃদয়গ্ৰাহী হয়। অলংকাৰৰ অপবিহাৰ্য্য স্বীকাৰ কৰা সকলৰ ভিতৰত ভাষ্য-উদ্ভট দণ্ডী-অন্নদেৱ আদি আলংকাৰিকসকলৰ নাম লয় পাবি। অলংকাৰক যিসকলে গৌণ স্থান দিছে তেওঁলোক প্ৰধানকৈ ধ্বনিবাদী আচাৰ্য। অভিনবগুপ্ত আলম্বৰ্ণকৈ আৰম্ভ কৰি বিশ্বনাথ কবিবাকলৈকে সকলোৱেই কাব্যত অলংকাৰ অস্থিৰ ধৰ্ম বা অনিভ্য বুলি ডাক পূৰ্বমৰ্যাদাৰ প্ৰাসনবৰণা নবাই আনিছে। মন্ত্ৰণ্টে সেইকাৰণে কাব্যৰ লক্ষণ দিওঁতেই “অনলংকৃতী পুনঃকাপি” বুলি অলংকাৰ নহলেও কাব্য হয় এই কথা স্পষ্টভাৱে ঘোষণা কৰিছে।

ভাষ্যপি আচাৰ্যসকলৰ মতে অলংকাৰ ‘বাচ্যোপদ্ধাৰক’—শব্দ আৰু ভাব অৰ্থৰ সৌন্দৰ্যৰ হেতু। এওঁলোকৰ মতে বাচ্য-বাচকৰূপ কাব্যদৰীৰ স্বভাৱতে সুলভ হবও পাৰে, নহবও পাৰে; কিন্তু যেতিয়ালৈকে ভাৱ অলংকাৰৰূপ সৌন্দৰ্যৰ আধান কৰা নহয় তেতিয়ালৈকে ভাব শোভাশালিতা হৃদয়গ্ৰাহী হব নোৱাৰে। বনিভামুখ ধুনীয়া হলেও অলংকাৰ প্ৰসাধনবৰ্ণাৰ সজোৱা নহয় বানে আকৰ্ষণীয় নহয়, অলংকৃত মুখমণ্ডলে সহজতে মন টানি নিব পাৰে, হৃদয়ত আহ্লাদ জন্মাব পাৰে। অলংকাৰ বোলা মাজকতে বুজিব লাগিব যে, অলংকাৰ স্ব’ত পিন্ধোৱা হয়, বাক অলংকৃতকৰা হয়, সেই অলংকাৰ্যও অৱশ্য থাকিব লাগিব। অলংকাৰবাদীসকলৰ মতে কাব্যৰ দৰীৰ লক্ষ্যই অলংকাৰ্য। কব খোজা অৰ্থক শোভাশালী কবি কৰিলে হলে অলংকাৰ লগাই কবই লাগিব, এয়ে তেওঁলোকৰ যুক্তি। ওপৰত দিয়া উদাহৰণ “বন্ধস্থলে মুকুতাৰ হাব” এই বাচ্যার্থত ক’লে কব খোজা কথাখিনি আমি পালোঁ, কিন্তু এইখিনি কথাবপৰাই কৃষ্ণৰ বন্ধুত মুকুতাৰ হাবৰ প্ৰকৃত সৌন্দৰ্য ফুটি নোলোৱাত “আকাশী গংগাব যেন ধাব” এই সাদৃশ্যটো লগতে দাঙি ধৰিব লগা হ’ল। ইয়াত “বন্ধস্থলে মুকুতাৰ হাব” এই বাচ্যার্থক উপকৃত কৰিছে; সুশোভিত কৰিছে, উপমা অলংকাৰে। এইদৰে বাচ্য বাচকৰূপ কাব্যদৰীৰ শোভাশালিতা সম্পাদন কৰা বুলি যদি অলংকাৰক বৰা হয় তেনেহলে অলংকাৰ অৱশ্য প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। কিন্তু এনে বহুত কবিতা আছে যিবোৰত বিচাৰিলে কোনো বিশেষ অলংকাৰ পোৱা নাযায় তথাপি ডাক কবিতা নোবোলাকৈ থাকিব নোৱাৰি। ডাক ভাল কবিতা বুলি বসিকজনে আদৰ কৰি আহিছে। এইবিলাক কবিতা প্ৰচীৰণদান অৰ্থ বা বসভাবাদিৰ পবিত্ৰবৰণ থকা কাৰণেই হৃদয়গ্ৰাহী। অলংকাৰ নাথাকিও চিত্তহাৰী হব পাৰিছে। এনেহলত অলংকাৰৰ প্ৰাধান্য ক’ত থাকিল? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত অলংকাৰসৰ্ববাদীসকলে কব যে, এইবোৰো অলংকাৰ।

বস ভাব আদি প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থ বসব, প্ৰেমঃ উৰ্জয়ী আদি অলংকাৰৰূপেহে প্ৰকট হয়। এইদৰে বাচ্যাৰ্থক সৌন্দৰ্যমালী কৰা সকলোটি এটা নহয় এটা অলংকাৰৰূপেহে আমি পাওঁ। ভেৰ্তলোকৰ মতে প্ৰতীক্ৰমান ধৰ্মি, বস এইবোৰো শেখৰিচাৰত বাচ্যাৰ্থৰ উপকাৰক। আৰু বাচ্যাৰ্থৰ উপকাৰক য়াই অলংকাৰ। পৰ্যায়োক্ত, অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা, সমাসোক্তি, আক্ষেপ, ব্যাজ্জতি, উপমেলোপয়া অনন্য আদি অলংকাৰবোৰে লক্ষণাশ্ৰিত্যৰ আলবত প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থৰ সংকেত দিছে আৰু সেই বিচাৰত প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থ বা ধৰ্মিও এই অলংকাৰবিলাকৰ অন্তৰ্গত। কল্পটৰ মতেও কণিকাৰ্ণি অলংকাৰৰ প্ৰতীক্ৰমান বি অৰ্থ ভাববাহাৰে বাচ্যাৰ্থৰ চাকৰ সঙ্গাদিত হয়। মৃগাবাদি বস, লজ্জা-অভিমান আদি ভাব, বস্তুবিশেষৰ ধৰ্মি যেতিয়া বাচ্যাৰ্থৰ শোভাৰ কাৰণ ভেটিয়া, বসব, প্ৰেমঃ আদি অলংকাৰৰ পৰ্যায়ত সেইবোৰক স্থান দিব পাৰি। সকলো প্ৰকাৰ প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থ (বস, অলংকাৰ, বস্তু) বাচ্যাৰ্থৰ শোভাৰ কাৰণ। সেই কাৰণে তাকো অলংকাৰ বোলাই উচিত—এই উৰ্ক ভেৰ্তলোকে কৰে।^{১৭}

উক্তটৰ টীকাৰ প্ৰতীহাবেন্দুৰাজে ধৰ্মিবাদী আচাৰ্যৰ প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থক অলংকাৰ নুবুলি অলংকাৰ্য বোলাৰ সিদ্ধান্তৰ খণ্ডন কৰি কৈছে যে, প্ৰধান বস্তুও কেতিয়াবা গোপবস্তুর সৌন্দৰ্যৰ হেতু হয়। তেতিয়া প্ৰধান বস্তুর সৌন্দৰ্য গোপবস্তুর সৌন্দৰ্যৰ সাধনৰূপে পৰিগণিত হ'ব পাৰে। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে ভেৰ্ত কৈছে “ৰামায়ণকাবৰণকা ভূত্যাঃ”—সৰাকীৰ বশ-গোবৰেই ভূত্যাৰ বশগোবৰৰ কাৰণ হয়। সেইদৰে কোনো লক্ষণাশ্ৰিত্য বস্তুও প্ৰতীক্ৰমান অৰ্থ বস আদি প্ৰধানৰূপে থাকে তথাপি সেই বসব মহিমাতে শৰীৰৰূপ বাচ্যাৰ্থও সৌন্দৰ্য্যাস্বিত হয় গতিকে তাক বসব আদি অলংকাৰ নাম দিয়াত বাধা নাই।^{১৮}

ভট্ট বায়ন আৰু আন কেইগৰাকীমান আচাৰ্যই অলংকাৰৰ এই সাৰ্ধভৌম স্বীকাৰ কৰিবলৈ টান পালে। বুঢ়ী ভিবোতাৰ অলংকাৰ পিছৰ দৃষ্টান্ত দি (জবদ্-মোৰিদলংকাৰবৎ) ভেৰ্তলোকে উৰ্ক কৰিলে যে বিগতযোৱনা তিবোতা এজনীয়ে কাপে মূৰে অলংকাৰ দিদ্ধি আটকখুৱীয়া বোলাবলৈ গলে মূৰানী নহৈ উপহাসৰ পাজীহে হ'ব। নিজৰ বয়সৰ বি এটা সুকীয়া সৌন্দৰ্য থাকে সিও নকৈ হ'ব। সেইদৰে বাচ্যাৰ্থৰ যদি

৮. ওপৰত দিয়া কথাখিনি বাজানক কৰ্য্যকৰ তলত দিয়া অংশৰ মুকলি ভাওনি—

“ইহ হি ভাৱদ ভাৱহোষ্টপ্ৰভুত্বশ্চিবল্লভালভাবপকলিঞ্চিণ্ড বস্তুতে।”

প্ৰতীক্ৰমানবৰ্থ বাচ্যোপকাৰকভালভাবপকলিঞ্চিণ্ড বস্তুতে।”

৯. “ভজ্জেহ প্ৰতিৰমানং প্ৰধানদ্বাদলভাৰ্ঘভজ্জা বস্তুং বৃত্তম্। নভজ্জতিকাৰণভজ্জা। অজঃ কথং ভজ্জালভাৰ্ঘ্যপদেশঃ। উচ্যতে। প্ৰধানমপি ভগানাং সৌন্দৰ্যহেতুভাদলভ্ৰুত্বো সাধনত্বং ভজ্জতি। নৃত্ততে হি লোকে ৰূপদেশেঃ স্বায়মভাবপকলি ভূত্যা ইতি। অভোহুত্ৰাপি প্ৰতীক্ৰমানন্ত সত্যপি প্ৰধানত্বে বস্তুভূতবাচ্যসৌন্দৰ্যসাধকভজ্জাদলভাৰ্ঘ্য ব্যাপদেশো ন বিকৰ্য্যতে।”

মিঞা লাভণ্য নাথাকে ডাক অলংকাৰে কি উপকাৰ সাধিব? বাচ্যাৰ্থ যদি মিঞা লাভণ্য গুণ থাকে অলংকাৰে তাকেহে হৃৎপে চৰাব পাৰে। বাস্তব নহে বাচ্যাৰ্থত ভজ্ঞ: আদি গুণ লাকিব লাগিব। এই গুণ কাব্যৰ স্বাস্থী বৰ্ম। এই গুণবিলাক থাকিলে যদি অলংকাৰ লগোৱা হয় ডেউকাহে সেই অলংকাৰ সাৰ্থক হয়। অলংকাৰ কাব্যৰ শোভাকাবক নহয়। শোভাবৰ্ধকহে।^{১০} অলংকাৰ কাব্যৰ অনিচ্ছাৰত। থাকিলে ভাল, নাথাকিলেও কাব্য লোপ পাব এনে কথা হ'ব নোৱাৰে, যদি গুণান্বিত হয়।

গুণবাদী আচাৰ্যসকলে অলংকাৰক বাচ্যাৰ্থৰ শোভাবৰ্ধকৰূপেই গ্ৰহণ কৰে। ভেৰ্ণলোকৰ মতে “কাব্যশকোহং গুণালংকাৰসংস্কৃতোঃ শব্দার্থবোৰ্ত্ততে” — গুণ আৰু অলংকাৰবৰ্ণনা সংস্কৃত শব্দার্থই কাব্য। গতিকে ভেৰ্ণলোকে অলংকাৰক একেবাৰে গোণ কৰি দিয়া নাই। মাধুৰ্য্যাদি গুণবিশিষ্ট বচনাত অলংকাৰ সোণত সূৰণ। তথাপি সূৰণ নহলে সোণৰ বং নচৰে। অলংকাৰ নহলেও কাব্য অধিক শোভালালী নহয়। গুণবাদীৰ সিদ্ধান্তত অলংকাৰৰ প্ৰয়োজন গোণ নহয়, কিন্তু কাব্যৰ প্ৰাণ নহয়।

ধৰ্মবিবাদী আচাৰ্যসকলে গুণৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ নকৰে। গুণকো ভেৰ্ণলোকে বসব ধৰ্ম বা অভিযান্ত্ৰিকবিশেষ বুলি কয়। শৃংগাৰ বসব যি ক্ৰান্তি অৰ্থাৎ মন পলি যোৱা ডাব, সেয়ে শব্দ আৰু অৰ্থত মাধুৰ্য্যৰূপে প্ৰকাশ পায়। গতিকে গুণ আৰু বসব স্বাক্ষত ধৰ্ম আৰু ধৰ্মীৰ সম্বন্ধ। সম্বন্ধটো অৱশ্যে নিত্য এই কথা ভেৰ্ণলোকেও স্বীকাৰ কৰে। অলংকাৰকো সেইকাৰণে ভেৰ্ণলোকে গুণসংস্কৃত শব্দার্থশৰীৰৰ শোভাধাৰক বুলি নকৈ বসবৰূপ কাব্যাত্মক শব্দার্থশৰীৰৰ বোণেদি সৌন্দৰ্যবৰ্ধক বুলিহে মানিলয়। ভেৰ্ণলোকৰ মতে কাব্যৰ প্ৰধানীভূত বসবৰূপ আত্মা অলংকাৰৰ পৰমাধাৰ, অলংকাৰ্য। বোৱন গুণযুক্ত। গাভৰু হলেই অলংকাৰ সাৰ্থক নহয়। দূৰতীৰ অচেতন শব্দ-শৰীৰত আনো অলংকাৰে কিবা শোভা দিলে? অলংকাৰে শৰীৰটোৰ শোভা নকৰে বা শৰীৰৰ গুণ বোৱনকো ধুনীয়া নকৰে, শৰীৰ বা বোৱনৰ পৰাকী চেতন ব্যক্তিজনৰহে শৰীৰৰ বোণে সৌন্দৰ্য বঢ়ায়। মানুহজন ব্যক্তিহ বা আত্মাহীন হলে সকলো অলংকাৰ বৃথা, কাক অলংকৃত কৰিব?^{১১} সেইদৰে কাব্যৰ ব্যক্তিত্বৰূপ বসবহে কাব্যালংকাৰ শোভাহেতু হ'ব পাৰে। বসবৰূপ কবিতাব্যক্তিৰ অভাৱত সি অচেতন শৰীৰত পিছোৱা অলংকাৰ দৰে নিৰর্থক। অনিন্দবৰ্ধনে ধৰ্ম্যালোকত সেইদৰেই অলংকাৰক বসানুগুণ কৰি প্ৰয়োগ কৰাৰ কথা কৈছে। অলংকাৰে প্ৰকৃত অলংকাৰত পাতলৈ হলে

১০. “কাব্যশোভায়াঃ কৰ্ত্তাৰো ধৰ্মা গুণাঃ ভৱন্তিশৰ্মহেভবন্তুলকাৰাঃ। পূৰ্বেনিত্যাঃ।”

—বাংমন

১১. ‘তথাহি অচেতনং শব্দশৰীৰং কুণ্ডলাদ্যপেভৱপি ন ভাতি।

অলংকাৰ্যন্তাভাৱাৎ।’

—ধৰ্ম্যালোকলোচন

বস আৰু ভাবৰ সন্মিলনে ভাব পৰিপোষকৰূপে যিনিৰ্বেশিত হ'ব লাগিব। বসানুগ্ৰহৰ ওপৰতে অলংকাৰৰ সাৰ্থকতা। বসসিদ্ধ কৰিলে বসসৃষ্টি কৰোঁতে অলংকাৰ দিওঁ বুলি মুকীয়াকৈ প্ৰবৃত্ত কৰিব নালাগে, অলংকাৰ 'অপৃথক্‌স্বত্বনিৰ্বৰ্তা'।

হুমটোচাৰ্যই এই মন্তকে পোষণ কৰি অলংকাৰৰ লক্ষণ স্ফুৰণ এইদৰে কৰিছে :
 “যেনেকৈ হাব আদি আভুষণে কঠাদি অংগৰ সৌন্দৰ্য বঢ়ায়, সেইদৰে উপমা আদি অলংকাৰে শব্দ আৰু অৰ্থৰূপ কাব্যশৰীৰৰ যোগেদি সেই বসৰূপ শৰীৰৰ সৌন্দৰ্য বঢ়ায়।” অলংকাৰবহাৰা ভাষাচাচকৰূপ কাব্যশৰীৰৰ সৌন্দৰ্যবৃদ্ধি সম্ভৱ হ'বলৈ কাব্যৰ ব্যক্তিত্ব বা বসৰূপ আতন্ত্ৰ্য থাকিব লাগিব। ব'ত বস নাই তাত অলংকাৰ লগালে সি কেৱল উজ্জ্বলচিত্ৰ্য হাত্ৰ হৈ পৰিব।

প্ৰকৃতপক্ষে চিত্ৰা কৰি চালে ধ্বনিবানীৰ মতেই বুদ্ধিসিদ্ধ। এনে বহুত কবিতা আছে ব'ত কিবা এটা টানি আঁকুৰি নেদেখুৱালে প্ৰকৃত অলংকাৰ বুলি ক'বলৈ একো নাই। তথাপি ভেনে কবিতাও মধুৰ মনোগ্ৰাহী বুলি বসিকজনে সন্মান গ্ৰহণ কৰি আহিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে চন্দ্ৰধৰ বৰুৱাৰ ‘স্মৃতি’ নামৰ কবিতাৰ কেইকাকিমান উদ্ধৃত কৰা যাওক :

“আছে নে মনত সেই প্ৰথমতে কথা কোৱা
 ওবা পাতি লওঁতেই জবৰদায়ে ঘামি বোৱা।
 জনি বেয়া লগাকৈ ;
 কম বুলি ভাবি থৈ,

‘হুটাহুটাকৈ সেই কিবা বুলি কিবা কোৱা।
 আছে নে মনত সেই বয়নাভ গা ধোৱা,
 পানী মু'ৱলিত বহি থাকোঁতে তুপৰ হোৱা।
 বালিত পুখুৰী খানি,
 জিৰিকি বিলাবি পানী।

নভগা নিছিগা সেই মিছামিছি কথা কোৱা।”

ইয়াত অলংকাৰ বুলিবলৈ একো নাই (স্মৰণ অলংকাৰ নহয়) পোনপটীয়া কথাবে পুৰণি দিনৰ প্ৰথমলীলাৰ কথা বস লগাকৈ কোৱা হৈছে। কেৱল উকা বাচ্যাৰ্থতে ইয়াৰ বসকুটি ওলাইছে। বসসিদ্ধ হোৱাৰ কাৰণে এই কবিতা নিবলংকাৰ হৈও মনোগ্ৰাহী হৈছে।

আকৌ আনপিনে অলংকাৰবহাৰা ভাষাকাত কৰি কাব্যক জঠৰ আৰু নীৰস কৰি পোহোৱাৰ দুৰ্ভাৰত বিবল নহয়। অগ্ৰমাদী কবিয়েও কাব্যক সবস কৰিবলৈ নৈ কেতিয়াবা নীৰস কৰে। বাহৰ কন্দলীয়ে বাহৰ বনপদমৰ সমন্বত কৌশল্যাৰ পোকৰ বৰ্ণনা দিবলৈ বাওঁতে ৰূপক অলংকাৰৰ যি পোহোৱাৰ মেলিলে তাত কলত আৰম্ভক

বাসবিরহ ককণ্ডা ক'ববাত লুকাই পবিল। কপকৰ উক্তিৰেচিঞাই মানুহৰ মন
আনকালেদি লৈ গ'ল :

‘ভৱাবি দ্ৰশ্যান খাল চিত্তা আয় পাতি
কৈকেয়ীৰ বচনে খোচনি ভৈলা দাতি।
দোক বহি দ্বাস ধুম বিৰোপ ভোমায়
নিবন্তৰে শৱদাহ কৰিবে আমায় ॥”

কৌশল্যৰ হৃদয়বেদনা ইয়াত প্ৰকাশ পোতা নাই। কপক অলংকাৰৰ উদাহৰণ
ৰূপে দাতি ধৰিব পাৰি, কিন্তু কাব্যৰ স্বাভাৱিক সংসজা ইয়াত ক’ত ?

সৌন্দৰ্যপত বাখৰ নিজ জেউতিও ওলায় সৌন্দৰ্যপৰ জেউতিও চৰে। লোহাত বা
সীহত বাখৰ খটালে লোহা আৰু সীহৰ একে। জেউতি নাৰাঢ়ে উপবন্ত বাখৰবিলাকো
অথলে যায়। কসভাবাদিৰ পৰিস্ফুৰণত সৌন্দৰ্যশালী কাব্যশৰীৰ নিবলংকাৰ হৈও
সহদয়জনৰ হৃদয়গ্লাহাদক হব পাৰে। প্ৰতিভাবান কবিৰ অলংকাৰ প্ৰয়োগ অযত্ন সাধ্য।
বসসমাধিত কবিৰ মনত অলংকাৰ স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে মই মই মই বুলি উফৰি পৰেহি।
‘অলংকাৰ কিছু দিওঁ’ বুলি তেওঁ কলম পিহিবৰ দৰ্কাৰ নহয়। সন্ধিয়াৰ জুৰ বতাহ
লওঁতে বতাহৰ স্পৰ্শ আৰু শীতলতা এই দুয়োটা জুৰ লোৱা মানুহজনে পৃথকে পৃথকে
অনুভৱ নকৰি অৰ্ধভাৱে উপভোগ কৰে। বস, ভাব, গুণ আৰু অলংকাৰ সেইদৰে
বসিক পাঠক বা শ্ৰোতাৰ মনত অৰ্ধও সৌন্দৰ্যৰূপে প্ৰতিভাত হয়। অলংকাৰৰ অৱদান
কোনখিনিও তাক সুকীয়াকৈ লৈ কাব্য উপভোগ কৰা নাযায়। কবিৰ প্ৰতিভাই
অলংকাৰক সাৰ্থক কৰে।

অলংকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ

কল্পটো কৈছে যে হৃদয়গ্লাহাদক যিমান প্ৰকাৰ অৰ্থ হব পাৰে অলংকাৰৰ সংখ্যাও
সিমান।^{১২} নতুন নতুন অলংকাৰৰ সৃষ্টি হৈয়ে থাকে। প্ৰতিভাশালী কবিৰ নিৰ্মাণ
দক্ষতা আৰু কাক বোলে ? সেইকাৰণে বহুদৰ্শী আচাৰ্য দণ্ডীয়েও হাব মানি কৈছিল—
“কন্তান কাংৱোৱন বন্ধতি।” সেই সমুদায় অলংকাৰৰ কথা কৈ কোনে অস্ত পেলাব ?
ভবভূমিয়ে চাৰিটা অলংকাৰৰ কথাহে কৈছিল। পিছলৈ কাব্যৰ সমৃদ্ধি বাঢ়ি যোৱাৰ
লগে লগে অলংকাৰৰ সংখ্যা গৈ এশৰ খবত সোমাল। ইয়াৰ ভিতৰত কিছুমান
বৈচিত্ৰ্যহীন আৰু কিছুমান আন অলংকাৰৰ বুকুত জাহ নিয়াৰ পৰা বিহৰ। সামান্য
বিশেষত্বৰ ওপৰত ওকত দি বিভিন্ন নামেৰেও অলংকাৰৰ সংখ্যা বঢ়োৱা হৈছে।

কিছুমান অলংকাৰক অলংকাৰ বুলি পিছৰ আচাৰ্যসকলে স্বীকাৰকে কৰিব নোখোজে। আচাৰ্য দত্তিয়ে স্বভাৱোক্তি অলংকাৰক প্ৰথম স্থান দি আদিতে বৰ্ণাইছে, কিন্তু কৃতকে আকৌ স্বভাৱোক্তিক অলংকাৰ বুলি কৰ্ত্তাসকলক সমালোচনা কৰি কৈছে যে বিসকলে স্বভাৱোক্তিক অলংকাৰ বুলি কল্পেভেঁলোকৰ অলংকাৰ্য বুলিবলৈ কি বাকী থাকিল।^{১৩} বস্তুৰ বৰ্ণনাত বৰ্ণনা যদি মনোহাৰী হয় তেন্তিহে স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ হয়। অৰ্থাৎ বস্তু বস্তুৰ বৰ্ণনা হ'ল আমাৰ অলংকাৰ্য্য ভাক সজাই পৰাই মনোজ্ঞ কৰিবলৈহে অলংকাৰ লাগে। যেনে বস্তু তেনে বৰ্ণনাই যদি অলংকাৰ হয় তেনেহেলে অলংকাৰৰ আধাৰ অলংকাৰ্য্য একোৱেই নাথাকে। গতিকে স্বভাৱোক্তিক অলংকাৰ বুলি ক'ব নোৱাৰি—এই হ'ল কিছুমানৰ মত। এইদৰে বসবৎ প্ৰেম আদি অলংকাৰক বসবাসীসকলে অলংকাৰ্য্য দিব নোখোজে। ভেঁলোকৰ মতে বস প্ৰধান বস্তু—অংগী, অলংকাৰ হ'ল অংগবৰ বস্তু, গোণ অৰ্থাত্ অংগবৰ। বসবৎ অলংকাৰ স্বীকাৰ কৰিলে অংগীকে অংগ বুলি ক'ব লাগিব। এতেকে ভেঁলোকে এইবিলাকক অলংকাৰৰ পংক্তিলৈ নমাব নোখোজে। এইদৰে আলংকাৰিকসকলৰ মাজত কোনটো অলংকাৰ আৰু কোনটো নহয় এই সম্পৰ্কে মতভেদ আছে।

অলংকাৰৰ সংখ্যা বাঢ়ি যোৱাৰ লিহত সেইবিলাকৰ ধাৰণা সুকৰ কৰিবৰ অৰ্থে কোনো আলংকাৰিকে সেইবিলাকৰ মাজত থকা মিলটোলে লক্ষ্য ৰাখি শ্ৰেণীবিভাগ কৰি দেখুৱাইছে। অলংকাৰ সৰ্বমুখ বাজানকৈকৰাকৈ এনে এটা বিজ্ঞানসম্মত শ্ৰেণী-বিভাগ কৰি অলংকাৰৰ বৰ্ণনা দিছে। কৰ্ম্মকে অলংকাৰবিলাকক সাত ভাগে ভগাইছে—(১) সাদৃশ্য গৰ্ভ, (২) বিৰোধ গৰ্ভ, (৩) মুংখলাবদ্ধ, (৪) ভৰ্ক ক্তাৱমূলক, (৫) লোকক্তাৱমূলক আৰু (৬) গুণাৰ্থপ্ৰতীতিমূলক। এই ভেদ অৰ্থাৎ অলংকাৰ বিৱৰ্ত্তক। অৰ্থাৎ অলংকাৰৰ বিৱৰ্ত্তে কৰ্ত্তে এই ভেদবোৰৰ বৰ্ণনাত ব্যাখ্যা কৰা হ'ব।

দ্বিতীয় প্ৰকাৰ বিভাগ : অলংকাৰৰ প্ৰধান বিভাগ দুটা, আৰু সকলো আলংকাৰিকে এই দুটা বিভাগ স্বীকাৰ কৰিছে। অলংকাৰৰ প্ৰধান বিভাগ দুটা হ'ল—লক্ষ্যলংকাৰ আৰু অৰ্থলংকাৰ। ইয়াৰ উপৰিও লক্ষ্যলংকাৰ আৰু অৰ্থলংকাৰ এই দুয়োটাৰে লক্ষণ থকা তৃতীয় এটা বিভাগ আছে, তাৰ নাম উত্তৰালংকাৰ। পিছে এই তৃতীয় বিধৰ কাৰণে সুকোৱা চৰ্চা অলংকাৰ শাস্ত্ৰত বেছিকৈ নাই। লক্ষ্যলংকাৰ ব'ত প্ৰবল ভাক লক্ষ্যলংকাৰ বুলিয়ে ধৰিব পাৰি আৰু অৰ্থলংকাৰৰ গুণ প্ৰবল হ'লে অৰ্থলংকাৰৰ শাৰীত থ'ব পাৰি। গতিকে অনুচিত জটিলতাৰ হাত সাৰিবলৈ অলংকাৰ বাটকৈ দুবিধ বুলি কৈ থোৱাই ভাল হয়।

অলংকাৰ : যি অলংকাৰে ভাব সাধকভাৱ কাৰণে সম্পূৰ্ণকৈ শব্দৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তাক অলংকাৰ বোলে। এটা শব্দৰ প্ৰয়োগ কলত যদি অলংকাৰ হয় আৰু সেই শব্দটো উঠাই লৈ ভাব ঠাইত একে অৰ্থৰ আন এটা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে যদি অলংকাৰ হৈ নাথাকে তেন্তেহলে সেই অলংকাৰ-শব্দ নিৰ্ভৰশীল। গতিকে তাক অলংকাৰ বোলা হয়। এটা উদাহৰণ কঁহিৱাই চালে কথাটো বুজি পৰিব :

“পাতু ৰো ভগৱান্ বিষ্ণুঃ সৰা নৱখনদ্ভাতিঃ

স দানৱকুলধ্বংসী সনান ৱবদতিহ।”

—কুবলয় নামৰ মদমত ঐৰ্ঠহাটীৰ হতা দানৱকুলৰ কল্পকাৰী নৱখনদ্ভাতি বিষ্ণুৱে ভোমালোকক সদান ৱব্ধা কৰক।

ইয়াত প্ৰথম শাৰীৰ ‘সদা নৱখনদ্ভাতি’ আৰু পিছৰ শাৰীৰ ‘স দানৱকুলধ্বংসী’ এই দুয়ো ঠাইত ‘স দানৱ’ এই একে অনুক্ৰমে থকা বৰ্ণ সমুদায় দুবাৰ প্ৰযুক্ত হৈছে, কিন্তু অৰ্থ দুয়ো ঠাইতে পৃথক। আগৰ শাৰীত সদা (সদান) নৱখনদ্ভাতি (নতুন বেধৰ কাতি) এই অৰ্থ। পিছৰ শাৰীত স (সেই) দানৱকুলধ্বংসী (দানৱ কুল নাশ কৰোঁতো) এই অৰ্থ পালে। এইৰূপে ‘স দানৱ’ এই অংশৰ অৰ্থ বেলেগ হৈ পৰিল। ইয়াত এক বৰ্ণগুচ্ছৰ দুবাৰ বেলেগ অৰ্থত ব্যৱহৃত হোৱাত কথক অলংকাৰ হৈছে। এতিয়া বাক্য নো অলংকাৰ কিয় চোৱা যাওক। ইয়াত যদি পিছৰ ‘স দানৱকুলধ্বংসী’ এই অংশৰ ‘দানৱ’ শব্দটো উঠাই ‘বাকস’ শব্দটো প্ৰয়োগ কৰোঁ তেন্তেহলে হব ‘স বাকসকুলধ্বংসী’। এতিয়াও অৰ্থ একেই থাকিল আৰু হান্ধৰো পড়ন নহ’ল, কিন্তু বাক্য অলংকাৰ উৰি প’ল। ‘সনানৱ’ আৰু ‘স দানৱ’ এই বাক্য অলংকাৰ থাকিবলৈ দানৱ শব্দ অপবিহাৰ্য, কাৰণ দানৱ শব্দৰ ওপৰতে এই লোকত বাক্য অলংকাৰৰ অস্তিত্ব নিৰ্ভৰ কৰিছে। সেইদৰে আগৰ শাৰীৰ ‘সদা’ৰ ঠাইত ‘নিভা’ শব্দ লগালেও ‘সনানৱ’ এই পৰম্পৰায়ুক্ত বৰ্ণসমুদায়ৰ ‘সদা’ অংশটো নোহোৱা হব। এতেকে দেখা প’ল বাক্যৰ অস্তিত্ব শব্দৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে আৰু সেইদেখি ই অলংকাৰ।

অৰ্থালংকাৰ : অৰ্থালংকাৰত অলংকাৰৰ সাধকভাৱ বা অস্তিত্ব নিৰ্ভৰ কৰে অৰ্থৰ ওপৰত। শব্দৰ পৰিবৰ্তন কৰি একে অৰ্থবৃত্ত আন শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলেও অলংকাৰ উৰি নাযায় বা ক্ষুণ্ণ নহয়। অৰ্থৰ প্ৰাধাত্য থকা কাৰণে আৰু শব্দ অপ্ৰধান কাৰণে এনে অলংকাৰক অৰ্থালংকাৰ বোলে। শব্দপৰিবৰ্তনৰ সম্ভৱপৰতাই অৰ্থালংকাৰৰ লক্ষণ।

‘ভৱা নীলোৎপলং কৰ্ণে স্নৰেণাত্তং শবাসনে

মৱাপি মৰণে চেত্তৱ্ৱমেত্তং সমং কৃতৱ্।”

“হে প্ৰিয়ে, তুমিও নীল পহুৰ কাণত, কামদেৱেও ধনুত বাণ আৰু ময়ো মৰণত

মন একসময়তে দিলৌ।” অৰ্থাৎ তুমি যেতিয়া কটাক হানিলা (নীল পত্বে চকুৰ বুজাইছে—চকু কাপত দিয়াৰ অৰ্থ হ’ল কাপৰ ফালে দৃষ্টি পেলোৱা বোকা চাৱনি) এই কাৰ অৰন্ত দহু হৈ বিবহত মনকে মৰণ কৰিলৌ।

ইয়াত উপমাৰ ‘নীলোৎপল’ উপমেয় চকুৰ অভিপ্ৰায়োক্তি আৰু ‘সৰং কৃতজ্’ এই ক্ৰিয়াই আটাইকেইটা বৰ্ণনাত বিহবৰ হৈ কাৰ কবাত কৃত্যবোধিতা অলংকাৰ হৈছে। এতিয়া যদি শব্দ কেইটা সলাই আহি য়োকটো এলেকৈ বঠো :

হুৱা নীলাবুজৰ কৰ্ণে কামেনাত্মৰ শবাসনে

মুৱাহিপি শিখনে চিত্তং অৱ্যবহতং সৰং কৃতজ্।

ভেটিয়াও অলংকাৰৰ হানি নঘটে। ইয়াত নীলোৎপলৰ ঠাইত নীলাবুজ, ‘সৰং’ৰ ঠাইত ‘কামেন’, ‘মৰণে’ৰ ঠাইত ‘শিখনে’, ‘চেতঃ’ নুদুলি ‘চিত্তম্’ ইহানবোৰ শব্দৰ পৰিবৰ্তন কৰা হ’ল তথাপি যি অভিপ্ৰায়োক্তি সেই অভিপ্ৰায়োক্তিয়েই বৈ গ’ল আৰু কৃত্যবোধিতাও হৈছে থাকিল। এতেকে এইবোৰ অৰ্থালংকাৰ।

সাহিত্যত দোষ ওপত্ৰাংকাৰ আদিৰ যি শব্দগত আৰু অৰ্থগত বিভাগ কৰা হয় তাক অৱ্যবহত আৰু ব্যক্তিবৈকৰতাবা হিচ কৰা হয়।

এটা বস্তু থাকিলে আন এটা বস্তু লগতে থকাকে অৱ্যবহত বোলে, আৰু এটা বস্তু নাথাকিলে আনটো নথকাকে ব্যক্তিবৈক বোলে। অৱ্যবহত আৰু ব্যক্তিবৈক এই দুই পৰীকাৰ সহায়ত শব্দালংকাৰ নে অৰ্থালংকাৰ এই কথাৰ ঠাৱৰ হয়। যদি কোনো শব্দ থাকিলে অলংকাৰ থাকে আৰু সেই শব্দ নাথাকিলে অলংকাৰ নাথাকে ভেনে বিধৰ শব্দৰ পৰিবৰ্তন সহিব নোৱৰা অলংকাৰ শব্দালংকাৰ। যেতিয়া কোনো বিশেষ অৰ্থ নোহোৱা হলে অলংকাৰো নাথাকে ভেটিয়া অৰ্থৰ ওপৰত ব্যৱহৃত বাবে তাক অৰ্থালংকাৰ বোলে। এই কথা শব্দদোষ, শব্দগুণ, অৰ্থদোষ বা অৰ্থগুণ আদিৰ বেলিকাও মনত ৰাখিব লাগে। এটা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰাৰপৰা যদি বচনা দোষবৃত্ত হয় আৰু সেই শব্দ নাৰাখি তাৰ সলনি একে অৰ্থৰ আন এটা শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলেই যদি বচনাত দোষ নোহোৱা হয় তেনেহলে তাক শব্দদোষ বুলি কব লাগিব। এইদৰে গুণ, দোষ আৰু অলংকাৰৰ শব্দগত আৰু অৰ্থগত অৱ্যবহত ব্যক্তিবৈকৰতাবা ব্যৱহৃত হয়।

উত্তৰালংকাৰ : ভেটিয়াৰ অলংকাৰ ঘটক কেইবাটাও শব্দৰ কোনো এটা সলাই সেই অৰ্থৰ আন শব্দ লগালে অলংকাৰ নাথাকে আৰু সেই অলংকাৰ ঘটক কোনোটা পদ উঠাই তাৰ বেলেগ শব্দ দিলেও অলংকাৰ থাকি যায়। এনেবোৰ স্থলত অলংকাৰৰ শব্দগত আৰু অৰ্থগত দুয়োটাও নাই থাকে। এই ধৰণৰ অলংকাৰকে মনটো আচাৰ্যই উত্তৰালংকাৰ বুলি কৈছে। পুনৰুক্তম্বনাতাস নামৰ অলংকাৰটো এই শ্ৰেণীত পৰে। দুটা উদাহৰণ চোৱা যাওক :

১। উদ্ভবপূৰ্বজজ্ঞাহসৌ চবিঃ।

২। গজকুণ্ডবকৃতিভূত্ন-মহেশঃ।

প্রথম উদাহরণত 'ভূত্ন' আৰু 'বপু' দুয়োটা শব্দৰে একে অৰ্থ শৰীৰ। দ্বিতীয় উদাহরণত 'গজ' আৰু 'কুণ্ডব' দুয়োটা শব্দই হাতীক বুজায়। দেখাত এই দুই স্থলত পুনৰুক্তি—পিয়ে নহয়।

প্রথম উদাহরণত ভূত্ন মানে কৃশ—আৰু বাক্যটোৰ অৰ্থ হ'ল—এই হৰি বালক (কৃক) সৰু শৰীৰৰ হলেও (ল'ৰা মামুহ) অমিত্ত বলশালী।

দ্বিতীয় উদাহরণত গজ মানে হাতী, কিন্তু কুণ্ডব মানে শ্ৰেষ্ঠ—অৰ্থ হ'ল—শ্ৰেষ্ঠগজৰ চৰ্ম পৰিধানকাৰী মহেশ শিৱ।

এতিয়া এই দুয়োটা উদাহরণত ভূত্ন আৰু কুণ্ডব শব্দ দুটা সলাই দিলে অলংকাৰ নাথাকে। কাৰণ শৰীৰকো বুজায়, আকৌ কৃশ অৰ্থও দিব পাৰে, এনে আন শব্দ এটা নাই। কৃশতাৰ বোধক আন শব্দ এটা দিলেও পুনৰুক্তিৰ আভাস নথকা হয় আৰু পুনৰুক্তিবদাভাস অলংকাৰ হৈ নাথাকে। সেইদৰে কুণ্ডব শব্দটো ওচাই বাজ, শ্ৰেষ্ঠ, ইন্দ্ৰ আদি যি শব্দকে নিদিওঁ শ্ৰেষ্ঠ অৰ্থ বুজাব। বুজাবহে পুনৰুক্তিবদাভাস অলংকাৰ হলে ভিৰোহিত হব। আনহাতে বপু শব্দৰ ঠাইত শৰীৰ, গজ শব্দৰ ঠাই কৰী, হস্তী, সেই সেই এটা শব্দকে লগাব পাৰে। অৰ্থাৎ কতি নহয়, পুনৰুক্ত্যভাসত অলংকাৰো বজি থাকে। তন্ম আৰু কুণ্ডব শব্দৰ পৰিবৰ্তন সম্ভৱ নহয় কাৰণ এই দুটা শব্দৰ ওপৰতে এই ক্ষেত্ৰত অলংকাৰ নিৰ্ভৰ কৰিছে। অলংকাৰৰ এই অংশ শব্দালংকাৰ। বপু আৰু গজ শব্দৰ পৰিবৰ্তন সম্ভৱ হয় কাৰণ শব্দটোক অৰ্থহে প্ৰধানৰূপে আছে। অলংকাৰৰ এই অংশত পাওঁ অৰ্থালংকাৰৰ লক্ষণ। এতেকে এই পুনৰুক্ত্যবদাভাস অলংকাৰত শব্দগতত্ব আৰু অৰ্থগতত্ব দুয়োটা গুণ থকাত ইয়াক উভয়ালংকাৰ বোলা হয়। অৱশ্য-ব্যভিৰেকবধাবাই এইটো স্থিৰ কৰা হৈছে।

কথাক আদি কোনো অলংকাৰিকে অলংকাৰৰ শব্দগতত্ব বা অৰ্থগতত্ব নিৰ্ণয় কৰিবলৈ অৱশ্য ব্যভিৰেকৰ সহায়তা লবৰ প্ৰয়োজন আছে বুলি নাভাবে। কথাকৰ মতে অলংকাৰ শব্দৰ নে অৰ্থৰ তাক স্থিৰকৰা হয় 'আশ্ৰয়াশ্ৰয়িতাব' সম্বন্ধৰ নিৰ্ণয় কৰি।^{১১} আশ্ৰয়—ব'ত আশ্ৰয় লোৱা হয়, তাকে আধাৰ বুলিও কব পাৰি আৰু আশ্ৰয়ী হ'ল যি আশ্ৰয় লয়। আশ্ৰয় আৰু আশ্ৰয়ীৰ ভিতৰত থকা সম্বন্ধটোক আশ্ৰয়াশ্ৰয়ী সম্বন্ধ বোলে। আমি সাধাৰণ কথাবাতীত এই সম্বন্ধৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে বস্তৱ ভেদ কৰোঁ। পানী কাৰো সুকীয়া সম্পত্তি নহয় তথাপি আমি সাগৰৰ পানী, পুখুৰীৰ পানী, এইদৰে

পানীৰ স্বেচীভেদ কৰে। সেইদৰে পক্ষৰ পাখীৰ বা ম'হৰ পাখীৰ বুদ্ধিও কৰ্ত।
 প্রকৃতিতে সাগৰ আত্মীয়, পানী আত্মীয়। এই সম্বন্ধৰ বলতে আমি সাগৰৰ পানী বা
 পুখুৰীৰ পানী বোলে। কব্যকৰ মতে অলংকাৰ শব্দৰে সে অৰ্থৰ এই কথাকো দ্বিৰ
 কৰিবলৈ হলে অলংকাৰৰ আত্মীয় শব্দৰে সে অৰ্থ সোঁটো দ্বিৰ কৰিব লাগে। অলংকাৰৰ
 আত্মীয় যেতিয়া শব্দ ভেটিয়া তাক শকাংকাৰ আৰু তাৰ আত্মীয় যেতিয়া অৰ্থ হ'ব
 ভেটিয়া তাক অৰ্থাংকাৰ বুলি চিনাক্ত কৰিব লাগে। যুটী কথা শব্দক দুন্দৰ কৰা
 শকাংকিত অলংকাৰেই হ'ল শকাংকাৰ, অৰ্থক দুন্দৰ কৰা অৰ্থাংকিত অলংকাৰেই
 অৰ্থাংকাৰ। শকাংকাৰত অলংকাৰৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ণ-নিৰ্ভৰ। অৰ্থাংকাৰেই সৌন্দৰ্য বৰ্ণ
 দেখি অৰ্থাংকাৰত সৌন্দৰ্য অৰ্থ-নিৰ্ভৰ। □

শব্দাংকাৰ

কবিতা গান আৰু চিত্ৰৰ মিলন ক্ষেত্ৰ। কবিতাত গানৰ গুণ আৰু চিত্ৰে ভাত প্ৰয়োগ কৰা শব্দৰ ধ্বনিয়ে আৰু চিত্ৰ বিবিধাই ভোলে ভাৱ অৰ্থই। কবি বৰ্ণমিত্ৰাসৰ শিল্পী, এই শিল্পৰ বলত কবিতাত কোমলতা, ওজস্বিতা আদি গুণবিলাক ফুটি উঠে। সুদক্ষ শব্দচয়নে যেনেকৈ অৰ্থৰ পুষ্টিসাধন কৰে সেইদৰে শব্দধ্বনিৰ সৌন্দৰ্য্যও সৃষ্টি কৰে। বৰ্ণমিত্ৰাসৰ চমৎকাৰিতা শব্দাংকাৰৰ গুৰি কথা।

সংস্কৃত সাহিত্যত এক প্ৰকাৰ খেলাকো। অংকাংকাংকসকলে শব্দাংকাংক নামেৰে চলাই গৈছে। বক্তোক্তি, শ্ৰেয় আৰু কিছুপৰিমাণে যমকে। এই শ্ৰেণীৰ অংকাংকাংক। এইবিধ অংকাংকাৰ বৈচিত্ৰ্য ঘাইকৈ বুদ্ধিপ্ৰিয়। ইয়াক বুদ্ধিবিলাস বুলি কলেও কৰ পাৰি। মন্ত্ৰটাদি আচাৰ্যসকলে এনেবিধ অংকাংকাৰেৰে ভৰা কবিতাকে ‘অম্বৰ’ জৰ্ণাৎ উল-খাপৰ কবিতা বুলিহে কৈছে। কাব্যৰ বসনাদানৰ কাৰণে যি প্ৰসাদ-গুণ লাগে আৰু শুনা বা পঢ়াৰ লগে লগে আনন্দ অমোহা যি লক্ষণ কবিতাৰ থাকিব লাগে সি মোহোহা হয়। শব্দচাতুৰ্যৰ হেঁচাত এই গুণ দুটা লুপ্ত হয়। এনে বিধ শব্দাংকাংক পাঠক আৰু কাব্যৰ মাজত এতৰপ জলমলীয়া আৱৰণ হোৱাদি হয়। জলমলীয়া বোলাৰ কাৰণ হৈছে যে, শব্দবোৰে পাঠকৰ অৱধান বেছিকৈ আকৰ্ষণ কৰি চকুত ভৰক লগায় আৰু ‘সদ্যঃপৰনিৰ্বৃতি’ এনে বিকিপ্ত অৱস্থাত সম্ভৱ নহয়। বসকাব্যৰ উৎকৰ্ষতা আধান কৰাত এইবোৰ অংকাংকাৰৰ বিশেষ যোগ্যতা নাই। ই কেৱল বিন্যস্তবোধহে জন্মাব পাৰে। এই কথা ধ্বনিকাৰ আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই স্পষ্টভাৱে কৈছে আৰু তেওঁৰ মতে কাচিং কদাচিং কবি প্ৰতিভাৰ মহিমাও ওলাই যোৱা যমক আদি দুৰণীৰ নহলেও শৃংগাৰাদি বসত বিশেষকৈ বিপ্ৰলম্ব শৃংগাৰসৃষ্টিত যমকাদি অংকাংকাৰ পৰিহাৰ কৰা উচিত।^১ তাৰ কাৰণ বৰ্ণমিত্ৰাসৰ চাতুৰি দেখুওৱাৰ মোহত পৰি কবিয়ে যদি শব্দ ৰেপিন্‌য়াই ফুৰে^২ তেই গোটেই কবিকৰ্ম নিয়োগ কৰিব লগা হয় তেনেহলে কাব্যৰ মূল বস্তু বসৰ স্ফুৰ্তি কেনেকৈ হব? অনুপ্ৰাস যমক আদিৰ, মোহে যেতিয়া কবিক লভে

১. “ধ্বন্যাশ্ৰয়ভূতে শৃংগাৰে যমকাদিনিৰুদ্ধনম্।

শব্দাংকাংকি প্ৰমাদিত্তং ত্ৰিপ্ৰলম্বে বিশেষতঃ ॥”

২. অংকাংকাৰ লেখকত কেশৱমিত্ৰই অনুপ্ৰাস দিবলৈ কি কবিৰ লাগে তাৰ বিধান দিয়া শ্লোক এটা উল্লেখ কৰিছে। শ্লোকটোত উপহাসৰ সুৰ আছে :

“পদমেকং হৃদা কৃত্বা উদনুপ্ৰাসকাম্যমা।

আদিকান্তলিপৌ কাদিকান্তশব্দং বিচিন্তয়েৎ ॥”

কবিতাত ডেভিলা ব'হুতকৈ শিং চৰা হোৱাৰ আশংকা থাকে। কেভিলাৰা আকৌ আশোনা আপুনি ওচাই অহা অনাৱাস-সাধ্য অনুপ্রাণ আদি অসংখ্যৰে বস্তুবিধ দ্বাৰা নবটাই উপকাৰহে কৰে। কবি প্ৰতিভাৰ ফলত আশোনা আপুনি ওলোৱা অনুপ্রাণৰ এটা নমুনা হৈছে কামিনাসৰ বহুংগত থকা দুৰবলতা দেখা দাখৰৰ পাখৰ বৰ্ণনা :

“দূৰাদল্লক্ষ্যনিওস্য ভৱী

ভয়ালভালী ভনবাজি সীমা।

আভাভিনেলা লৱণানুবাশে

ধাবানিবন্ধেৰ কলঙ্কবোৰ।”

—আকাশেদি উৰি আহোঁতে বহুত দুৰবলতা ভয়াল ভাল-আদি সীল বনভূমিৰে ঘোড়িত সাগৰৰ বেলাভূমি পাড়ীৰ চাকত লাপি থকা কলাৰোৰাৰদে দেখা গৈছে।

ইয়াত ভাল আদি বৰ্ণৰ আনুভূতিয়ে যেনেকৈ বৰ্ণনাটো শুভলা কৰিছে সেইদৰে ‘জা’ এই দৰ্শনৰ পুনঃ পুনঃ উচ্চাৰণৰ দ্বাৰা দৃশ্যৰ ভাব এটাও লগে লগে আনি দিছে। ইয়াত প্ৰয়োগ কৰা শব্দ কেইটা বাচি বিচাৰি সংগ্ৰহ কৰা শব্দ মহন, বৰ্ণনাৰ প্ৰয়োজনত বহুভাৱে ওলাই অহা শব্দ। শব্দৰ অৰ্থ আৰু অৰ্থৰ মাথুৰাই সুস্থজনৰ দৰে ইটোৱে সিটোৰ সৌন্দৰ্যৰ পোষকতা কৰিছে।

“সংসাৰ জাবনি যাজে ভাগৰ জিবনি” এই পংক্তিৰ অনুপ্রাণ অনাৱাস সাধ্য, ই বাক্যক ভাৰাক্ৰান্ত কৰা নাই ; কিন্তু “নন্দ মন্দ মকবন্দ মদ পদে, বোদিভ মাঘবীকুন্ত” এই ফাকি কবিতা পঢ়ি বাওঁতেই ইয়াৰ আঁৰত থকা কবিৰ সুৰ-ৰমোৱা প্ৰচেষ্টাৰ আভাস পোৱা যায়। এনে অনুপ্রাণে কাব্যৰ সৌষ্ঠৱ বৃদ্ধি নকৰে।

উত্থাপি শব্দৰ সুবিভাগ সাহিত্যকলাৰ অন্তৰ্গত এটা বিশেষ কলা আৰু ভাব মানোগ্ৰাহিতা সম্বন্ধে সন্দেহ থকাৰ কাৰণ নাই। অনুপ্রাণ-প্ৰবীণ লৱণেশ্বৰ গাভ-গোবিন্দই অৰ্থদোৰতকৈও পদলালিত্যৰ কাৰণেহে বসিকাপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছে। অসমীয়া সাহিত্যতো কিছুমান বৰগাভ ভাব অসংভাৱতকৈও বচনা মাথুৰৰ কাৰণেই জনমনৰ আকৰ্ষণীয় হৈ আছে। অনুপ্রাণ আদি অসংখ্যৰ আকৰ্ষণীয় সুৰ-লগ্নেও অধিকতৰ বৰণীয়তা লাভ কৰিছে। ‘তন তন বে সুৰ বেবা প্ৰমাণা’ এই বৰগাভৰ অৰ্থ সুধিলে

অৰ্থ : অনুপ্রাণ দিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে কাৰ মনঃপ্ৰাণীয়ে এটা পদ হ্ৰদয়ত লৈ ‘অ’ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ‘ক’লৈকে গোটেই বৰ্ণমালাৰ একাধিক ক্ৰ.ম কাণি (ক বাৰ আদিতে ভেনে শব্দ), বাদি, গাদি আৰু কান্ত, ৰান্ত, পাণ্ড শব্দবোৰ পুনঃ পুনঃ ৷ চুটা কৰিব। অৰ্থাৎ বৰ্ণসাদৃশ্য থকা শব্দ বিচাৰিব।

এনে ভাৱে শব্দ বিচাৰি চলাথ কৰিবলৈ গলে কে.ন বৰণৰ কাব্য হ'ব সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

বহুতে কব নোৱাৰিব, কিন্তু ইয়াৰ অনুপ্রাসযুক্ত শব্দধৰ্মনিবন্ধৰা পুৰুষ সুব-লয়ে ল'ৰা-বুঢ় সকলোকে সমানে মুগ্ধ কৰি আহিছে।

শব্দালাংকাৰ হ'লেও ভৱিষ্যৎ : অনুপ্রাস, যমক, পুনৰুক্তবদান্তাস, গ্ৰেথ, বক্তোক্তি আৰু চিত্ৰ। যমক আৰু আন আন বহুত আলাংকাৰিক এই হয়গুণ অলাংকাৰে লক্ষণ, প্ৰকাৰ আৰু উদাহৰণ দিছে। কোনো কোনো আলাংকাৰিকৰ মতেৰে গুঢ়, প্ৰশ্নোত্তৰ আৰু প্ৰাহেলিকা এই তিনিটাও শব্দালাংকাৰ।* প্ৰশ্নোত্তৰ, গুঢ় আৰু প্ৰাহেলিকাক প্ৰকৃততে বাক্য-চাতুৰি বা কোতুক বোলাহে উচিত। হুদয়াক্ষৰকাব্যিত। গুণভৈৰৱ আগতে কৈ অহা মতে ইয়াক শব্দৰ খেলা বুলিহে কব পাৰি। ইয়াত আহ্বাদ নাই, বিনয় আৰু কুতূহলবোধহে আছে। সেইকাৰণে সমূহ আপ আলাংকাৰিক এই দুটাক অলাংকাৰৰ দাবীত ঠাই দিয়া নাই। অলাংকাৰৰ দাবীত যদি ঠাই দিবই লাগে, তেনেহলে শব্দালাংকাৰৰ লগতে আসন দিয়াৰ বাহিৰে উপায় নাই, কাৰণ ইয়াৰ কোতুকখিনি শব্দাত্মক। অৱশ্যে ব্যক্তিকৈ বিচাৰ কৰিলেও দেখা যায় যেটক পদকেইটা সলাই দি আন পদ দিলে অলাংকাৰ সাধাকে আৰু সেই পদকেইটা থাকিলেহে অলাংকাৰ থাকে। গতিকে এই কালবপৰা চালেও এই কেইবিধ অলাংকাৰ শব্দালাংকাৰৰ দাবীত পৰে।

অসমীয়া সাহিত্যত অনুপ্রাসৰ বাহিৰে আন শব্দালাংকাৰৰ ব্যৱহাৰ বেছিকৈ পোৱা নাযায়। কেতিয়াবা কাচিং যমক হ'ল এপদ পোৱা যায়। তথাপি কুতূহলীজনৰ মনৰ সন্তোষৰ অৰ্থে সংকল্প উদাহৰণৰ সহায়তাবে হলেও এই অলাংকাৰকেইটাৰ চমুকৈ পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে।

১১। অনুপ্রাস

তিনিবলৈ ভৱলি হোৱাকৈ সদৃশ ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ ৩৫বা-৩৬বিভাৱে বিভাস কৰাকে অনুপ্রাস বোলে।

অনুপ্রাস শব্দৰ অৰ্থ হ'ল বসানিৰ অনুকূলে (অনু) প্ৰকৃষ্টভাৱে (প্ৰ) বৰ্ণৰ দ্বাস (আস)। গতিকে বসপুষ্টিৰ কাৰণে যেনে বৰ্ণৰ আবৃত্তি অৰ্থাৎ একাধিকবাৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে ভাল হয় তেনে বৰ্ণ ৩৫বা-৩৬বিধৈ বিভাস কৰিব লাগে। অনুপ্রাস হোৱাক

৩. চিত্ৰবক্তোক্ত্যানুপ্রাসগুণয়েপ্ৰাহেলিক :

প্ৰশ্নোত্তৰং চ যমকমক্টাহলজ্জুতয়ে। ধ্বংসো ॥”

—কেদৰমিত্ৰ কৃত অলাংকাৰশেখৰ

—এই পৰিগণন মতে অলাংকাৰ আঠ বিধ—চিত্ৰ, বক্তোক্তি, অনুপ্রাস, গুঢ়, গ্ৰেথ, প্ৰাহেলিকা, প্ৰশ্নোত্তৰ আৰু যমক। পুনৰুক্তবদান্তাস অলাংকাৰ এই তালিকাৰপৰা বাদ পৰিছে।

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଚାରିଟା :

୧। ତନିବୈଳ ତରଳା—ତନିବୈଳ ତରଳା ନହେଲେ ସି ଅଳଙ୍କାର ନାହାନ୍ତେ ଯୋଗ୍ୟ ନହେ ।

୨। ସଦୃଶ—ଏକେଟା ବା ତେଜେ ସ୍ବରୂପ ବର୍ଣ୍ଣ ସେଇ ନ ନ କ କ ନ ବ, ଉ ବ ଇ ଥାଦି ।

୩। ସାଦୃଶ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ—ସ୍ବରୂପର ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି କବିତାରେ ସି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲାଭୀ ନହେ—ତଥାପି ତରଳା ନହେ, ଗତିକେ ସ୍ବରୂପର ସ୍ଥାନ ଅନୁପ୍ରାସରୁ ନାହିଁ ବୁଲିଲେ ଓ ହେ । କେତେଗୁଣା ବିଶେଷ ହୁଏତ ସ୍ବରୂପର ପ୍ରୟୋଗରୁ ଅନୁପ୍ରାସର ସାଧୁର୍ୟ ପୋତା ହେବ । ତାହା କହା ଶିହତ କହ ।

୫। ଓଟବା-ଓଟବିକୈ ବିଭାସ—ଏଟା ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣର ବହୁତ ମିଶ୍ରତ ଯଦି ସେହି ବର୍ଣ୍ଣ ଆକୋ ଉଚ୍ଚାରଣ କରା ହେବ, ତେଣୁଗୁଣା ସଦୃଶ ବର୍ଣ୍ଣର ଏକାଦିକ ଦ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣର ସି ସାଧୁର୍ୟ ସି କାମର ନାହାନ୍ତେ । ବର୍ଣ୍ଣ ଏଟାର ଉଚ୍ଚାରଣର ମିଶ୍ରତ ତାହା ସ୍ବଭାବିକ ବିଭିନ୍ନ ଏଟା କ୍ଷମତ ବୈ ହେବ । ସେହି ବିଭିନ୍ନିଟା ଦ୍ବାର ନୌବାର୍ତ୍ତତେଇ ଆକୋ ତେଜେ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ କାମର ତରଳା ଲାଗେ । ଗତିକେ ଏବାର ନ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇବ କ୍ଷମତ ଯଦି ଆକ ବହୁବର୍ଣ୍ଣର ସାଧନ ଥାକେ ତେଲେହେଲେ ପୂର୍ବର ବିଭିନ୍ନି ଦ୍ବାର ଦ୍ବାରା କ୍ଷମତ ବିଭିନ୍ନ ନ ଉଚ୍ଚାରଣ ଅକ୍ଷୟବୀରୀ ସେନ ହେ ପରେ ଆକ ପରିବୃତ୍ତିର ନୁହେଁ ଓ ଗୁଣେ । ଆନି ଦିବ ନୋହାବେ । ଗତିକେ ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତି (repetition) ସଂଧାନର ଓଟବା-ଓଟବି ହେବ ଲାଗେ । ଉଦାହରଣ :

“ଅଜନନ ଜୀବନ ଅଜନନ ଅନାଦିନ

ନନୁଜନନ ହୁଏହାବୀ ।

ସୋହନାନନ୍ଦ କନ୍ଦ ପବନାନନ୍ଦ

ନନ୍ଦ ନନ୍ଦନ ସନଚାବୀ ॥”

—ସଂକରନେତ୍ର

ଇଲାତ ପ୍ରଥମ ଦ୍ବ୍ୟାବୀତ ଓଟବା-ଓଟବିକୈ ‘ଜ’ ଆକ ‘ନ’ ଏହି ଦୁଟା ସଂଜ୍ଞାବର୍ଣ୍ଣ ସଂଜ୍ଞାବ କରା ହେବ । ତୃତୀୟ ଆକ ଚତୁର୍ଥ ଦ୍ବ୍ୟାବୀତ ନ ନ ସଂଜ୍ଞାବ ଆକ ବିସ୍ତୃତ ଦ୍ବ୍ୟୋତାରେ ଆବୃତ ହେବ । ବିଭିନ୍ନ ଚତୁର୍ଥ ଦ୍ବ୍ୟାବୀତ ‘ହାବୀ’ ଆକ ‘ଚାବୀ’ର ସେହି ସଂଜ୍ଞାବ ‘ବ’ । ତାହା ଆମର ସ୍ବର (ଉପାନ୍ତ) ‘ଆ’ ଆକ ମିଶ୍ର ସ୍ବର (ଅନ୍ତ) ଇ ମିଶ୍ର ଏକେ । ବିଭିନ୍ନ ଚତୁର୍ଥ ଚଳଣ ଏହି ସ୍ବର-ସଂଜ୍ଞାବର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବୃତ୍ତି ଏକ ପ୍ରକାର ଅନୁପ୍ରାସ । ଇଲାକେ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ବୋଲେ ।

୭. “ଅଳଙ୍କାରପ୍ରକାରେ କେତେକ ସ୍ବରୂପନିକଟ୍ୟାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।” —ଅଳଙ୍କାର ସର୍ବସ୍ବ

୮. ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥବୋଧ ହେଲେ ସେନାକେ ପଦର ଆସନ୍ତି ବା ମିଶ୍ରିତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାରର ଦେଲେକେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟତା ମୋହାବିତ୍ତ ପାବଲେକେ ଆସନ୍ତି ଥାକିବ ଲାଗେ । ଯେତେବେଳେ ‘ନା’ ଆଦାର କବି ବହୁତ ବେଳର ସ୍ବରୂପ ‘ନା’, ଆକୋ କିନ୍ତୁ ପର ସୋତାର ମିଶ୍ରତ ‘ନା’ ଆଦାର କବିତାରେ ‘ନା’ ନା ‘ନା’ର ପରମ୍ପରାବିତ୍ତ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟତା ମୋହାବିତ୍ତ । ସେହିପରି ଆକୋ ‘ନା’ ସ୍ବର ଆବୃତ୍ତି କବିତାରେ ଲଗା ହେଲେ ‘ନା’ର ଆଦାର କବି ବହୁତ ବେଳର ସ୍ବରୂପ ଆକୋ ‘ନା’ର ଆଦାର କବିତାରେ ‘ନା’ର ସ୍ବର ଏକେଲେକେ ବଜାଲେ ସି ଶ୍ରଦ୍ଧାବାତା ପୋତା ନାହିଁ ତାହା କହା ନାହାନ୍ତେ ।

॥ ২ ॥ অন্যান্যপ্ৰশ্ন

কবিতাৰ বিভিন্ন চৰণৰ দেখৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মিল থাকিলে অন্যান্যপ্ৰশ্ন হয়। এই অন্যান্যপ্ৰশ্নত কেৱল ব্যঞ্জনৰ মিল থকাটোকৈও মিল থকা ব্যঞ্জনৰ দৃষ্টাৰ আসৰ পাহৰ দিব সাধ্য থকাও বাস্তৱীয়। তদুপৰি ‘দ্বঃস্বহাৰী’ আৰু ‘বস্চাৰী’ এই ধৰণৰ উত্তম অন্যান্যপ্ৰশ্ন।

পিছে পুৰণি অসমীয়া হস্তত অন্যান্যমিল থকাটো নিম্নমেই। হস্তৰ প্ৰয়োজন সধাৰ উপৰিও কেতিয়াবা এনেকুৱা মিলে আধিকা ক্ৰতি মাধুৰ্যৰ পৰিবেশন কৰে। এনেবিলাক স্থলতেই অন্যান্যমিল মাত্ৰ হৈ নাথাকি অন্যান্যপ্ৰশ্নৰ অলংকাৰৰ দাবীলৈ উঠে। অসমীয়া কবিতাত জ্যোতিপ্ৰসাদ আগৰৱালা, বঙ্কিমচন্দ্ৰ বৰুৱাকৰ আৰু বিনন্দ বৰুৱা অন্যান্যপ্ৰশ্নৰ জৰা বুলি ক’ব পাৰি। উদাহৰণ :

(ক) “শিল্পী মোৰ মনেৰে ভই

শিল্পী মোৰ প্ৰাণেৰে ভই

শিল্পী মোৰ গানেৰে

সুৰেৰে

হৰিবে

ৰূপেৰে ভই জুই জলাগি

নিভা নতুন হৰিবে

চিনাকি মোৰ যুগ যুগেৰে

বৰিবে।”

—জ্যোতিপ্ৰসাদ

এই কেই কাকিত শেষবৰ্ণৰ বৰ্ণসাম্য মাত্ৰ হস্তমিলতে নিজৰ কাম সাধি বৈ থকা নাই। কবিতাৰ ধ্বনিসাধুৰ্ণও কেনেকৈ বিকীৰ্ণ কৰিছে তাক বিশ্লেষণ কৰা নিম্প্ৰয়োজন। অন্যান্যপ্ৰশ্নত কেৱল স্ববৰ্ণৰ স্থান নাই বুলি যদিও কোৱা হৈছে, অসমীয়াত কেতিয়াবা স্ববৰ্ণৰ সাম্যও অন্যান্যপ্ৰশ্নত পৰিণত হয়।

(খ) “মনে যাক চিনে

চকুৱে চিনায়

সেৱেহে হবলা তোমাৰ চকুত

ইমান হউ ?

বতাহ বলিলে

নুফুলেঙো ফুল

বসন্তৰ লাপিলে ফুলৰ

উঠে হি চউ।”

ইয়াত ‘অউ’ এই দুটা স্বৰৰ অন্ত্যমিলত অনুপ্রাসৰ সৃষ্টি হৈছে। অসমীয়া উচ্চাৰণ বৈচিত্ৰ্য্যত কেতিয়াবা দেখাওঁ বাস্তৱ হলেও তাৰ উচ্চাৰণ স্বৰৰং হয় :

(গ) “ধৰ ধৰ কলীয়া’

কলৈ পলায়

নৰবিবি নৰবিধি

বাধাৰ জেঁৱায়

বাধায় পদূলিয়ে

কোন কোন যায়

কণক জুনক

নেপূৰ বজায়।” —লোকগীত

(ঘ) “গড়গাঁও গড়গাঁও

কথা শুনি ডল যাও

পথ দেখি পিছলে যে পাও

দিখোঁৰ সোঁতত যোতা

ভাটৰনী বল পোতা

উভতিব খোজে মাৰ-নাও

ওচৰতে দেখি গড়গাঁও।”

—বিনন্দ বৰুৱা

—ইয়াত (গ) উদাহৰণত পলায়, জেঁৱায়, যায়, বজায় আৰু (ঘ) উদাহৰণত গাঁও, পাও, নাও এই শব্দ কেইটাও শেহৰ আখৰ ‘য়’ যদিও বাস্তৱ তাৰ উচ্চাৰণ—পলাই, জেঁৱাই এনেকুৱাহে, গতিকে বাস্তৱ হৈও সি স্বৰধৰ্মী হৈ পৰিছে। তাক স্বৰবৰ্ণৰ অন্ত্যানুপ্রাস বোলাহে যুক্তিসংগত। স্বৰবৰ্ণৰ অনুপ্রাস কেৱল অন্ত্যানুপ্রাসভেদে খাপ খায়। পিছে দেখা যায় এই কথা কেৱল ‘আই’, অই, অউ, জাউ, আও এনে দ্বিৰব তুল্য স্বৰবৰ্ণভেদে প্ৰযোজ্য হয়।

৥৩॥ ছেকানুপ্রাস

দুটা বা ততোধিক বৰ্ণ একেটা ক্ৰমতে সংযুক্তভাৱেই হওক বিযুক্তভাৱেই হওক দুবাৰ ধ্বনিত হলে অৰ্থাৎ এবাৰ পূৰ্বসংযুক্ত হলে ছেকানুপ্রাস হয়।

ছেক মানে চতুৰ। ছেকানুপ্রাসৰ অৰ্থ হ’ল—বিদগ্ধ কবিয়ে প্ৰয়োগ কৰা অনুপ্রাস। এই বিধ অনুপ্রাসৰ প্ৰধান লক্ষণ দুবাৰ মাত্ৰ ধ্বনিত হোৱা গতিকে এই ব্যৱস্থাই অনুপ্রাসৰ বিষয়ত কবিক সংযত কৰি দিয়া হৈছে। প্ৰকৃতপক্ষে সংযত অনুপ্রাসৰ কাব্যত সৌন্দৰ্য আধান কৰাৰ শক্তি বেছি আৰু এনে বিধৰ অনুপ্রাসে বস-গ্ৰহণত হেঙাৰৰ সৃষ্টি নকৰে বৰং পোষকভাৱে কৰে, কাৰণ ই স্বতঃস্ফূৰ্ত। এনে অনুপ্রাসৰ চোঁত কাব্যত উটি যোৱাৰ সম্ভাৱনা নাথাকে।

ছেকানুপ্রাসৰ নিৰ্দ্ধাৰণ এই কেইটা :

(১) যুক্ত বা বিযুক্ত—দুটা অধিক বৰ্ণ একেটা ক্ৰমত থাকিব লাগিব—বৰণ-মৰণ ইয়াত দুটা বৰ্ণ ‘ব’ আৰু ‘ম’ আবৃত্ত হৈছে, কিন্তু একে ক্ৰমত নহয়; প্ৰথমটোত ‘বম’ আৰু তাৰ বিপৰীত ‘মব’ এই ওলোটা ক্ৰম হৈ যোৱা কাৰণে ই

হেকানুগ্ৰাস হব নোৱাৰে। সেইবাবে যুক্তবৰ্ণত ওলোটা ক্ৰমত থাকে হেকানুগ্ৰাস নহয়—বজ্জ (বজ্জ্ব) আৰু বৰ্জ (বৰ্জ্জ) প্ৰয়োজনত হেকানুগ্ৰাস হব নোৱাৰে।

(২) কেৱল এটা মাত্ৰ বৰ্ণৰ আবৃত্তিত হেকানুগ্ৰাস নহয়।

(৩) এবাৰ মাত্ৰ আবৃত্ত হব অৰ্থাৎ সেই বৰ্ণ দুটা যুগপৎভাৱে দুবাৰ ধ্বনিত হব। এই নিয়মটো এটা প্ৰয়োজনীয় অনুশাসন।

যুক্তবৰ্ণৰ উদাহৰণ :

(ক) “দুইতো দুয়ো নাহি তুষ্টি

হানে বজ্জ সম যুষ্টি।”

—বৎকবদেৱ

(খ) “চকল চৰণে আজি অকল দোলাই

কোন যোৱা লগলাসে কেনৰ-বাসনা।”

—বৰঠাকুৰ : ঐবৎসচিত্তা

(গ) “কিনো সি সোণৰ কাঠী ? যাব স্পৰ্শ লাগি

কৈশোৰৰ ইলুজাল ভজ্জা যায় ভাগি।”

—দেৱকান্ত বৰুৱা

(ঘ) “চল সখি কুণ্ডং, সতিম্বিৰ পূজং

শীলয় নীলনিচোলয়।”

—জয়দেৱ

ইয়াত (ক) উদাহৰণত য়্ ট এই দুটা বৰ্ণ সংযুক্তভাৱে দুবাৰ ধ্বনিত হৈছে

(খ) উদাহৰণত ন্ চ্ (ঞ্ চ্), (গ) উদাহৰণত ন্ দ্ ব্ এই তিনিটা বৰ্ণ একে ক্ৰমত দুবাৰ ধ্বনিত হৈছে আৰু শেষোক্ত (ঘ) উদাহৰণত ঞ্ জয়্ এই তিনিটা বৰ্ণই ক্ৰমপাৰিণাটা বন্ধা কবি ওচৰা-ওচৰিকৈ দুবাৰ ধ্বনিত অৰ্থাৎ এবাৰ আবৃত্ত হৈছে। বৰ্ণক্ৰম একেই আছে।

বিশুদ্ধবৰ্ণৰ উদাহৰণ :

(ক) “লজিত বলিত ভূজ ভূজংগৰ কায়।

নখ আৰকত কৰ কিশলয় প্ৰায়।”

নম্বম

(খ) “একালৰ বৃন্দাবন,

একালত হব বন,

নিয়তিৰ এমুতা বিধান।

বুবজীয়ে দিয়ৈ সমিধান।”

—বিশ্বম্ বৰুৱা

(গ) “মৰণ যাচৌ বাণী তোমাৰ চৰণকমল চুমি।” —দেৱকান্ত

ইয়াত (ক) উদাহৰণত লজিতৰ ‘লিত’ আৰু বলিতৰ ‘লিত’ ‘ভূজ’ আৰু ভূজংগৰ ‘ভূজ’ আৰু (খ) উদাহৰণত ‘বন’ বন আৰু বিধানৰ ‘ধান’, সমিধানৰ ‘ধান’ এই কেইটা বিশুদ্ধবাক্যৰ বৰ্ণ দুবাৰকৈ ধ্বনিত হোৱাত ইয়াত বিশুদ্ধ বৰ্ণৰ হেকানুগ্ৰাস

হৈছে। (গ) উদাহরণত 'মব' আৰু 'চব'ৰ 'ব' দুবাৰ ধ্বনিত হৈছে। এই কথা ঠিক যে হব বৈশাদৃশ্য অনুপ্রাসত প্ৰতিত নহলেও, হব শাদৃশ্য বেছি ক্ৰটিমধুৰ। 'মব'ৰ বাণী'তো হেতানুপ্রাস আছে। 'আবক' আৰু 'কব'তো 'ব ক' বৰ্ণৰ হেতানুপ্রাস।

॥ ৪ ॥ বৃত্তানুপ্রাস

এক বা অনেক বৰ্ণ দুবাৰ বা ততোধিকবাৰ আবৃত্ত হলে বৃত্তানুপ্রাস হয়। হেতানুপ্রাসত দুইবৰ্ষ একেদৰে এবাৰ যাতোন আবৃত্ত হয়; বৃত্তানুপ্রাসত বৰ্ষ এটাও হব পাৰে বেছিও হব পাৰে আৰু দুবাৰ বা তাতোকৈও বেছিবাৰ আবৃত্ত হয়। অৰ্থাৎ তিনি বা তাতকৈ বেছিবাৰ ধ্বনিত হয়।*

উদাহৰণ :

(ক) "মোহনানন্দ কন্দ পবনানন্দ নন্দ মন্দন মনচাৰী।"

—ইয়াত ন্ দ্ এই দুই বৰ্ষ বহুত বাৰ আবৃত্ত হোৱাত ই বৃত্তানুপ্রাস হৈছে।

বৃত্তি মানে গুণ। বসানুকূল গুণ অনুসাবে সদৃশবৰ্ণৰ বিস্তাৰেই বৃত্তানুপ্রাস। যিহা কাৰণে সদৃশবৰ্ণৰ আবৃত্তিৰদ্বাৰা অনুপ্রাস কৰাটো আভ্যন্তৰীণকালে উচিত বুলি নাভাৰে। বৰ্ণবিলাকৰ কিছুমানৰ মধুৰ গুণ প্ৰকাশ কৰাৰ প্ৰতি আছে। কিছুমান বৰ্ণই গুণ: গুণৰ ব্যক্তনা দিব পাৰে। কিছুমান বৰ্ণ কোমল আৰু সেইবোৰ বচনাত প্ৰসাণ গুণ আনি দিয়ে। বসপুষ্টিৰ অনুকূলে যি যি গুণ বচনাত থাকিব লাগে সেইবোৰ ফুটাই তোলাত যিবোৰ বৰ্ণই সহায়তা কৰে তেনে বৰ্ণৰ আবৃত্তিকে বৃত্তানুপ্রাস বোলা হয়। বসাদিৰ অভিযাজক গুণ অনুসাবে বৰ্ণব্যৱহাৰেই বৃত্তি। এই বৃত্তি তিনি প্ৰকাৰ—উপনাগবিকা, পকষা আৰু কোমলা। মাধুৰ্য্যবাজক বৰ্ণৰ সমাবেশ উপনাগবিকা। গুণ:গুণবাজক বৰ্ণৰ সমাবেশ পকষা আৰু কোমলভাবাজক বৰ্ণৰ সমাবেশ কোমলা। কোমলাকে কোনো কোনোৱে গ্ৰাম্যাণ্ড বোলে।

উপনাগবিকা বৃত্তিযুক্ত অনুপ্রাস শৃংগাৰ কৰণ আদি বসৰ পৰিপোষক। অজপ্ৰাণ আৰু অনুনাগিক বৰ্ণৰ আবৃত্তি ইয়াৰ বিশেষ লক্ষণ। উদাহৰণ :

৬. 'আবৃত্তি' মানে কি পৰিষ্কাৰকৈ জানি থোৱা ভাল। আবৃত্তি মানে আকৌ বোল।। প্ৰথমবাৰ বোলাৰ পিছত আকৌ এবাৰ বুলিলে এক আবৃত্তি, আকৌ যদি দুবাৰ বোলা হয় দুই আবৃত্তি। প্ৰথমবাৰ বোলাটোক আবৃত্তি নোবোলে দ্বিতীয় বোলাটোহে আবৃত্তি। ।

উদাহৰণ : বাম—আবৃত্তি নাই

বাম, বাম—এবাৰ আবৃত্তি

বাম, বাম, বাম—দুবাৰ আবৃত্তি

বাম, বাম, বাম, বাম—তিনিবাৰ আবৃত্তি

(ক) “সেইদিনা বোঁৱলৰ সাপৰ ভীৰত

প্ৰণৱৰ অকণ উদয় ।”

—হৰব।

(খ) “মিলাই বঙেৰে কাটি কলীয়া কাচোন

তুলি কৃষ্ণ কেশৰ ভৰংগ ।” —দণ্ডিনাথ কনিডা

(ক) উদাহৰণত ন বৰ্ণৰ আৱৃতি আৰু (খ) উদাহৰণ আৰু ক বৰ্ণৰ আৱৃতি হৈছে। দুয়োটাই বচনাত মাধুৰ্য্যগুণ আনি বৰ্ণনীয় শৃংগাৰ বসৰ পুষ্টি সাধন কৰিছে।

পকৰা—বীৰ-ভৱানক-বোঁৱ বসৰ পৰিবেশনত ট ঠ ড ঢ ঘ ঙ আৰু সংযুক্তবৰ্ণৰ আৱৃতি সহায়ক হয়। উদাহৰণ :

“ঠাট প্ৰকট পট কোটি কোটি কপি

গিৰি গৰ গৰ পদ ধাৱে।

বাৰিধি ভীৰ তৰি কৰে গুৰুতৰ গিৰি

ধৰি ধৰি সমবক ধাৱে।”

ইয়াত বামৰ লংকা অভিমান বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বীৰবসৰ পৰিবেশনত ঠ ট থ ধ আদি বৰ্ণযুক্ত শব্দৰ প্ৰয়োগত পকৰা বৃত্তিৰ উদয় হৈছে আৰু পুৰুষভাবাত্মক বৰ্ণৰ আৱৃতিত পুৰুষাত্মানুপ্ৰাস হৈছে।

কোমলা বা গ্ৰাম্যা—গ্ৰাম্যাত্ম প্ৰসাদগুণ থাকে। উপনাগৰিকৰ মাধুৰ্য্যগুণ আগন্তুক অৰ্থাৎ কবিত্ব প্ৰযত্নসাধ্য। গ্ৰাম্যাত্ম মাধুৰ্য্যগুণ নথকা নহয়—ইয়াত বৰ্ণসমাবেশ সহজ সবল বিধৰ। বিদগ্ধকবিত্ব বচনাচাতুৰ্যৰ স্পৰ্শ ইয়াত পোতা নাযায়। উপনাগৰিকৰ অৰ্থ হ’ল নগৰীয়া বিলাস লাস্তময়ী যুৱতী। সেই অৰ্থত উপনাগৰিকা বৃত্তি হ’ল ‘ফিটকাট’ আৰু গ্ৰাম্যা বৃত্তি হ’ল ‘চান্দাচিৰা’। কোমলা আৰু উপনাগৰিকৰ মাজত আন প্ৰভেদ বিশেষ নাই যেন লাগে। গ্ৰাম্যা বা কোমলাৰ লগত প্ৰসাদ গুণৰ সম্বন্ধই ইয়াকে বুজায়। কোমলা বৃত্তিত ল ক ব আৰু অসমীয়া উচ্চাৰিত ‘চ’ আদিৰ আৱৃতি হয়।

(ক) “যোৰ বাবে তুমি

নুকা মালতী ফুল।

জীৱনত কিয়

মিচাতে লগোৱা ফুল ॥”

—হৰব।

ইয়াত বৰ্ণবিত্তাসত অধিক সাজসজ্জা নাই। শব্দৰ আড়ম্বৰ নাই, কিন্তু কোমল শব্দৰ প্ৰয়োগত ‘ল’ বৰ্ণৰ একাধিক আৱৃতিৰে অনুপ্ৰাস গুৰুতৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে। ই কোমলা বা গ্ৰাম্যা বৃত্তানুপ্ৰাসৰ নমুনা।

(খ) “চ’তে চত গই বহাগে পালেহি

ফুলিলে ভেবেলী লতা।”

বিহীনামৰ এই কাকিও গ্ৰাম্য। বৃত্তানুপ্ৰাস 'ল' বৰ্ণৰ একাধিক আৱৃতি আৰু অনাড়ম্বৰ শব্দজাল ইয়াৰ বিশেষত্ব।

লাটানুপ্ৰাস— লাটানুপ্ৰাস নামৰ আৰু এবিধ অনুপ্ৰাস আছে, কিন্তু তাৰ ব্যৱহাৰ সংকুচিত্তে বিৰল। অসমীয়াত নাই বুলিলেও হয়। ওপৰত দি অহা উদাহৰণবিলাকত বৰ্ণৰ আৱৃতি হয়, কিন্তু এইবিধ অনুপ্ৰাসত সম্বন্ধীয় পদটোৱে আৱৃতি। পদ দুটাৰ বাচ্যার্থ একেই, কিন্তু তাৎপৰ্য ভিন্ন। উদাহৰণ :

(ক) 'ইকথা ন স জানা কথা পুৰুষৰ।'

—কথা শব্দৰ অর্থ একেটাই কিন্তু অৱস্থার্থ পৃথক্। প্ৰথম কথা বিধেয় আৰু বিতীৰ্ণ কথা উদ্দেশ্য।

(খ) "কুহুজা কাম মনোবধ পুৰণ
ববদ-ববদ বনমালী।"

॥ ৫ ॥ সমক

স্বৰব্যাঞ্জন বৰ্ণৰ একেটা সমূহৰ একে ক্ৰমতে সাধৰক মিথৰকভাৱে যদি পুনৰুক্তি হয় তেন্তিহে সমক অলংকাৰ হয়।

যি কেইটা স্বৰব্যাঞ্জনৰ পুনৰুক্তি হয় সেই কেইটা লগলাগি অর্থ থকা শব্দও হব পাৰে আৰু অর্থ নথকা শব্দও হব পাৰে। কিন্তু যদিহে অর্থ থাকে তেন্তিলে একেটা অর্থতে পুনৰুক্তি হব নোৱাৰে। পুনৰুক্তিৰ দুই স্থলত দুটা অর্থ হব। সমকৰ নিৰ্বন্ধন এই কেইটা :

(১) স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন লগলাগি এটা থল হব লাগিব। অনুপ্ৰাসত কেৱল ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ আৱৃতি, ইয়াত স্বৰব্যাঞ্জনৰ থল এটাৰ আৱৃতি হয়। ককণ আৰু ককণ; সমক নহয় কাৰণ এটাৰ 'অ' আৰু ইটোত 'আ' আছে।

(২) সমকত ক্ৰমসাদৃশ্য থাকিবই লাগিব; অনুপ্ৰাসত ক্ৰমসাদৃশ্য আবশ্যকীয় নহয়। বমণ আৰু মৰণ এই দুই শব্দত থকা ম, ন বৰ্ণৰ অনুপ্ৰাস হ'ব, কিন্তু সমক নহয়। সমক হ'বলৈ বমণ বমণ বা মৰণ মৰণ এনেকুৱা হ'ব লাগিব।

(৩) সাধৰক শব্দ হলে বিভিন্ন অৰ্থত সেই শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'ব লাগিব। সাধৰক হ'বও পাৰে আৰু নহ'বও পাৰে।

সাধৰক—হিমগিৰি কস্তা পাৰ্বত্যে হিমবৰণ শিৱক পতিৰূপে বৰণ কৰিলে।

১। বৰণ—বং   ২। বৰণ—বীকাৰ কৰা।

এটা সাধৰক এটা নিবৰ্ধক—'মৰণৰ সুমৰণ' মৰণ সাধৰক কিন্তু সুমৰণৰ সু বাদ দিলে মৰণ নিবৰ্ধক।

দুয়োটা নিবৰ্ধক—ভাবত ভোম্বাব বোম্বনৰ উপবন, বাৰ্ধক্যৰ কাশী ভীৰ্—
বিবেকানন্দ ।

বোম্বনৰ বো আৰু উপবনৰ উপ বাদ দিলে বাক্যত অল দুটা নিবৰ্ধক হৈ পৰিব
অৰ্থাৎ দুয়ো বন নিবৰ্ধক ।

যমকত সাধাবণতে একোটা স্বব্যাঞ্জনসমূহৰ দুবাৰ প্ৰয়োগ থাকে ।^১ ভাতকৈ বেছি
হোৱাতো^২ বাধা নাই । কেতিয়াবা একোটা য়োকৰ চৰণ আবৃত্ত হৈ যমক অলংকাৰ হয় ।

উদাহৰণ :

(ক) “মদিয়ে বিষম্বৰ কানি
(সার্থক নিবৰ্ধক) যমুনা ছদ নিকালি ।”

(খ) “মধু মুৰ নবক নিবাবণ বাবণ
কুবল্ল জীৱন হাবী ।”

(ক) উদাহৰণত ‘কালি’ সার্থক, কিন্তু নিকালিৰ কালি অংশ বাক্যত নিবৰ্ধক ।
ক্ আ ল্ ই—বৰ্ণসমূহৰ একে ক্ৰমতে আবৃত্ত হোৱাত যমক । (খ) উদাহৰণৰ বাবণ
(হাবী) সার্থক কিন্তু ‘নিবাবণ’ৰ নি বাদ দিলে বাবণ অংশ বাক্যত নিবৰ্ধক ।

উদাহৰণ :

(গ) “স্ববনী নবনীত কোমলাঙ্গী” —জগন্নাথ
(নিবৰ্ধক-নিবৰ্ধক)

ইয়াত ‘স্ববনী’ৰ ‘বনী’ আৰু ‘নবনীত’ৰ ‘বনী’ দুয়োটাই বাক্যত নিবৰ্ধক । ‘বনী’
এই শব্দৰ আবৃত্তিত যমক । উদাহৰণ :

(দুয়োটা সার্থক, দুয়োটা নিবৰ্ধক)

(ঘ) “নব পলাশ পলাশ ৱনং পুৰঃ

‘ক্ষুট পবাগপবাগত পংকজম্ ।

মুহুৰ্ত্তান্ত লভাস্তমলোকল্লম্

স সুবভিং সুবভিং সুবনোভৈঃ ।”

—মাঘ

“নতুন পাউয়েল। পলাশ বন, ব্যস্ত ফুল বেগুৰে ব্যাপ্ত পত্ৰফুল, কোমল অথচ
জান হৈ পৰা (ব’দত) লভাসমূহ আৰু উপাি পৰা ফুলেৰে সুবভিত্ত বসন্ত জুতুক
ভেঙে সমুখতে দেখা পালে ।”

এই উদাহৰণৰ প্ৰথম শাৰীৰ পলাশ (পাউ) আৰু পলাশ (গছবিশেষ) সার্থক

৭ “সমৌ দৌ সমজাতৌ ভংগুভিৰ্ভৰ্জকম্ ।

—যম মানে একেলগে ওপজা স্ব’জা,—ভাৰে নিচিন’ বাবে যমক । ইয়াৰপৰা
আদিতে দুবাৰ প্ৰয়োগবহে নিম্নম আছিল বুলি মনে ধৰে ।

বর্ণসমূহ। দ্বিতীয় শাবীর পৰাণ (সাধক) আৰু ‘পৰাণত’ৰ (ব্যাভ) পৰাণ অংশ নিৰ্ব্যক। তৃতীয় শাবীর মূহন-ভাঙ ‘মূহ’ অংশ বাক্য দিলে ‘মূহাভ’ অংশ বাক্যত নিৰ্ব্যক ৷ চতুৰ্থ শাবীৰ সুবতি (সুপদভবা) সুবতি (বসন্ত ঋতু) সাধক। কিন্তু যদি ‘বতিংসু’ এই বর্ণসমূহৰ যমক ধৰা যায় তেনেহলে দুয়োটাই নিৰ্ব্যক।

(৩) “অক্ষৰ নিজৰ সহবেদনাব।

অমৃত অমৃত বলিতা ধৰাব।”

— বৰঠাকুৰ

অ ম্ ঋ ত্ অ এই স্বব্যাঞ্জনসমূহৰ আনুষ্ঠিতধৰা। যমক। প্রথম অমৃত মানে অক্লম অমব। দ্বিতীয় অমৃত মানে সুখ। দুয়োটাই সাধক।

(৫) “মৃত্যু কুশল কুশল কৌতবে

বিলাট জীৱন ধন।

এথেকেৱা মৰণ কবিলে

মুগমীৱা সুমৰণ।”

এই উদাহৰণৰ প্রথম চরণৰ দুয়োটা ‘কুশল’ সাধক। প্রথম কুশলৰ অর্থ পটু দ্বিতীয় কুশল মানুহজন্মৰ নাম। তৃতীয় চরণত ‘মৰণ’ বর্ণসমূহ সাধক, কিন্তু চতুৰ্থ চরণৰ ‘সুমৰণ’ৰ মৰণ অংশ বাক্যত নিৰ্ব্যক।

সংক্ৰান্ত পাদবাক্য বোলা এবিধ যমক আছে। কেতিয়াবা প্রথম তৃতীয় পাদ কেতিয়াবা প্রথম চতুৰ্থ কেতিয়াবা চাৰিওটা পাদ একে বর্ণসমূহৰে আনুষ্ঠিত। এনেকৰা বিবিধ প্রকাৰৰ উদাহৰণ আলংকাৰিকসকলে দিছে। নমুনা দিলেও এইবোৰক ‘কাব্যছন্দশঙ্কু’ বুলি আখ্যা দিছে। এইবোৰ কাব্যৰ বৃক্ৰান্ত শেলহে অৰ্থাৎ এনেবোৰ অলংকাৰে কাব্যৰ কাব্যত নাম কৰে। উদাহৰণ এটা দিৱা হ’ল:

“বভৌ মকতান্ বিকৃতঃ সমুদ্রঃ।

বভৌ মকতান্ বিকৃতঃ সমুদ্রঃ ॥

বভৌ মকতান্ বিকৃতঃ সমুদ্রঃ।

বভৌ মকতান্ বিকৃতঃ সমুদ্রঃ ॥”

—ভট্টকবি

প্রত্যেক পাদৰে অর্থ সুকীৰ্ত্তা। অর্থ ভাঙি একো লাভ নাই। নমুনা এটা বুলিহে তুলি দিলো।

॥ ৬ ॥ পুনৰুক্ত বৰ্ণাভাস

পুনৰুক্ত মানে কোৱাকে কোৱা বৎ মানে নিচিনা আৰু আভাস মানে ‘যেন লগা’। অর্থ হ’ল—কোৱাকে কোৱাৰ নিচিনা যেন লগা। দুটা একে অৰ্থৰ শব্দ ওচৰা-ওচৰিকৈ

৮. মূহনভাঙ—মূহন (কোমল) ভাঙ (ফান) ভাঙ (লতাব আগ) — মূহন—ভাঙ—
লতাব।

ব্যৱহাৰ কৰাৰ ক্ষমতা একেটা কথাৰে দৃঢ়তা কোৱা যেন লাগে। 'যেন লাগে' (আভাস) এই কথাৰাৰ মনত বাধিবলগীয়া। কোৱাকে কোৱা যেন লাগেহে, আচলতে কিন্তু সেইটো নহয়। দৃঢ়তাটো শব্দ দৃঢ়তা অৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা হয়।

উদাহৰণ :

(ক) "ক'বুজা কাম মনোবধ পূৰণ

বৰদ বৰদ বনমালী।" —শংকৰদেৱ

ইয়াত কাম অৰ্থাৎ কামনা আৰু মনোবধ, মনৰ হেপাহ—একে অৰ্থৰ দৃঢ়তা শব্দ ওচৰা-ওচৰিকৈ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। তেন্তে পুনৰুক্তি যেন লাগিছে, কিন্তু প্ৰকৃততে নহয়। ইয়াত 'কাম' মানে বৰ্ত্তিভাৱ আৰু মনোবধ মানে হেপাহ। ক'বুজাৰ বৰ্ত্তিৰ হেপাহ কক্ষই পূৰণ কৰিলে এই অৰ্থত পৰ্যবসিত হৈছে।

(খ) "উক কবিকৰ ভুজ ভুজংগ সাক্ষাৎ।"

ইয়াত দেখাত কব আৰু ভুজ একাৰ্থক শব্দ, কিন্তু ইয়াত 'কব'ৰ অৰ্থ হ'ল হাড়ীৰ ত'ৰ, ভুজ মানে হাত। 'ভুজ ভুজংগ'ত যমক অলংকাৰ আগতে দেখুওৱা হৈছে।

(গ) "পবন্ত কুঠাৰখান পাবিলা কান্ধত।

ভয়ংকৰ ধনুখান ধৰিলা হাতত।

বাজাৰ সেনাৰ মাজে ভৈলা উপগত ॥ —মাধৱ কন্দলী

—পবন্ত আৰু কুঠাৰ এই শব্দৰ অৰ্থ একেটাই। পবন্ত শব্দৰ অৰ্থও কুঠাৰ।

ইয়াত কিন্তু পবন্ত শব্দৰ অৰ্থ 'ডাঙৰ'। গতিকে পুনৰুক্তি নহয় পুনৰুক্তবদান্তাসহে।

কেতিয়াবা বচনাত ভাবৰ ভীৰতা, দৃঢ়তা আদি বুজাবলৈ বা মৰম বুজাবলৈ একেটা শব্দ দুবাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। তাক পুনৰুক্তি বোলে। এনে প্ৰয়োগত যমকৰ দৰে অৰ্থৰ পাৰ্থক্য নাথাকে বা লাটানুপ্ৰাসৰ দৰে ভাংপৰ্যৰ হেৰুৱেৰো নথটে। পুনৰুক্তি যদিও এটা দোষ তথাপি সময়ে সময়ে সি অলংকাৰৰ সমকক্ষ হয় প্ৰয়োগ-চাৰুৰ্থৰ ফণত।

উদাহৰণ :

(ক) "দু'বৰি বন, দু'বৰি বন !

অনিষ্ট নমৰ অমৰণ ভই

গহকত তেঁৱ ধৰিছে ঠন।"

—বিনন্দবকরা

(খ) "কোনোবা জোনাক নিশা

জুবিৰ কাষত তুমি আৰু মই

বুকুত মকৰ তুয়া

কোনোবা জোনাক নিশা।"

॥ শ্ৰেষ ॥

বাক্যত এটা শব্দৰেই দুটা বা ততোধিক অৰ্থ একেলগে কোৱাকে শ্ৰেষ অলংকাৰ বোলে। শ্ৰেষ ঘানে লগলাগি থকা। দুটা বা তাতকৈ বেছি অৰ্থ একেটা শব্দত লগলাগি থাকে কাৰণে এই অলংকাৰক শ্ৰেষ বোলে।

মনত ৰাখিব লাগে যে, একেটা শব্দ দুবাৰ ব্যৱহাৰ কৰি দুটা অৰ্থ উলিয়ালে শ্ৰেষ নহয়। এবাৰ উচ্চাৰণতে দুটা বা ততোধিক অৰ্থ উল্লেখ লাগিব তেন্তে শ্ৰেষ অলংকাৰ হ'ব।

(ক) “গুহু গুহু চন্দনৰ ভিলক জিলিকা

পতিভ মদনমোহন যেন

এতিয়াও ক'ববাত

আছে লই

পৰম প্ৰভীক।” —আনন্দবাহু বৰুৱা

মদন মোহন (১) মদন মোহন মালবীৰ মানুহজন।

(২) মদন সদৃশ মোহনীয়।

পিছৰ মদন সদৃশ মোহনীয় অৰ্থটো আগত ব্যৱহাৰ কৰা “গুহু-গুহু ভিলক জিলিকা” বিঃশৰণখিনিৰে উলুকাই দিছে।

(খ) নবক বিনাশন কৃষ্ণ—এই বাক্যটোত নবক-বিনাশন শব্দটোৰ দুটা অৰ্থ কৰিব পাৰি। এক হ'ল নবকৰ ভয় নাপ কৰোঁত। আক ইটো হ'ল নবক নামৰ অসুখৰ বিনাশকাৰী। একেটা শব্দত দুটা অৰ্থ লগ লাগি থকা বাবে ই শ্ৰেষ।

অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃতৰ সহায় নহলে শ্ৰেষ প্ৰয়োগ কৰা টান। তথাপি কথা বতৰাত এনে শ্ৰেষ যাজে যাজে ব্যৱহাৰ নোহোৱা নহয়।

॥ ৮ ॥ বক্ৰোক্তি

যেতিয়া কোনো কথা বক্তাই কয় এক অৰ্থত আক শ্ৰোতাই জানি শুনিও আন অৰ্থত লৈ আচল অৰ্থটো লুকাব খোজ তেতিয়া বক্ৰোক্তি অলংকাৰ হয়।

উদাহৰণ :

পাৰ্ৱভী—দুৱাৰত সেৱা কোন ?

শিৱ—শূন্য।

পাৰ্ৱভী—বেজ মিচাৰি যোৱা।

শিৱ—মই নীলকণ্ঠ।

পাৰ্ৱভী—কেকা ৰব কৰা গৈ।

শির—যই পণ্ডপতি ।

পার্বতী—নেতব নাই কিয় ?

এই কথা-বক্তব্যখিনিত শিরই কৈছে এটা অর্থত কিন্তু পার্বতীয়ে উত্তর দিছে আন এটা অর্থ কবি । শিরই কৈছে যই শূন্য - পার্বতীয়ে শূন্য নকর ত্রিশূলধারা অর্থ নলৈ শূলবোদী অর্থ কবি বেজ বিচাৰি যাবলৈ কৈছে । এয়ে বক্রোক্তি ।

বক্রোক্তি দুই প্রকাৰ । কথা কোৱাৰ ভংগী আৰু শ্ৰেয় দুই প্রকাৰে বক্রোক্তি হয় । শ্ৰেয় বক্রোক্তিৱেই বেছিকৈ পোৱা যায় । ইংৰাজীতো এনে বক্রোক্তি নোহোৱা নহয় :

“What is kiss ?

O' dear miss !

It is a conjunction

Sir, She said

And cannot be declined.”

Conjunction—অৰ্থে যোজক অব্যয়—সেইটো দেখুওৱা অৰ্থ, প্রকৃত অৰ্থ কবিছে ওঠ-সংযোগ । Declined কথাটোত শ্ৰেয় আছে । দেখাত অৰ্থ ‘হ’ল অব্যয় বেড়িয়া ৰূপ কবির নোৱাৰি । প্রকৃত অৰ্থ ‘হ’ল declined অৰ্থ ‘ং’ প্রত্যয়ান কবির নোৱাৰি । □

অৰ্থালংকাৰ

অৰ্থালংকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ : অলংকাৰিকসকলে অৰ্থালংকাৰৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰোঁতে একেটা বাটেদি বোৱা নাই। কছট, বিলাসৰ বাজলিক আদিয়ে" বিভিন্ন প্ৰকাৰে অলংকাৰৰ শ্ৰেণী নিৰ্ণয় কৰিছে। সেইবিলাকৰ ভৱ ভৱ বিভাব অলংকাৰবোৰৰ বিশেষ উপকাৰক হ'ব বুলি নাভাবি সেই বিষয়ৰ আলোচনাবলম্বা বিস্তৃত থাকিলে। তথাপি স্কুলভাৱে অৰ্থালংকাৰক এই কেইটা ভাগত ভাবাৰ পাৰি : (১) সাধুশব্দৰ্ণ, (২) বিৰোধগৰ্ভ, (৩) শৃংখলামূলক, (৪) ভাৱমূলক আৰু (৫) গুণপ্ৰতীতিমূলক। এই শ্ৰেণী কেইটাৰ মাজত সুসূতাৰ নোহবা অলংকাৰো হ'ব চাৰিটা। আৰু আৰু (৬) অজ্ঞাত বুলি থৈ দিব পাৰি।

সাধুশব্দ-গৰ্ভ অলংকাৰ : কাব্যমীমাংসাকাৰ বাজলেশ্বৰৰ মতেৰে উপমা অৰ্থাৎ সাধুশব্দ অলংকাৰবিবোধক, কাব্যসম্পদৰ সৰ্বৰ আৰু কবিকৰ্মবিভাবৰ অনন্যবিশেষ।^১ ইয়াত উপমা নামৰ বিশেষ অলংকাৰটোকে বাজলেশ্বৰে ধৰা নাই। উপমা মানে সাধুশব্দ-মূলক অলংকাৰসমূহৰ প্ৰাণস্বৰূপ মনোহৰ বিজনিমাত্ৰকৰ কথাকে কোৱা হৈছে। প্ৰকৃত-পক্ষে সৰ্বভাগ অলংকাৰৰ মূলতে আছে গুণ, ৰূপ, ক্ৰিয়া আদিৰ সাধুশব্দৰ চমৎকাৰিত্ব।

ভাস্কৰদৰ্শী কবিৰ সৌন্দৰ্যসমাহিত অন্তৰত সৌন্দৰ্য এটা অকলশৰীয়া বা বিচিত্ৰ বোধ হৈ প্ৰতিভাত নহয়। কবিৰ সৃষ্টিত সৌন্দৰ্য হ'ব দিৱে একস্বৰূপে। সৌন্দৰ্য বৰ্ণাৰ্ণতে কালিদাসে কৈছে যে, উমাক সৃষ্টি কৰাৰ মূলতে বিশ্বকৰ্মাৰ উদ্দেশ্য আছিল 'একস্বসৌন্দৰ্যদীপিকা'—সমস্ত সৌন্দৰ্যক একেলগে সমন্বিত অৱস্থাত চোৱাৰ হেপাহ।^২ তথা প্ৰজ্ঞাপতিৰ নিচিনাকৈ কবি প্ৰজ্ঞাপতিয়েও সেই একেটা হেপাহেৰেই সৌন্দৰ্যৰ আৱাধনা কৰা। কবিৰ সৃষ্টিৰ মূলতেও সেই একেটা ইচ্ছা—একস্বসৌন্দৰ্যদীপিকা। সৌন্দৰ্যৰ পৰমাত্মস্থিতি কবিৰ অৱেষণৰ বস্তু। সকলো সুন্দৰ বস্তুকে লগ লগাই ইটোৰ পোহৰত সিটোক উজ্জ্বল কৰি এটাৰ বৰ্ণেৰে আনটোৰ বৰ্ণ চৰাই কবিয়ে সৌন্দৰ্যৰ পৰম ৰূপটো উপলব্ধি কবিৰ খোজে। প্ৰেমসীৰ মূৰখন থিয়ান ধনীয়া মহতক ভাত পহুৰ কোমলতা আৰু জোনৰ কাঙিখিনি সানি লৈ কল্পনা কৰিলেহে কবিৰ সুখ

১. "অলংকাৰবিবোধকঃ সৰ্বং কাব্যসম্পদম্।

"উপমা কবিকৰ্মস্য মাত্ৰৈৱেতি যুক্তিম্।"

২. "সৰ্বোপমাত্ৰব্যাসমুচ্চয়েন যথা প্ৰদেশঃ বিশিষ্টেৰিভেদেন।

সা নিৰ্ৰিভা বিহসৃজা প্ৰবক্তাদেকস্বসৌন্দৰ্যদীপকয়েৰ।" —কৃষ্ণাব সত্তৱ

আছে। মুক্তা কিশোৰীৰ চকুৰ চাৰিওফালে বনৰ হৰিণীৰ চকিও দৃষ্টিৰ চকলতাহিনি একত্বে কৰি নাচালে কিশোৰীনয়নৰ চিত্তপহাৰী। চকল মধুৰতাহিনি পূৰ্ণভাৱে মানসপটত ধৰা নপৰে। বাহিৰাৰ চপৰা চপৰ গৰ্ভিত্ত মেষৰ ঘনকৃষ্ণ বৰণ, ভাব মসৃণতা আৰু স্নিগ্ধতা গান্ধৰ্ব কেশদামৰ লগত একাকীৰ কৰি কল্পনা কৰিলে দুয়োটাৰ সৌন্দৰ্যৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ জনস্বপ্নৰ হয়। এই যে 'একসৌন্দৰ্যদ্বিত্বকা' ইয়াৰে ফল হ'ল সাদৃশ্য বা বিজনি। ইয়াকে কাব্যসৌন্দৰ্য বিজ্ঞাৰ জননী, সকলো অলংকাৰৰ প্ৰাণবন্ত বুলি ক'ব পাৰি।

উপলভ্যৰ অস্বচ্ছন্দ : সাদৃশ্যমূলক অলংকাৰবোৰৰ মধুকাৰিত সৃষ্ণ বস্তুৰ লগত বিজনিৰ ওপৰত কেৱল নিৰ্ভৰ নকৰে। সেই বিজনিত হৃদয়ত উল্লাস জন্মাব পৰা, কল্পচক্ৰত মনোৰম চিত্ৰ এটা উপস্থাপিত কৰিব পৰা ক্ষমতা থাকিব লাগিব। এওঁৰব দিচিলা ক'লা চুলি বুলিলে চুলিৰ ক'লা গুণ বিজনি এটা হ'ব, কিন্তু সেই বিজনিত মনত উল্লাস জন্মাব ক্ষমতা ক'ত? তাকে নকৈ, কবিয়ে যেতিয়া নীল যমুনাৰ চকল ভবংগ-মালাৰ লগত গ্ৰেন্সীৰ চুলিটোৰ সাদৃশ্য দেখে পাঠকৰ চিন্তাভাণ্ডাৰ এটা মনোৰম ভাবৰ চৌ উঠে। কবিয়ে উল্লেখশালিনী প্ৰতিভাৰ বলত নহ'ব নহ'ব মনোৰম সাদৃশ্যৰ আহিলাৰ ক্ষমতা। তাৰে কিছুমান উপমাৱা ইমান হৃদয়গ্ৰাহী যে ক্ষণে ক্ষণে নতুন যেন লাগে। পিছলৈ আন কবিয়েও তাক উমৈয়ীয়া সম্প্ৰতিব দৰে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু কবিতা পুৰণি জ্বৰি নোৱাৰে। কবি কৰ্মজ কুশল প্ৰতিভাশালীজনে সামান্য পাক বা মোচৰ একোটা দি সেইবোৰক নতুন যেন কৰি পেলায়। সেইবোৰৰ কিছুমান সংস্কৃত সাহিত্যৰ যোগেদি আমাৰ বৈকৰ সাহিত্যলৈকে বাগৰি আহিছিল আৰু আধুনিক কবিতাতো তাৰ আ-ৰব হীনডেড়ি খটা নাই। প্ৰাচীন কবিসকলৰ সমীক্ষা কিমান গভীৰ আছিল ই তাকেহে প্ৰমাণ কৰে।

বৈচিত্ৰ্যভৰা প্ৰকৃতিৰ দেশ এই ভাৰতবৰ্ষ। এই দেশৰ কবিৰ মনৰ একাল প্ৰকৃতিয়ে চিৰকাল অধিকাৰ কৰি আহিছে। মানুহ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত নিবিড় আৰু গঢ় কাহিনী ভাৰতীয় সাহিত্যৰ এটা চিহ্নতন সামগ্ৰী। মানুহৰ দৈহিক ৰূপসমূহকো উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল প্ৰকৃতিৰ সুন্দৰবস্তুৰে 'একত্বে' কবি। প্ৰকৃতিৰ প্ৰতি গভীৰ সহানুভূতি আৰু তাৰ লগত ব্যাপক পৰিচয়ৰ ফলত লেখ জোখ নাহোৱা উপমা-স্ৰবাই সাহিত্যত ঠাই পাইছিল। একপ্ৰকাৰ কবিপ্ৰয়োগৰ প্ৰবাহ চলি গৈছিল। এইবিলাক সৌন্দৰ্য বৃদ্ধিলৈকে প্ৰকৃতিৰ লগত পৰিচয় দৰ্কাৰ। ভিলফুল যি দেখা নাই বা দেখিও তাৰ আকৃতি অৱলম্বণ ভাৱলৈ লক্ষ্য কৰি 'চোৱা নাই, তেওঁ ভিলফুল সৃষ্ণ নাকৰ উপমাৰ ভাণ্ডপৰ' কেনেকৈ বৃত্তিৰ? অৱশ্যত অবাধে বিচৰণ কৰা শিহ্নক বিবেচনা নাই যুগজ্ঞ গমনৰ সৃষ্ণনাই আনি দিয়া চিত্ৰটো 'তেওঁ সহজে বৃদ্ধিবলৈ চান নাই' যুগলৰ লগত বাহৰ সাদৃশ্যৰ যি সৌন্দৰ্য তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ হলে

মৃণালৰ কোমলতা আৰু আকৃতিৰ ক্ৰমক্ৰমতা যিজনো লক্ষ্য কৰিছে, তেওঁহে পাবিব। নতুনকৈ উঠি অহা শাওনীয়া মেঘৰ ঘনকৃষ্ণ স্তম্ভৰ সৌন্দৰ্যৰ যিজনো মৌল নাপায় তেওঁ মেঘবৰণীয়া চুলিৰ উপমাসৌন্দৰ্য উপলব্ধি কৰিবলৈকে টান পাব। এইখিলাক যিজনো দেখিছে, দেখি মৌল পাইছে, অলংকাৰৰ সৌন্দৰ্য হৃদয়ংগম কৰা তেওঁৰ পক্ষেহে সম্ভৱ হ'ব। অলংকাৰিকসকলৰ দুই এজনে শিখিন্ধু কবি আৰু কাব্যপ্ৰভেশজ্ঞানময় মুখিবাৰ্ধে এই উপমাসম্ভাৰমূহৰ ভাসিকাও দিছে।^৩ উপমা ভাষাৰ দীৰ্ঘাংখ্যা নাই। অলংকাৰৰ উদাহৰণ দি যাওঁতে তাৰ কিছুমানৰ আভাস পাম।

সাদৃশ্য প্ৰত্যায়নৰ বিবিধ ভংগী : সাদৃশ্য প্ৰত্যায়ন কৰাৰ বহুপ্ৰকাৰ ভংগী আছে। এই প্ৰত্যেক ভংগীয়েই একো একোটা সুকোৱা অলংকাৰৰূপে পৰিগণিত হৈছে। মুখ আৰু পদুমৰ সাদৃশ্যটোকে কিমান প্ৰকাৰে উপস্থাপিত কৰিব পাৰি তলত দিয়া উদাহৰণখিনিলৈ লক্ষ্য কৰিলেই বুজা যায় :

১। পদুমৰ নিচিনা মুখ	উপমা
২। পদুমৰ নিচিনা মুখ আৰু মুখৰ নিচিনা পদুম	উপমেয়োগম
৩। মুখ মুখৰ নিচিনা, পদুম পদুমৰ নিচিনা	অনুঘট
৪। পদুম দেখিলে তেওঁৰ মুখখনলৈ মনত পৰে	স্মৰণ
৫। পদুমহে তেওঁৰ মুখৰ নিচিনা	প্ৰতীপ
৬। তেওঁৰ মুখেই পদুম	কল্পক
৭। এইখন মুখ নে পদুমফুল !	সন্দেহ
৮। পদুম বুলি মুখত ভোমোৰা পৰিছে	ভাতিমান
৯। এইখন মুখ নহয় এপাহ পদুমহে	অপকল্পিত
১০। তেওঁৰ মুখখন বেনিৰা পদুম	উৎপ্ৰেকা
১১। এই পাহ পদুম (মুখক লক্ষ্য কৰি)	অভিশ্ৰোতি
১২। মুখে হাঁহৰে আৰু পদুমে পাহিৰে পথিকৰ মন হৰণ কৰে	দীপক
১৩। সজ্জিলাৰ লগে লগে সৰোবৰৰ পদুম আৰু বিবহিণাৰ মুখ স্নান হৈ গ'ল (অৰ্থাৎ সজ্জিলা সূৰ্য জন্তু যোৱাত পদুমৰ বিবহ আৰু বিবহিণী নাৰীৰ বাতি অহাৰ লগে লগে পতি বিবহ কথা সুঁৱৰি দুখ লাগিল)	তুল্যযোগতা

- ১৬। মুখে উজ্জ্বল ববব, পদমে পোহবার
সংবোধব প্রতিবন্ধপদ
- ১৭। মুখ দেখি উজ্জ্বল মন পদ দেখিলে
ভোমোবব জ্ঞান দুইভাঙ
- ১৮। ভেঁওর মুখে পদমব শোভা ধাবণ কবিহে
নিবৰ্ণনা
- ১৯। ভেঁওর মুখব জোব পদমে নাপায়
ব্যভিবেক
- ২০। পদম পানীৰ মাজত, ভোমোবা উবিব পাৰে
দেখি বত (হঃসাধ্যা প্রেমসীক লক্ষ্য কবি) অপ্রস্তুত প্রাণস
- ২১। সূর্যোদয়ত ভেঁওর মুখ বিকশিত হওক
চাবি, মোলানহে পবিল সমাসোক্তি
(সূর্যোদয়ত পদম বিকশিত হয়, বিকশিত
বিশেষণবচাং পদমব লগত সাধুশ্য)
- ২২। আকাশত চন্দ্রই দেখা দিলে, লগে লগে
পদম আক বিবহিঃঃ মুখ শুকাই গ'ল সংহাতি

ওপৰত ২০ প্ৰকাৰে পদম আৰু মুখৰ তুলনা কৰা হ'ল। বিভিন্ন ভংগীৰে কলেও কথ মুঠে একেটা, পদম আৰু মুখৰ সাধুশ্য। হলেও ভংগীৰ বিশেষত্বৰ পৰাই বিভিন্ন নাম পাইছে। সাধুশ্য যে কেৱল সমতা দেখুৱাইহে প্ৰতিপন্ন কৰিব পাৰি এনে নহয়। কেতিয়াবা ন্যূনতা, কেতিয়াবা আধিক্য দেখুৱাব হলেও ; কবিয়ে শেহতল গৈ পাকে প্ৰকাৰে সমতাহে দেখুৱায়।^১ কেতিয়াবা অভেদ যেনেকৈ বৰ্ণোৱা হয়, আকৌ সময়ত ভেদ অভেদ দুয়োটাই সমানভাৱে থাকি যায়। সদৃশতাৰ বিষয় কি? এটা বস্তুৰে সদৃশতা থাকিব নোৱাৰে। দুটা বস্তুৰ মাজতহে সদৃশতাৰ কথা উঠে। দুটা বস্তু হলেও দুয়োটা বস্তু যদি একজাতীয় হয় আৰু সকলো বিষয়তে একে হয়, তেনেহলে দুয়োটাৰ তুলনা কৰাৰ প্ৰয়োজ নুঠে। স্বপ দুটকা হাতত লৈ এই টকা কপ সেই টকাৰ নিচিনা বুলি কোৱাৰ কোনো সাৰ্থকতা নাই। যেতিয় দুটা বস্তু কিছুমান বিষয়ত সম্পূৰ্ণ বেলেগ আৰু কিবা বিষয়ত সম ভেটিয়াহে সি সদৃশতাৰ বিষয় হয়। গতিকে দুটা পদাৰ্থৰ মাজত যেতিয়া কিবা গুণ, ক্ৰিয়া বা অৱস্থাৰ মিল থাকে, পদাৰ্থ দুটাৰ আন বিষয়ত মিল নাই তেতিয় এই

৪ ন্যূনতা সমাধিঃঃ বদম দৱাভিৰীয়াঃ
অহো কাব্যস্য মাধ্যম্যঃ সমভেদ প্ৰভীয়াঃ।"
"বত কিঞ্চিৎ সাব্যস্তং কচ্চিচ্চ বিশেষঃ
স বিষয়ঃ সদৃশতায়াঃ।"

—অনংকাৰ দেখব

—অনংকাৰ সৰ্ব্ব

মিল থকা গুণ ক্ৰিয়াদিব গ্ৰেটিড ভেনে দুটা পদাৰ্থৰ সন্মুখত কল্পনা কৰা হয়। সন্মুখত দেহদ্বয়কালৈ গলে বস্তু দুটাৰ জাতিত ভেদ আৰু অভেদ দুয়োটাই সমানে থাকি যায়। যি গুণটোৰ কাৰণে সন্মুখ সেই গুণটোৰ বিচাৰত হুইটাই এক, অভেদ। বাকী কাৰণত বস্তু দুটা বেলেগ, ভেদ। সিহে কবিয়ে সন্মুখতক দৃঢ় আৰু মনোগ্ৰাহী কবিত্বৰ কাৰণে তাক সম্পূৰ্ণ ভেদ কবিত্ব বৰ্ণায়, আকৌ এনে ভংগীবেগ বৰ্ণায় যেন বস্তু দুটা একে, অভেদ। 'পদুমৰ নিচিনা কমল'ৰ মূৰ্খ' এই উপমাতে পদুম আৰু মূৰ্খৰ ভেদ থাকি গলেও কমলীৰ গুণক তিব্বত কবি অভেদ। কিন্তু ব্যক্তিবৈক জলংকাৰৰ ভংগীত হেতিয়া কোৱা হয়—'তেওঁৰ কমলীৰ মূৰ্খৰ জোৰ বোকাৰ পদুমে নাপায়' হেতিয়া সাদৃশ্য দুটা গ'ল, কিন্তু পদাৰ্থ দুটাৰ ভেদ পূৰ্বকৈ থাকি গ'ল। আকৌ 'মূৰ্খ-পদুম' এই অংক-জলংকাৰত মূৰ্খ আৰু পদুম দুয়োটাক এক যেন কৈ দেখুওৱা হ'ল। ইয়াৰ সাদৃশ্য অভেদ-প্ৰধান। এইদৰে এক সাদৃশ্য বা উপমাই অভিনেত্ৰীৰ ৰূপ ঘৰি কাব্যবংশলাভ বহুত প্ৰকাৰ ভাঙ দিয়ে। [ ]

সাদৃশ্যগত্ৰ জলংকাৰ

সাদৃশ্যগত্ৰ জলংকাৰবিলাকৰ লুকাই হওক বা দেখাদেখিকৈ হওক চাৰিটা অংগ থাকে। যেনে : (১) যাক তুলনা কৰা হয়, (২) যাব লগত তুলনা কৰা হয়, (৩) যিহেৰে তুলনা কৰা হয়, (৪) যি লক্ষণেৰে তুলনাৰ অৰ্থটো ভলাই পৰে—এই চাৰিটাৰ স্নাটাইকেউটা কেতিয়াবা দেখাদেখিকৈ থাকে। কেতিয়াবা এটা দুটা বা তিনিটাই লুকাই থাকে। লুকাইহে থাকে, আচলতে নথকা মহুৱ। অলপ গমি চালেই আটাই কেইটা অংগ ধৰা পৰে। ‘অদৰ্শনং লোপঃ’— থাকিও নেদেখাকৈ থকাকৈ লোপ বোলা হয়। ব্যাকৰণৰ এই সূত্ৰটো সাদৃশ্যমূলক জলংকাৰৰ অংগৰ বেলিকাও খাটে।

এই অংগ কেইটাৰ নাম যথাক্ৰমে (১) উপমেন্ন, (২) উপমান (৩) সাধাৰণ ধৰ্ম আৰু (৪) উপমাৰাচক।

“ উপমেন্ন, উপমান : যেতিয়া দুটা পদাৰ্থৰ তুলনা কৰা হয় সেই দুটা পদাৰ্থৰ এটা উৎকৃষ্ট গুণসম্পন্ন আৰু আনটো নিকৃষ্ট গুণসম্পন্ন। উৎকৃষ্ট গুণসম্পন্নৰ লগত নিকৃষ্ট গুণসম্পন্নৰ বিজনি দিয়া হয়। ‘ক প গুণে ভেৰ্ত সাইলাখ গোসাঁনী আই’ এই উদাহৰণত গোসাঁনী আইৰ ৰূপ-গুণ এগৰাকী ভিৰাভাৰ গাত থকা বোলাৰপৰাই প্ৰকাৰাত্বে গোসাঁনী আইৰ ৰূপ-গুণ যে উৎকৃষ্ট আৰু সাধাৰণ ভিৰাভাত সিমান ৰূপ গুণ নাথাকে তাতকৈ কম (নিকৃষ্ট) ৰূপ-গুণ থাকে এই কথা বুজোৱা হৈছে। ‘অমুক দেৱতুল্য লোক’ এই উদাহৰণতো অমুক মানুহজন গুণত দেৱতাৰ নিচিনা, কিন্তু সাধাৰণতে মানুহ গুণত দেৱতাতকৈ হীন—এন উৎকৃষ্ট ভেদ পোৱা যায়। পৃথকৰ নিচিনা মনোজ্ঞ মুখ বোলীতে আটাইবোৰ মূৰ্খেই যে পৃথকৰ নিচিনা মনোজ্ঞ নহয়, সাধাৰণ মূৰ্খ নিকৃষ্ট আৰু পৃথক উৎকৃষ্ট এই হীনভেদৰ কথা মূলতে লুকাই আছে। উৎকৃষ্ট গুণযুক্তটো উপমান আৰু নিকৃষ্ট গুণযুক্তটো উপমেন্ন। সাধাৰণভাৱে কবলৈ হলে যাক ‘তুলনা’ কৰা হয় সিয়ে উপমেন্ন। যাব লগত তুলনা কৰা হয় সি উপমান। মূৰ্খ উপমেন্ন আৰু পৃথক উপমান।

জলংকাৰৰ লাত্ৰত উপমেন্ন, প্ৰস্তুত, বৰ্ণা, বৰ্ণনীয় বিষয়, প্ৰকৃত বিষয় এইবোৰ পৰ্যায় লক্ষ্য। উপমানৰ আন নাম—অপ্ৰস্তুত, অপ্ৰকৃত বিষয়ী। এই লক্ষ্যবোৰৰ অৰ্থত সাধাৰণ ভাবভঙ্গ্য নথকা মহুৱ, কিন্তু স্থূল অৰ্থত একেই।

সাধাৰণ ধৰ্ম : উপমান আৰু উপমেন্নৰ মাজত থকা উমৈহতীয়া গুণটো অৰ্থাৎ যি গুণৰ কাৰণে পদাৰ্থ দুটা তুলনীয় হব পাৰিহে তাকে সাধাৰণ ধৰ্ম বা সামান্ত ধৰ্ম

বোলে। পদ্যৰ নিচিনা কমনীয় মুখ—ইয়াত পদ্য আৰু মুখৰ সাদৃশ্য আনি দিছে কমনীয়ত। গুণটোৱে। কমনীয়ত পদ্য আৰু মুখৰ উমৈহতীয়া গুণ বা সাধাৰণ ধৰ্ম। ইয়াকে সমান-ধৰ্ম আৰু সাধৰ্ম্যও বোলে।

উপমাৰূপক : পদ্য আৰু মুখক যি তুলনা কৰা হৈছে সেই অৰ্থটো উপমাৰূপিত কৰিছে 'নিচিনা' শব্দটোৱে। নিচিনা শব্দটো উপমাৰূপক বা উপমা-প্ৰতিপাদক। অসমীয়াত যথা, দৰে, নিচিনা, সম, যেন, সদৃশ, তুল্য, যেনেকৈ-ডেনেকৈ, পৰায়, সৰি—এইবোৰ উপমা প্ৰতিপাদক। সংকাল, সন্নিভ, নিভ, কল, তদ্বিত 'বৎ' ইত্যাদি সংকৃত শব্দ আৰু প্ৰত্যয়ৰদ্বাৰাও অসমীয়াত তুলনা অৰ্থ বুজোৱা হয়। ইয়াৰ বাহিৰেও কবিসকলে উক্তি বৈচিত্ৰ্যৰদ্বাৰা আৰু বহুত প্ৰকাৰে উপমাৰ অৰ্থ বুজায়।

॥ ১ ॥ উপমা

স্পষ্ট আৰু বৈচিত্ৰ্যজনক সাদৃশ্যকে উপমা বোলে। এই সাদৃশ্য গুণগত হ'ব পাৰে, ক্ৰিয়াগত হ'ব পাৰে বা গুণ আৰু ক্ৰিয়া উভয়গত হ'ব পাৰে।

স্পষ্ট সাদৃশ্য বোলাৰ কাৰণ হৈছে সাদৃশ্যটো মুকলি হ'ব লাগে—প্ৰত্যক্ষমান সাদৃশ্য অৰ্থাৎ সাদৃশ্যটো ভাবি উলিয়াব লগা বিষয় হ'ব নালাগে। তাৰ উপৰি যদি সাদৃশ্যটোত সৌন্দৰ্য নাথাকে তাকো উপমা বোলাৰ কাৰণ নাই। কলহ টেকেলিৰ নিচিনা বোলোতে তুলনা এটা হ'ল, কিন্তু সেই তুলনাত একো চমৎকাৰিত নাই, গতিকে তাক উপমা বোলাৰ সকাম নাই।

গুণগত উপমা :

“মোৰ এই হিৰাখনি জেতুকা পাতৰ দৰে

সেউজীয়া বননিৰ এবধেৰে ঢকা।” —হুগৰ

ইয়াত উপমেন্দ্ৰ হিৰাখনি : উপমান জেতুকাপাত ; সাম্যগুণ ধৰ্ম সেউজীয়া বননিৰ বৰণ (ভাবাৰ্থ স্নিগ্ধ শীতল) ; উপমাৰূপক দৰে।

ক্ৰিয়াগত উপমা :

“ঘৰভেং নপৰে মন সমনীয়া”

পথাৰত নপৰে মন

কমোৱা তুলাবোৰ যেনেকৈ উৰিছে

ভেনেকৈ উৰিব মন।”

—বিহুনা

ইয়াত উপমের মন ; উপমান কবোতা ফুমা ; সামান্ত ধর্ম (ক্লিয়া) উবা ; উপবাবাচক যেনেকৈ ভেদেকৈ ।

উপক্লিয়া উভয়গত :

(ক) “ঈশ স্বৰূপে হবি সৰ যটে বৈঠহ
যেনে গগন বিয়াপি ।” — শংকৰদেৱ

(খ) “কৃষ্ণৰ ভকতি আতি নাচাবে আচাৰ জাতি
জগতৰ মহা হিতকৰ ।

বেন অমৃতক পাইলে যেই সেই মতে থাইলে
সবে হৰে অজব অমৰ ।” — শংকৰদেৱ

উপবব দুয়োটা উদাহৰণত সাদৃশ্য প্রতিষ্ঠিত হৈছে ক্লিয়া আৰু গুণৰ সমতাৰ উপবত । (ক) উদাহৰণত উপমের হবি , উপমান গগন ; সামান্ত ধর্ম সৰযটে বৈঠা (ক্লিয়া) আৰু বিয়াপি (গুণ) । (খ) উদাহৰণত উপমের কৃষ্ণ-ভকতি ; উপমান অমৃত, সামান্ত ধর্ম—(১) আচাৰ জাতি নোচোৰা (ক্লিয়া) আৰু যেনে ভেনে মতে যোৱা (ক্লিয়া) , (২) মহাহিতকৰ (গুণ) অজব অমৰ (গুণ) দ্বিতীয় উদাহৰণটো বাক্যগত উপমা । সমস্ত উপমের উপমান সমান-ধর্ম দুটা পৃথক বাক্যত পৃথকভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে ।

পূৰ্ণোপমা : উপবত দিয়া উদাহৰণৰ কেউটাত উপমাৰ চাৰিউটা অংগ বৰ্তমান । ক’তো অলপমানো খতিয়ন নাই । এই ধৰণৰ উপমাকে পূৰ্ণোপমা বোলে ।

লুপ্তোপমা : উপমাৰ অংগ কেইটাৰ এটা দুটা বা কেতিয়াবা তিনিটা অংগই লুপ্ত হৈ থাকে । বিচাৰত কিন্তু আটাই কেউটাই ধৰা পৰে । এনে ধৰণৰ উপমাকে লুপ্তোপমা বোলে ।

উদাহৰণ : (উপমাৰাচক নৌহোৱা)

(ক) “কমলদলজল চিত্ত চকল
থিৰ নোহে এক ভিল ।” — শংকৰদেৱ

(খ) “কৰিলা নতুন পথৰ পথিক
নতুন পোহৰ আগত ধৰি ;

আকাশী অমিলা নমাই আনিলা
মক জীৱনক অমৰ কৰি ।” — হৰদ্বা

ইয়াত (ক) উদাহৰণত উপমের চিত্ত ; উপমান কমলদল জল ; সামান্ত ধর্ম চকলতা ; উপমা প্রতিপাদক মক লুপ্ত হৈ আছে । বাক্যটো পূৰ্বাকৈ লিখিলে এনে হব—কমলদলজলৰ নিচিনা চিত্ত চকল । (খ) উদাহৰণৰ জীৱনৰ অৰ্থ হ’ল মকৰ

নিচিনা শুকান জীৱন। ইয়াত উপমাৰাচক আৰু সাধাৰণ ধৰ্ম এই দুয়োটাই নাই। সেই কেৰি (ক) আৰু (খ) দুয়োটাই লুপ্তোপমা।

(গ) ‘কিনো সিদ্ধাৰণ কৃষ্ণ কাঠ কঠিন-হিহ্না

হেনকি বাতুক বোলা বাণী।” —শংকৰদেৱ

কাঠৰ নিচিনা কঠিন হিহ্না এই অৰ্থত কাঠ-কঠিন হিহ্না বুলি উপমাৰাচক লক্ষ্য নোহোৱাকৈ উপমা দিয়া হৈছে। সেইদৰে বাতুকৰ বাণীৰ নিচিনা বাণী এই অৰ্থ বাতুক-বাণী এই সমস্ত পদৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। ইয়াক বাতুক বাণী উপমাৰ কিন্তু উপমাৰাচক নিচিনা আৰু উপমান ‘বাণী’ এই দুয়োটাই লুকাই আছে। সেই দৰে ‘মৃগনয়নী’। ইয়াৰ অৰ্থ মৃগৰ নয়নৰ দৰে আৱৃত নয়ন যাব। ইয়াত মৃগৰ নয়ন উপমান; বৰণীৰ নয়ন উপমেয়; আৱৃত নয়ন ধৰ্ম আৰু ‘বৰে’ উপমাৰাচক। কিন্তু দেখা গ’ল অকল উপমেয়ৰ ‘নয়ন’ৰ বাহিৰে উপমান ‘নয়ন’, উপমাৰাচক বৰে আৰু সাধাৰণ ধৰ্ম আৱৃত ইয়াৰ এটাৰো দেখাদেখিক উল্লেখ নাই। ইও লুপ্তোপমা।

অসমীয়াত ভক্তি প্ৰচাৰিত লক্ষ্যৰ প্ৰয়োগত লুপ্তোপমাৰ সৃষ্টি হয়। যেন—
উধনীয়া খোপা, গোলাপী গাল ইত্যাদি। উধানৰ নিচিনা ভাঙৰ খোপা এই অৰ্থত উধনীয়া খোপা, কিন্তু নিচিনা উপমাৰাচক আৰু ‘ভাঙৰ’ এই সাধাৰণ ধৰ্মৰ উল্লেখ নাই। সেইদৰে গোলাপৰ বঙৰ নিচিনা বঙা গাল অৰ্থত গোলাপীগাল। ইয়াত উপমান হ’ল গোলাপৰ বং কিন্তু বং উপমান লুপ্ত। বঙা সাধাৰণ ধৰ্ম দিও লুপ্ত। নিচিনা উপমাৰাচক সিও নাট। থাকিস কেৱল উপমেয় গাল। তথাপি উপমা প্ৰকাশ পাইছে।

অসমীয়াত কেতিয়াবা বস্তু বিভক্তিৰ পদৰ সহায়তো লুপ্ত উপমা অলংকাৰ হ’ব পাৰে।

“জ্বিৰ কাষত তুমি আৰু মই

বুকুত মকৰ তুষা।

ইয়াত মকৰ তুষাৰ অৰ্থ হ’ল মকৰ তুষাৰ নিচিনা তুষা। উপমান, সাধাৰণ ধৰ্ম আৰু বাচক তিনিওটাই কেৱল উপমেয়ৰে আছে।

যালোপমা : একেভাল সূতাতো বৰত ক’ল দি মালা গোঁথাৰ দৰে এটা উপমেয়ৰ লগত কেইবাটাও উপমানৰ সম্বন্ধ ঘটালে তাক মালোপমা বোলা হয়।

ভেও আছিল বজ্জৰ দৰে কঠিন অথচ কুসুমৰ দৰে কোমল, কাঁড়ৰ দৰে পোন আৰু ভকৰ দৰে সহিষ্ণু।” ইয়াত একে মানুহ উপমেয় আৰু ভেওঁক তুলনা কৰা হৈছে কমাণ্ডলে বজ্জ, কুসুম, কাঁড় আৰু ভকৰ লগত।

॥ ২ ॥ অনন্তৰ বা সমালোপমা

উপমেয় আৰু উপমান যদি অভেদ হয় অৰ্থাৎ উপমেয়কে উপমানৰূপে ব্যৱহাৰ

কবি উপমেষ্টক জনক সাধাবশত কট্টাই ভোলা হয় ভেঙিয়া ডাক অনন্ত অনাকাঙ্ক্ষা বোলে। অর্থ মানেন সবধ। নিজের বাহিরে উপমেষ্টক আন কোনো উপমাধব লগত সবধ নথকা কাৰণে এই উপমাক অনন্ত বোলে। সমান অৰ্থাৎ উপমেষ্টক আৰু উপমান য'ত একে, তেনে উপমাব নাম সমানোপমা এই অলংকাৰত উপমেষ্টক অভ্যন্ত উৎকৰ্ষ দেখুওৱা হয়। অনন্তক উপমাৰে প্ৰকাৰ ভেদ বুলি নেদেখুৱাই সুকীয়া অলংকাৰৰূপে উল্লেখ কৰাৰ কাৰণ হৈছে ইয়াত উপমাৰ প্ৰধান অংগ উপমান নাথাকে। লুপ্তোপমা বুলিও ইয়াক ক'ব নোৱাৰি কাৰণ উপমান লুপ্ত উপমাত উপমানৰ উল্লেখহে নাথাকে, কিন্তু বিচাৰত লুকাই হলেও থাকে, অনন্তক লুকায়ো নাথাকে।

উদাহৰণ : ভোমাব তুলনা প্ৰভু তুমিয়েহে মাথোঁ।

সংস্কৃতত এটা সৰ্বজন প্ৰসিদ্ধ উদাহৰণ আছে :

“গগনং গগনাকাৰং সাগৰঃ সাগৰোপমঃ।

বামবাহনয়োৰ্মূৰ্দ্ধং বামবাহনয়োৰিহ।”

আকাশ আকাশৰ সমান, সাগৰ সাগৰৰ তুল্য, বাম-বাহনৰ মুৰ্দ্ধং বাম-বাহনৰ মুৰ্দ্ধং নিচিনাই। প্ৰকৃত অৰ্থ হ'ল এইবোৰৰ তুলনা দিবলৈ একো নাই। সাধাৰণ দ্বিতীয় সামগ্ৰী নাই বুলি কোৱাট কবিৰ উদ্দেশ্য।

॥ ৩ ॥ উপমোপমা

উপমেষ্টক আৰু উপমাৰ দুয়োটাৰে পৰস্পৰ উৎকৰ্ষ দেখুৱাবলৈ উপমেষ্টক উপমান লগত তুলনা কৰি আকৌ উপমানক উপমেষ্টক লগত তুলনা কৰা হয়। অৰ্থাৎ দুয়োটাও এবাৰ উপমেষ্টক হয় এবাৰ উপমান হয়। উদাহৰণ :

‘তবাননমিৱাভোজম গজমিৱ তে মুখম্।’

ইয়াত আননক অভোজক লগত তুলনা কৰি আকৌ অভোজক আননক লগত তুলনা কৰিছে। কবিৰ উদ্দেশ্য মুখ আৰু পদুমৰ তুলনাৰ কাৰণে যে দ্বিতীয় কোনে পদাৰ্থ নাই তাকে বুজোৱাটো। অনন্তক দ্বিতীয় তুল্য পদাৰ্থৰ অভাৱ আৰু ইয়াত তৃতীয় তুল্যৰ অভাৱ।

॥ ৪ ॥ প্ৰতীপ

প্ৰতীপ মানে বিপৰীত। বিপৰীত বা ওভোভ! উপমাকে প্ৰতীপ বুলি কোৱা হয়। ইয়াত উপমানক উপমেষ্টক আৰু উপমেষ্টক উপমান ৰূপে কল্পনা কৰা হয়। “পম্বৰ পাহি ভোমাব চকুৰ নিচিনা”—এই কথাৰোৰ আচল উদ্দেশ্য চকুৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ণোৱা। চকু নিফুৰ্ণকৃত পদাৰ্থ। গতিকে উপমেষ্টক। এই কৰ্মনাট্য সিকুই গুণবিধিট

চক্ৰ উপমান কৰি অধিক গুণবিশিষ্ট প্ৰথমক উপমেয় কৰি উপমেয় উপমানৰ বাস্তৱিক সম্বন্ধৰ ওলট পালট কৰি পেলোৱা হৈছে। উপমেয় উপমানৰ সম্বন্ধৰ ওলট পালট ঘটোৱা বৰ্ণনাট প্ৰতীক অলংকাৰ।

উদাহৰণ :

“অথও মণ্ডল চক্ৰ দেখিসন্ত হৰি।

কুংকুমে অৰণ লক্ষী মুখপদ্ম সৰি ॥”

— শংকৰদেৱ

ইয়াত লক্ষীৰ মুখৰ লগত চক্ৰক তুলনা কৰা হৈছে, ফলত উপমান উপমেয়ৰ বিপৰীত ঘটিছে। অৱশ্যে যদি চক্ৰক প্ৰকৃত অৰ্থাৎ বৰ্ণনীয়া বিষয় বুলি ধৰি লোৱা হয় তেন্তেহলে প্ৰতীপ অলংকাৰ নহব।

ষষ্ঠীয় প্ৰকাৰ প্ৰতীপ : আৰু এক প্ৰকাৰ প্ৰতীপ আছে। উপমেয়ৰ বৰ্ণনীয়া বিষয়ৰ উৎকৰ্ষ দেখুৱাবৰ গুঢ় অভিপ্ৰায়েৰে উপমানক সমান বা ডাঙকৈ কম গুণ থকা বেনৈক বৰ্ণন কৰা হয়।

“হে প্ৰিয় তোমাৰ মুখৰ কান্তিত পৰ্ব কৰিবলগীয়া একো নাই, পূৰ্ণিমাৰ জেনে তেনেকুৱাই।”

— অনুবাদ

চতুৰ্থীয় প্ৰকাৰ প্ৰতীক : উপমানক নিন্দা কৰি বা অবজ্ঞা কৰি উপমেয়ৰ প্ৰশস্ততা দেখুৱালেও প্ৰতীপ অলংকাৰ হয়। উপমাৰ অৱজ্ঞাসূচক, যেনে :

“তোমাৰ মুখ দেখিলে জোনাক চাব লাগিছে কৌল।”

— অনুবাদ

উপমানৰ নিন্দা সূচোৱা উদাহৰণ :

“কি কহব বয়লীক ৰূপ প্ৰভু

বদনক হেৰি চান্দ মেলা দুঃ।

নয়নক পেৰি পাই যব লাজ

কাম্প কৰল কমল জনমাজ।”

ইয়াত কল্পিতৰ মুখ দেখি জোন দুবলৈ গ'ল অৰ্থাৎ মোড়কৈও ধুনীয়া বুলি লাজ ভ আঁতৰ হ'ল। কল্পিতৰ চকুখুৰিৰ সৌন্দৰ্য দেখি প্ৰায়ও লাজ পাই পানিত বুৰ মাৰিলে। উপমান ‘চান্দ’ আৰু কমল দুটা নিকট বুলি দেখুৱাবলৈ গৈ পৰিণামত কল্পিতৰ মুখ আৰু চকুৰ সৌন্দৰ্যৰ লগত সাদৃশ্যৰেহে অৱতাৰণা কৰা হৈছে।

এই অলংকাৰৰ ব্যতিৰেক নাম ‘অলংকাৰৰ লগত বেমেজালি লগাব সজাৱন’ আৰু অভিপ্ৰাণোক্তি নৈতেও আঁঠল লাগিব পাৰে। শিছে সেই বিষয়ে ব্যতিৰেক অলংকাৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে মুকলিকৈ জ্ঞান লোচনা কৰিম।

৪৫। স্মৰণ (স্মৰণোপমা)

এটা বস্তুৰ অনুভৱপৰা যদি ভাব সন্মুখীন্য এটা বস্তুৰ কথা মনত পৰে তেন্তেহলে তাক স্মৰণালংকাৰ বোলে। সাধাৰণ জনিত স্থিতিৰ বৰ্ণনাই স্মৰণোপমা।

“উপবন হেৰি যুবতি পৰে ভূতলে

পানি কপোল অৱহাৰ।”

—বিদ্যাপতি

উপবনৰ বৰণ শ্যাম। কৃষ্ণৰ গাৰ বৰণো শ্যাম। উপবন এখন দূৰত দেখা পাই বিহুহীনী বাৰাৰ শ্যাম কৃষ্ণলৈ মনত পৰিল। বিবহ দৃশ্যত মুচুণী যাওঁ যাওঁ অৱস্থা আৰু পালত হাত দি বিমনা হৈ বহি যাত্ৰাৰ কথা ইন্দ্ৰাত বৰ্ণনা কৰিছে। উপবনৰ সাদৃশ্যত শ্যাম কৃষ্ণৰ স্মৰণৰ বৰ্ণনাব্যৱস্থা কৰিলে উপবন আৰু কৃষ্ণৰ সাদৃশ্য উপস্থাপিত কৰিছে। গতিকে এইটো স্মৰণালংকাৰ।

সাদৃশ্য প্ৰকাশ নকৰি কেৱল মনত পৰা কথাই স্মৰণ অলংকাৰ হ'ব নোৱাৰে। সকতে পঢ়া পঢ়াশালিঘৰটো দেখি সকলোৰ কথা মনত পৰে কিন্তু সেই মনত পৰাটো হ'ল পঢ়াশালিঘৰৰ নাহুচৰ্ছত। সাদৃশ্যৰ ভাত নাম গোন্ধেই নাই। যমুনা নৈখন দেখি গোপীসকল এইদৰে কৈছিল :

“এহিভো যমুনা নদী গিৰি গোবৰ্ধন।

ৰাম সমে এখাতে ক্ৰীড়িলা নাৰায়ণ।

ইহাক দেখন্তে অভিশপ্ত ভনু ভাৱে।

পনু পনু কেশৱক মনে সুমৰাৱে ॥”

—শংকৰদেৱ

যমুনা নদী, গোবৰ্ধন পৰ্বত দেখি শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলামালাৰ কথা মনত পৰি গোপীৰ মনত ধ্বংস লাগিছে। মনত পৰাৰ কাৰণ হৈছে যমুনা আৰু গোবৰ্ধনৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাৰ্য্যৱলী বিচ্ছিন্ন হৈ আছে (Association)। যমুনা বা গোবৰ্ধন পৰ্বতৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ কোনো সাদৃশ্য এই পদৰ অভিপ্ৰেত নহয়। ইন্দ্ৰাত গোপীৰ স্থিতিৰ ব্যাখ্যা ক'ল মাত্ৰ পোৱা যায়। কিন্তু তুলসীদাসৰ বায়ান্নত তেতিয়া বামক ওলোটা হৈ আনিবলৈ যাওঁ তেওঁ যমুনা নদীৰ ওচৰ পাই নীল জলবান্ধি দেখা পালে তেওঁৰ চকুৰপৰা জোতক পৰিওলৈ ধৰিলে :

“বীচ বাস কৰি যমুনহি” আৱে।

নিবৰি নীৰ জেচন জল হাৱ ॥”

যমুনাৰ জল দেখি ভৱতৰ চকুৰ পানী পৰাৰ কি কাৰণ? যমুনাৰ নীলজলত বামক সাদৃশ্যৰ সাদৃশ্য দেখি মনত পৰিল।

॥ ৬ ॥ কপক (অভেদ-প্রধান)

উপমা অলংকাৰ ভেদান্তেৰে তুল্যপ্রধান। উপমাত উপমেয় আৰু উপমানৰ মাজত কিবা এটা বিষয়ত মিল থাকে সেই অংশত অভেদ যেন কৰি দেখুওৱা হয়। কিছুমান বিষয়ত অমিল, আৰু সেই অংশত ভেদ থাকি যায়। পদ্যৰ নিচিনা মূখ বোলোতে পদ্য আৰু মূখ বেলেগ ৰূপে থাকিও মনোজ্ঞ বিষয়ত এক হৈ পৰিল। গতিকে ইয়াত ভেদো আছে অভেদো আছে। কিন্তু যেতিয়া কৰ্ত এই মূখৰম এপাহ পদ্য' তেতিয়া মূখেই পদ্য হৈ পৰিল, ভেদটো গৌণ হৈ পৰিল আৰু অভেদটো প্রধান হৈ পৰিল। পিছে এটা কথা মনত ৰাখিব লাগে। ভেদটো গৌণহে হ'ল, মোহোৰা হোৱা নাই। অভেদো প্রধানহে সেই বুলি একেবাৰে সৰ্ব্ব নহয়। কপক অলংকাৰ সেইকাৰণে অভেদ-প্রধান। ভেদটো আঁহত হয় আৰু অভেদখিনিসি জিলিকি উঠে। কপক একপ্ৰকাৰ ঘনীভূত উপমা।

“উপমেয় তিবোভূতভেদা কপকমুচ্যতে।”

অভিসাদৃশ্য হেতুকে উপমেয়ৰ ওপৰত উপমানক আৰোপ কৰাকে কপক বোলে। আৰোপ মানে যিটো নহয় তাক সেইটো বুলি ভবা। কাচৰ গিলাচ এটা মূখলৈকে চপচপীয়াকৈ বঙা পানীৰে ভৰা হৈ থাকিলে গিলাচটোকে বঙা যেন দেখে, পানীখিনিৰ বঙা স্বৰণটোৱে গিলাচটোক ৰূপান্তৰিত কৰে। গিলাচ বঙা নহয় কিন্তু পানীৰ বঙা গুণ তাত আৰোপিত হৈছে। পানীও আছে অথচ গিলাচটোও পানী বঙেৰে ৰূপান্তৰিত হৈছে। আকৌ গুলোটাক যদি কথাটে চাওঁ এনে হব। পানীৰ আকাৰ নাই, কিন্তু গিলাচত থোৱা বাবে সি গিলাচৰ আকাৰ গ্ৰহণ কৰিছে। গিলাচৰ আকৃতিটো পানীৰ আৰোপিত হৈছে। কপক অলংকাৰৰ মূলতে এই আৰোপ, কিন্তু আৰোপৰ হেতু হব লাগিব অত্যন্ত সাদৃশ্য। কাৰ্যকাৰণৰ হেতুক উল্লেখ কৰিও আৰোপ হব পাৰে, যেনে—‘ধৰ্মই ধৰ্ম’। ধৰ্মৰ কাৰণ হ'ল ধন—ধন নিৰ্মিত, ধৰ্ম তাব কাৰ্য। সেই দৰে ‘কুণ্ডল সূতৰ্ণই’—এই উদাহৰণতে কুণ্ডলৰ উপাদান কাৰণ সোণ, কুণ্ডল তাব কাৰ্য। দুয়ো ঠাইতে কাৰ্য কৰণৰ হেতুত ধৰ্মক ধনত আৰু কুণ্ডলক সোণত আৰোপ বৰা হৈছে, সাদৃশ্য নাই। গতিকে এই দুটা কপক অলংকাৰ নহয়। ‘মূখচন্দ্ৰ’ বা ‘মূখধন এপাহ পদ্য’, এই দুটা উদাহৰণত যি আৰোপ হৈছে সি সাদৃশ্যমূলক, গতিকে কপকালংকাৰ।

নিবংগ আৰু সাংগকপক : দুটা উদাহৰণ লৈ আৰম্ভ কৰা য'তক :

(ক) “শত বৰষৰ ধূলিত হেৰোব’

জীৱন-কুসুম মেলিব পাহি।”

—দৃশ্য

(খ) “হিৰাৰ ফুলনি উজলাই পুসু
ফুলনি চেনেই ফুলনি পাহি।”

(ক) উদাহৰণত জীৱনক কুসুম বুলি কৈ জীৱনৰ ওপৰত কুসুমক আৰোপ কৰা হৈছে। কুসুম পাহি আছে, সেয়েহে আৰু সেই কুসুম ফুল ফুলনি আছে, কিন্তু সেইবোৰৰ উল্লেখ ইয়াত নাই। জীৱন কুসুম এটা অকলশৰীয়া ৰূপক। এনে ধৰণৰ অংগবিলাকৰ আৰোপ নথকা অকলশৰীয়া ৰূপকক নিৰংগৰূপক বোলে।

(খ) উদাহৰণটোৱে চোৱা যাওক। ইয়াত প্ৰথমে হিৰাখনক ফুলনি বুলি কহি কহি কৰা হ’ল জৰ্জৰিত হিৰাত ফুলনিক আৰোপ কৰা হ’ল। ক’ৰি কিন্তু ইমানতে ক্ষান্ত নহ’ল। ফুলনি থাকিলেই তাৰ অংগৰূপ ফুল থাকিব লাগিব। হিৰাখন যদি ফুলনি হ’ল তেন্তেই সেই হিৰা-ফুলনিৰ ফুল কি হ’ব? ক’বিলে ক’লে সেই ফুল চেনেই— চেনেই কুসুম। ফুলনি আৰু তাৰ অংগ ফুলে সৈতে আৰোপ হোৱা বাবে ই সাংগৰূপক।

কেৱল এটা উপমেয়ৰ ওপৰত এটা উপমানৰ আৰোপ থাকিলে তাক নিৰংগৰূপক বোলে। এটা অংগী উপমেয়ৰ ওপৰত এটা অংগী উপমান আৰোপ কৰি সেই উপমেয়ৰ অংগবিলাকৰ ওপৰতো বিভিন্ন অংগ উপমান আৰোপ কৰা হ’লে তাক সাংগৰূপক বোলে। (অংগী—যাৰ অংগ আছে এনে বস্তু)

সাংগৰূপকৰ আন এটা উদাহৰণ :

“বসন্ত সময়ে কামৰাজাৰ পন্নান।

পুষ্পৰ ধনুত আৰোহিয়া পঞ্চবণ।।

সেনাপতি লৰি ভৈল মল্লৰ বাৰ।

মহাবীৰ নাদ ভৈল কোকিলাৰ বাৰ ॥

পক্ষীগণ বাৰে যেন বাৰে বাঢ়িও।

নাগেশ্বৰ ফুল কাম নৃপতিৰ দণ্ড ॥” —মাধৱ কন্দলী

অংগী উপমেয়—ৰাজা

অংগী উপমান—বামদেৱ

অংগ উপমেয়—ধনু

অংগ উপমান—পুষ্প

অংগ উপমেয়—সেনাপতি

অংগ উপমান—মল্ল

অংগ উপমেয়—বাৰনাদ

অংগ উপমান—কোকিল

অংগ উপমেয়—পঞ্চবাণ

অংগ উপমান—পক্ষীবাৰ

অংগ উপমেয়—ৰাজদণ্ড

অংগ উপমান—নাগেশ্বৰ

এক দৃষ্টান্ত সাংগৰূপক : সাংগৰূপকত কেতিয়াবা দুই এটা অংগৰ স্পষ্টভাৱে উল্লেখ নাথাকিবও পাৰে, কিন্তু সেই অংগ প্ৰতীক্ষমান হয় এনে ৰূপকক একদেশভাতি-সাংগৰূপক বোলে।

উদাহৰণ :

“সিহিলাৰ আৰোহণৰ ক্ৰন্দন শ্রুত,

দেখিলে সে কোনোবাই জোৰাৰ প্ৰাপ্ত ।

জলিল কি বহি বাক ল’লেনে খবৰ ?

জদি পুৰি কিবা হ’ল এখনি অন্তৰ ।” — বৰুৱাৰ বৰকাকতী

কবিয়ে উহিলাক লক্ষ্য কৰি এই উক্তি কৰিছে । বাৰম্বাৰ বৰবালক লক্ষণ লগতে গ’ল । লক্ষণৰ বিবহত উহিলাৰ হ্ৰদয়ৰ তাপ আদি কবিয়ে বৰ্ণনা নকৰিলে । এই কথাত কবি বৰকাকতীয়ে আক্ষেপ কৰিছে । ইয়াত জৰীদী বহি উপহাসৰ আৰোপৰ বিষয় উপমেয়ৰ কি স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা নাই, কিন্তু সি হৈ উহিলাৰ পতিবিচ্ছেদৰূপ তাপ তাক সহজে বুজিব পাৰি । সেই বহি ক্ৰন্দনৰূপ হোৱাত কোনেও নেদেখিলে, অৰ্থাৎ প্ৰজাৰ হাহাকাৰ ধনিৰ শব্দত উহিলাৰ দুখ উপলব্ধি কৰাৰ কাৰে, সময় নহ’ল । পতিবিচ্ছেদৰূপ বহিত দন্ধ হ’ল উহিলাৰ অন্তৰ ।

উপমেয় (অংগা) — পতিবিচ্ছেদ শোক, উপহাস (অংগা) বহি

(প্ৰভীক্ৰমণ)

উপমেয় অংগা   অন্তৰ   উপহাস অংগা — দন্ধীভূত বহি ।

উপমেয় অংগা   ক্ৰন্দন   উপহাস অংগা — দুখ ।

ইয়াত অংগা-উপমেয়ৰ স্পষ্ট উল্লেখ নাই, কিন্তু অৰ্থবৰণা বুজা গৈছে ।

মালাকপক : যেতিয়া একে উপমেয়তে বিভিন্ন উপহাসক ইটোৰ পাছত সিটোকৈ আৰোপ কৰা হয় তেতিয়া তাক মালাকপক বোলা হয় । ইয়াত উপমেয় কেৱল এটাই থাকে, উপহাসকেই কেইবাটাও । কবিৰ যেন কৈ দূৰ নাই । ইটোৰ পাছত সিটো উপহাস দি বৰ্ণনাৰ বিষয় সৌন্দৰ্য পূৰ্ণভাৱে ফুটাই তুলিব খোজে । এজন মহাকবিৰ এটা উদাহৰণ স্তলত দিয়া হ’ল :

(ক) শকুন্তলাক উদ্দেশ্য কৰি হৃদয়ত কৈছে :

“অনাৰ্য্যভাৱ পুষ্প কিমললম্বনঃ কবকহৈ

বগাৱন্ধং বভুং যু নৱমনাৱাদিতবসম্ ।

অৰণ্ডং পুষ্পানঃ কলমপি চ তদ্রূপমনঘং

ন জানে ভোক্তাৰং কমিহ সমুপস্থাসাতি বিধিঃ ॥”

— কোনেও কেতিয়াও নুওঙা এটা ফুল, কোনেও কেতিয়াও নখ লগাই নিহিঙা এটা কোমল কুঁহিপাত, কিম্বা নকৰা এটি বত, কোনেও নোচোহা নতুন পুষ্পবস, পুষ্পসমূহৰ অৰণ্ড মল মিশ্ৰল চৰিত এই শকুন্তলাৰ উপভোক্তা স্বৰূপে বিধিয়ে কৰা কথা ভাবি থৈছে কোনে জানে ?

এক শব্দভাৰা উপমেন্তৰ ওপৰত জনাত্মাত পুণ্য, অমূল্য কিসলয়, অমাবিক্ত বচ, জনাবাদিত মধু, অখণ্ড পূণ্য কল এই উপমানমিতাক যাকাব দৰে এটা এটাকৈ আৰোপ কৰি কালিদাসে শব্দভাৰাৰ জনত সাৰাংশ কল কনৰ বৰ্ণনা দিছে।

পৰম্পৰিত ৰূপক : যদি এটা উপমেন্তত উপমানৰ আৰোপ আন এটা উপমেন্তত উপমান আৰোপৰ কাৰণ হয় তেন্তিহা পৰম্পৰা ক্ৰমে টোটাৰ পাছত সিটোকৈ হি ৰূপক হয় তাক পৰম্পৰিত ৰূপক বোলে। পৰম্পৰিত ৰূপকবোৰত অংগাংগী সম্বন্ধ নাথাকে, কিন্তু প্ৰথম ৰূপকটোৰ বিস্তাৰ কৰিবৰ কাৰণে বাকী কেইটা ৰূপকৰ প্ৰয়োজন হয়। নামমোহাবলম্বা এটা উদাহৰণ লওঁ :

“ভৰ্জশাস্ত্ৰ মহাব্যাসী তাহান নিপুণ পতি

ভাব শিত্ত ভৈল পুত্ৰ প্ৰায়।

সংসাৰ বনত পলি পতি পুত্ৰ সম্বন্ধিতে

উপনিষৎ ধেনু ধৰি ৰায় ॥”

ইয়াত ভৰ্জশাস্ত্ৰত ব্যাসীত আৰোপ কৰা হৈছে—এইটোৱেই হ’ল প্ৰধান ৰূপক। এই ৰূপকটো নোহোৱা হলে, নিপুণ পতি, শিত্ত-পুত্ৰ, সংসাৰ বন, উপনিষৎ ধেনু আদি বিভিন্ন ৰূপকৰ প্ৰয়োজন নহ’লহেঁতেন। একতপক্ষে বাকী ৰূপকখিনিয়ে প্ৰথম ৰূপকটোকে বিস্তাৰ কৰিছে।

খ) “নাম পঞ্চানন নাদে পলাতত

পাপদন্তী ভয়ভীত ॥”

বৰ’ ত

খিৰই পঞ্চাসুৰ বধ কৰিছিল। এই ৰূপকত প্ৰথমে নামত পঞ্চাননক (দ্বিৰ আৰোপ কৰি লৈ তাৰ পিছত পাপত দন্তীৰ (হাতী) আৰোপ কৰা হৈছে। নাম আৰু পাপৰ অংগাংগী সম্বন্ধ নাই গতিকে সাংগৰূপক নহয়। ইয়াত নাম-পঞ্চানন ৰূপকটো পাপদন্তী ৰূপকটোৰ কাৰণ। নাম-পঞ্চানন ৰূপকটো নাথাকিলে পাপদন্তী ৰূপকটো অসার্থক হ’লহেঁতেন বা কষ্ট কল্পনাৰ প্ৰয়োজন হ’লহেঁতেন। নাম উপমেন্তত পঞ্চানন উপমানৰ আৰোপ পাপ উপমেন্তত দন্তী উপমানৰ আৰোপৰ কাৰণ। এই কাৰণে এইটো পৰম্পৰিত ৰূপক।

দ্বিতীয় ৰূপক : ‘মুনিজনমানসহংস’—এই উদাহৰণটোত মানস শব্দটোৰ ওপৰত স্ৰেয় হৈছে। মানস অৰ্থে এবাৰ মুনিজনৰ মন, আকৌ একেলগে মানস মানে মানস সম্বোধন। মুনিজনৰ লগত জৰিয় কৰিলে মানস মানে মন হয়। আকৌ হংসৰ লগত জৰিয় হোৱা মানস মানে মানস সম্বোধন বুজাইছে। গতিকে ভাঙিলে ৰূপকটো এনে হয়—মুনিজনৰ মানসৰূপ মানস সম্বোধনৰ হংস অৰ্থাৎ কুক। এনে ধৰণৰ স্ৰেয়ৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ৰূপকক দ্বিতীয় ৰূপক বোলে।

অসমীয়াত ৰূপক অলংকাৰ বাক্য, সমাসৰ আৰু বহু বিভক্ত্যত এই ভিত্তিকৰাৰে হয়। ‘আশাই জীৱনত জেউতি’ এইটো হ’ল বাক্যত প্ৰকাশ পোৱা ৰূপক। ‘আশা-জেউতি’—ই হ’ল সমাসত প্ৰকাশ পোৱা ৰূপক। বহু বিভক্ত্যৰ বোনে প্ৰকাশ পোৱা ৰূপক হ’ল আশাৰ জেউতি। “সেই দিনা বোৱনৰ সাগৰ ভীৰত, প্ৰণৱৰ অকণ উদয়” দুৱাৰ এই কাকিত দুয়োটা ৰূপকেই বহু বিভক্ত্যৰ ‘সহায়ত’ আৰোপিত হৈছে।

॥ ৭ ॥ সন্দেহ

উপমেয়কে উপমান বুলি সন্দেহ সূচোৱাকে সন্দেহ অলংকাৰ বোলে। এই সন্দেহ কবিৰ কল্পনা প্ৰসূত বিচিত্ৰ সন্দেহ হব লাগিব। বাতি গছৰ মুঠা এটা দেখি এইটো ভূত নে কি বুলি সন্দেহত যি সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা হয় তাক সন্দেহ অলংকাৰ বুলিব নোৱাৰি।

কবিয়ে গিৰিমঞ্জিকা ফুলৰ সৌন্দৰ্যত মুগ্ধ হৈ সন্দেহ সূচাইছে :

- (ক) “মনৰ কামশৰ আছিলানে প্ৰিয়া ?
গিৰি কৈলাসত, যিদিনা মোহিনীৰূপ
ধৰিছিল ধূৰ্জটিৰ ধ্যান ভংগ হেতু ?
কোণ অনলত পৰি শাপভ্ৰষ্ট হৈ
জমিছা নে কি দেৱী শৈল শিখৰত ?”

ইয়াত গিৰিমঞ্জিকাৰ সৌন্দৰ্য আৰু মোহিনী ৰূপৰ সাম্যত মনৰ কামশৰে মোহিনীবেশ লোৱা আৰু শাপভ্ৰষ্ট হৈ পৃথিৱীত পৰাৰ উপমা কল্পিত হৈছে। উপমেয় গিৰিমঞ্জিকাক উপমান কামশৰৰ মোহিনীৰূপ বুলি কবিয়ে সন্দেহ সূচাইছে।

সন্দেহ অলংকাৰ দুই প্ৰকাৰ, কেৱল আৰু নিৰ্ণয়। সন্দেহ যেতিয়া সন্দেহেই থাকি যায় তেতিয়া কেৱল সন্দেহালংকাৰ। যেতিয়া উপমানৰ লগত জেন সূচোৱা বিশেষত্ব উল্লেখ থাকে তেতিয়া নিৰ্ণয় সন্দেহালংকাৰ হয়। এইজনী কোন পূৰ্ণিমাৰ জোন ? এনেকৈ কলে কেৱল সন্দেহ সূচোৱা হয়। পূৰ্ণিমাৰ জোন যে নহয় তাক ভাবিবলৈ কোনো হেতু দাঙি কৰা নাই। কিন্তু যদি কোৱা হয়—এইজনী কোন ? পূৰ্ণিমাৰ জোন ? পৃথিৱীত আনো ওলায় জোন ? তেতিয়া জোন যে পৃথিৱীত নোলায় আকাশতহে ওলায় এই বিশেষটো সূচাই দিয়াত হোৱাজীজনী যে জোন হব নোৱাৰে তাক নিৰ্ণয় কৰাৰ হেতু এটা লগতে দাঙি কৰা হ’ল। ই হ’ল নিৰ্ণয় সন্দেহালংকাৰ। উদাহৰণ :

(খ) “সেই বিশ্ববিদ্যালয়

স্বৰ্গললনা

নিঠকডে আজি

মধুৰ স্বপ্ন সমী

ডম্বু ধৰি ধৰা

দিলে নে কি যোক

মানুহৰ বেদে

অন্তনু পৰাণ পথী ?”

—বৰকা/কতী

সমস্ত সৌন্দৰ্যৰ আধাৰভূতা প্রকৃতিয়ে তনু ধাৰণ কৰি মানুহৰ বেশেৰে কবির
প্ৰেৰণসীৰূপে ধৰা দিছে নে কি বুলি কবিয়ে সন্দেহ কৰিছে। উপমেন প্ৰেৰণসী,
উপমান বিশ্ববিদ্যালয় স্বৰ্গললনা—প্রকৃতি। উপমেন প্ৰেৰণসীক উপমান বিশ্ববিদ্যালয়
বুলি সন্দেহ সুচোৱাত ই সন্দেহালংকাৰ। ত্বৰোৰে ভেদসূচক কথা একো নাই,
গভিকে কেৱল :

(গ) “অস্যা: সৰ্গবিধো প্ৰজাপতিৰভূক্তস্তো নু কান্তিপ্ৰদ:।

চিন্তোন্নাদবস: স্বৰং নু মদনো মাসো নু পুষ্পাকৰ: ॥”

উৰ্বশীক দেখি ৰাজা পুৰুষৰাই বিশ্বয়মুগ্ধ হৈ কৈছে—এওঁক সৃষ্টি কৰিবলৈ কান্তিপ্ৰদ
স্তোত্ৰে নিজেই প্ৰজাপতি হ’ল নে কি? নাইবা চিন্তৰ উন্নাদ জন্মাই আনন্দ পোৱা
স্বৰং মদনেই এওঁৰ সৃষ্টিকৰ্তা? অথবা পুষ্পশোভাৰ আকৰ বসন্ত ঋতুৱে নিজেই
এওঁক প্ৰজন কৰিলে নে কি? ইয়াত উৰ্বশী উপমেন, উপমান স্তোত্ৰ, মদন আৰু বসন্ত।
উপমেনক উপমান বুলি পোনপটীয়া সন্দেহ নকৰি ভেৰলোকক উৰ্বশীৰ প্ৰকৃতি বুলি
সন্দেহ দৰ্শোৱা হৈছে; কাৰণ প্ৰকৃতিৰ গুণ অনুসৰিহে সৃষ্টি।

(ঘ)

“চকুলো মোহাবি হিমালয়ে নে কি

কোনোবা দুগৰ বাডৰি কয় ?

মহাভাপসৰ চকুলো নে তুমি

মহাসাগৰে যে সাদৰি লয় ?”

—বিনন্দ বৰুৱা

ব্ৰহ্মপুত্ৰক সন্মোহন কৰি কৰি বিনন্দ বৰুৱাই এই সন্দেহ উত্থাপন কৰিছে।
মহাভাপস শিৱৰ চকুলো ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ স্ৰোতৰ ছলেৰে বৈ গৈছে হব পাৰ। সেয়েহে
মহাসাগৰে উত্তীৰ্ণৰে সাদৰি লৈছে। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ স্ৰোত উপমেনত শিৱৰ অক্ষৰাৰ।
উপমানৰ সন্দেহ হৈছে।

অসমীয়াত নিৰ্গম্য সন্দেহ অলংকাৰৰ ব্যৱহাৰ কবিসকলে কৰা চকুড পৰা নাই।
সংস্কৃতভাষা ইয়াৰ উদাহৰণ পোৱা যায়।

চতুৰ্দ্ধিমে জ্যোতি বিকীৰণ কৰি উৰ্ধ্ৱ, আকাংক্ষণবা নাবব নানি আহিছে
 বাবকাপুৰ্ণে। বাবকাবাসীৰ সন্দেহ হৈছে এই যে জ্যোতিঃপূজ অৱতৰণ কৰিছে ই
 সূৰ্য নে? অগ্নি নে? কি?

“গভং ত্ৰিবৰ্ণানবনুকসাবধে:

প্ৰসিদ্ধমৰ্ধলনং হবিত্ৰুজ:

পতন্ত্যধোবাম বিসাবি সৰ্বত :

কিমেভদিভ্যাকুলবীক্ষিতং জনৈ :।”

—যাব

সূৰ্য? সূৰ্য হোৱা হলে ইয়াৰ কিবৰ্ণ ডিৰ্ঘক্ৰান্তে পৰিলেহেঁতেন। অগ্নি? অগ্নিৰ
 লিখাও উৰ্ধ্ৱগামী। ইয়াৰ পোহৰ যেন চাৰিওফালে বিয়লি গৈছে? ইয়াত নাবব
 দিব্যজ্যোতি হৈছে বৰ্ণনীয় বিবৰ্ণ—প্ৰকৃত। তাক অপ্ৰকৃত সূৰ্য, অগ্নি আদি বুলি
 সন্দেহ কৰা হৈছে। লগতে উপমান সূৰ্য আৰু অগ্নিৰ লগত ভেদটোও দৰ্শাই দিয়াত
 সন্দেহৰ বল কমি গৈছে। গতিকে ই নিৰ্ণয়ত সন্দেহালংকাৰ।

ভ্ৰান্তিমান

প্ৰকৃততে যিটো নহয় সাদৃশ্যহেতুকে তাকে হয় বুলি ভাবকে ভ্ৰান্তি বোলে। কবি
 প্ৰতিভাবে বহুত এনে ভ্ৰান্তিৰ বৰ্ণনাকে ভ্ৰান্তিমান অলংকাৰ বোলে। বাটত পৰি
 থকা জৰী এডালক মুনিচূনি বেলিকা সাপ বুলি ভুল কৰাৰ বৰ্ণনা ভ্ৰান্তিমান অলংকাৰ
 নহয়। অলংকাৰ হবলৈ হলে ভ্ৰান্তিটোত কবিৰ কল্পনাৰ বহুণ থাকিব লাগিব।
 উদাহৰণ :

(ক)

“সোণবৰণীয়া কেডেকী ধুনীয়া

মোহতে আমোন মোল।

পহুম বুলি পৰি বন্দী হ’ল ভোমোৰা

কি ভুল কি ভুল ভুল।”

কেডেকী আৰু পহুমৰ সাদৃশ্য সুগন্ধত। ভোমোৰাৰ ভুলৰ কাৰণ সতৃণ সুগন্ধ।

(খ)

‘বড়ৰ চাক কুলবধ জালে

ধূপ ধূম্ৰচৰ বজাৰ বোহালে।

মেঘ বুলি তাক মৰ্দৰ গণে

গৃহত চড়িলা নাচে সঘনে।”

—নাৰদ-কুলকদৰ্শন

ঘাৰকাৰ সৌধমালাৰ বড়ময় কুলাকৰ জলাইদি একেবাৰে ধূপ-ধূম্ৰৰ কোঁৱা
 গুলায়। তাকে মেঘ বুলি ভাবি ম’ৰা চবায়ৈ সঘনে লাচিবলৈ ধৰে। ধূপ ধূম্ৰত
 মেঘ ভ্ৰান্তি আৰু সেই ভ্ৰান্তিত মৰ্দৰ নৃত্য ইয়াৰ বিবৰ্ণবস্তু। ধূপ ধূম্ৰ মেঘ

কবিতা তাক যেন বুলি তথা কবিতা বর্ণনাই ইয়াত কবিতাৰ অলংকাৰৰ সৃষ্টি কৰিছে।

॥ ৯ ॥ অপহৃতি

যি বস্তু বর্ণনা কৰা বস্তাৰ উদ্দেশ্য তাক প্ৰকৃত বোলে। কবীৰ বিষয়ক তুলনাদি-
ভাৰা বস্তু কবিতালৈ অত্ৰ যি বস্তু কবিতালৈ অৰ্থাৎ কৰে তাক অপ্ৰকৃত বোলে।
সাধাৰণভাৱে যদিও প্ৰকৃত মানে উদ্দেশ্য আৰু অপ্ৰকৃত মানে উপমান তথাপি
সকলো সম্বন্ধে অপ্ৰকৃত উপমান নহ'বও পাৰে; অপহৃতি অলংকাৰৰ বেজিকি এই
কথা মনত ৰখা উচিত।

অপহৃতি মানে গোপন কৰা। প্ৰকৃতক লুকুৱাই অপ্ৰকৃতৰ অৰ্থাৎ অত্ৰ বস্তুৰ
প্ৰতীতি কৰাবলৈ গলে অপহৃতি অলংকাৰ হয়। এইখন মুখ নহয় এপাহ পদ্ম—
এই কথাত মুখ প্ৰকৃত বস্তু অৰ্থাৎ বস্তাৰ বৰ্ণনাৰ বিষয় তাক নুই কৰি অত্ৰ বস্তু
(অপ্ৰকৃত) পদ্মক হয় কৰা হৈছে। কোৱা বাতল্য যে কবিতালৈ গোপন কৰে
“লুকুৱাব সৃষ্টি কবিতালৈ, প্ৰকৃত সত্যক লুকুৱাবলৈ নহয়। উদাহৰণ:

(ক) “কোনে কৰ সিটি হৰিণা পোৱালি ?

ইমান চেতনা নাই।

বনৰ সোণৰাই ৰূপ ধৰি আহি

ডেও দি দুবৰি খায়।”

—বেজবৰুৱা

ইয়াত প্ৰকৃত হৰিণা পোৱালিক—হৰিণা পোৱালি নহয় বুলি লুকুৱাই হৈছে,
তাৰ ঠাইত অপ্ৰকৃত ৰূপ ধৰা বন-সোণৰাই প্ৰতিষ্ঠিত কৰা হৈছে। কবি প্ৰতিভাৰ
বলত বৰ্ণনাই মনোহাৰিত্ব লাভ কৰিছে। অলংকাৰ অপহৃতি।

উপমান উপমেয়ৰ সৰ্ব্বত্ৰ নাথাকিলেও আচলটে: লুকুৱাই অৰ্থাৎ কবি আন
এটা কবিতাত বস্তু প্ৰতিষ্ঠিত কৰি দেখুৱালেও অপহৃতি অলংকাৰ হয়।^২ আচাৰ্য
কবীৰ এটা প্ৰসিদ্ধ উদাহৰণলৈ চোৱা যাওক:

(খ) “ন পৰকনু: স্মৰন্তস্য সহস্ৰং পত্ৰিণামিতি।”

কামলন্ত পৰকন নহয়, তেওঁৰ শব্দৰ সংখ্যা হাজাৰ। পাঁচ পাট মাত্ৰ ন:ৰবে তেওঁ
সংলাপত ইমান উৎসাহ কৰিছ লোৱাছিলেই তেন্তে, এতক তেওঁৰ শব্দৰ সংখ্যা
নিশ্চয় হাজাৰ হয়। ইয়াত কামলন্তৰ পৰকনন্ত ৰূপ যি বৰ্ম তাক নহয় বুলি কৈ

১. ‘কিঞ্চিপহৃত্য কস্যচিৎ প্ৰদৰ্শনমপহৃতিভিত্ত্যৰ মকণম্।’

নাৰোজী: কাব্যপ্ৰকাশ টীকা

গীতাৰ (হাজাৰ লক্ষ) অঙ্কন কৰা হৈছে। কেই কুৰি পঞ্চাশ অঙ্ক সন্ধান উপায় উপলব্ধ নহয়।

(৭)

“নোহোতো অমৃত স্বৰ্গৰ

অমৃত মনুষ্য

কৰ্মৰত।

অমৃতত দুটি প্ৰজাতি

মধুৰ হুমা

অমৃতত।”

—বৰকাকতী

ইয়াত অমৃত স্বৰ্গ-লভ্যতাৰ নিবেদন কৰি শি প্ৰজাতি দুজনক বৰ কুৰি মৰ্য্যাদাৰ প্ৰতিপন্ন কৰিছে। অমৃত প্ৰকৃত ধৰ্ম স্বৰ্গলভ্যতা আৰু মধুৰ (অপহৃত্য) অমৃত ধৰ্মৰ (মৰ্য্যাদা) প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। স্বৰ্গ-লভ্যতা আৰু মৰ্য্যাদাৰ মাজত উপায় আৰু উপলব্ধি সন্ধান নাই, বাক্য এটা ধৰ্ম অৰীকাৰ কৰি আন এটা ধৰ্ম সমৰ্পন কৰা হৈছে। ইও অপহৃত্য অলংকাৰেই।

“ম গৃহ্য গৃহমিত্যাহঃ গৃহিণী গৃহমুচ্যতে।”

“ঘৰক ঘৰ নোবোলে ঘৈণীহে ঘৰ”—ইয়াতো ঘৰ আৰু ঘৈণীৰ মাজত উপায় উপলব্ধি সন্ধান নাই—ঘৰ প্ৰকৃত ভাব নিবেদন কৰি আন এটা বস্তু গৃহিণীকেই ঘৰ মূল কোৱা হৈছে। এটা বিশেষ ন্যোতনাৰ অৰ্থে এনে কৰা হৈছে।

উপায় উপলব্ধি সন্ধান নাথাকি যদি অন্যাৰ্থসূচন মাত্ৰ হয় তেন্তি সেই অন্যাৰ্থ ক’ব কল্পিত হ’ব লাগিব। স্বভাৱ-সত্য এটা সূচনা কৰিলেই অপহৃত্য অলংকাৰ নহয়। ‘এইখন মুখ নহয় এপাহ পদ্ম’—এইদৰে নকৈ যদি ই এপাহ পদ্ম নহয়, এখন মুখহে—এনেভাৱে বৰ্ণনা কৰা মাত্ৰ কৰা হয়, তেন্তি অপহৃত্য অলংকাৰ নহয়। এনেভাৱে যি অলংকাৰ হয় তাক ‘নিষ্কল্প’ অলংকাৰ বোলা হয়। নিষ্কল্প উপলব্ধি নিবেদন কৰি উপায় প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়।

কপক আৰু অপহৃত্য :

কপক—এই মুখ এপাহ পদ্ম।

অপহৃত্য—মুখ নহয়, এপাহ পদ্ম।

এই দুটা উদাহৰণত কপকৰ বৈলিকা মুখ আৰু পদ্মৰ ভিতৰত মুখক নিবেদন কৰা হোৱা নাই। মুখ মুখৰূপে থাকিও পদ্ম হৈছে। অপহৃত্যৰ বোঝা মুখ নহয় বুলি নিবেদন কৰা হৈছে, কবিৰ দৃষ্টিত মুখ অসত্য হৈ পৰিছে পদ্মহে সত্য।

অপহৃত্য আৰু সন্দেহ :

অপহৃত্য—মুখ নহয়, এপাহ পদ্ম।

সন্দেহ (সন্দেহ) ই মুখ মে পদুম ? বা (নির্ভরতা) ই পদুমহে হবলা পিছে
পদুম পানীভহে থাকে ?

অপহৃতিত মুখ মে নহয় পদুমহে—তাৰ একপ্রকাৰ নিশ্চয় হৈ গৈছে। সন্দেহত
মুখেই মে পদুমহে ইয়াৰ নিশ্চয় হোৱা নাই, সংশয়টো থাকিয়ে গৈছে। আনকি
নিৰ্ভৰাত সন্দেহতো সন্দেহ থাকিয়ে গ'ল। উপমান আৰু উপমেয়ৰ ভেদটো সূচাই
দিয়াৰপৰাই সন্দেহটো কেৱল অলপ টিলা হ'ল, ইমানহে।

অপহৃতি আৰু নিশ্চয়ালংকাৰ : অপহৃতিত উপমেয়ক নহয় বুলি অস্বীকাৰ
কৰা হয়, উপমানক হয় বুলি প্রতিষ্ঠিত কৰা হয়। 'নিশ্চয়' তাৰ বিপৰীত। নিশ্চয়ত
উপমানক নিষেধ কৰি উপমেয়ক সত্য বোলা হয়। দুয়োটাৰ মূলতে উদ্দেশ্য
প্রতিপ্রদান।

অপহৃতি : ই মুখ নহয় এপাহ পদুম।

নিশ্চয় : ইয়াক এপাহ পদুম বুলি ভাবিছা ?

নহয়, এইখন মুখহে।

অপহৃতিত প্রকৃত বস্তুৰ কৰ্ম আদি ধৰ্ম ঘোষণা কৰি অন্য কৰ্মৰ সূচনা কৰাৰ
বিপৰীতে 'নিশ্চয়' অলংকাৰত বস্তুৰ অপ্রকৃত গুণ-কৰ্মাদিৰ নিষেধ কৰি প্রকৃত গুণ-কৰ্মৰ
স্থাপন কৰা হয়। কৰি প্রতিভাৰ পৰল অৱশ্যে দুয়োটাতে লাগিব। স্বার্থ-কখন
মাত্রকতে নিশ্চয় অলংকাৰে ইব নোৱাৰে। এইটো ভূত নহয় গছৰ মুচাহে—এনেভাৱে
অপ্রকৃতৰ নিষেধৰদ্বাৰা প্রকৃতৰ স্থাপনৰূপ স্বার্থকখনত নিশ্চয় অলংকাৰ নাই।

বস্তুৰ অপ্রকৃত ধৰ্মৰ নিষেধ কৰি প্রকৃত ধৰ্মৰ (গুণ কৰ্ম আদি) প্রতিপাদন কৰা
নিশ্চয় অলংকাৰৰ উদাহৰণ :

“তাৰ সুহাৱন ঘোৰ নোহে চন্দ্ৰহাস।

চৌপ হাত সুহাৱন নোহে বাণবাস ॥

শৰীৰ শোভন ঘোৰ নোহে দুই বাহ।

জিনিষোহো শক্তক চন্দ্ৰক যেন বাহ ॥” —মাধৱ কন্দলী

কজ্জিৰ বীৰ চন্দ্ৰহাসৰ (খড়গ) তাৰ শোভা কৰাই প্রকৃত কৰ্ম নহয়, বাণবাস অৰ্থাৎ
বন্দুৰ কাম হাত আৰু চৌপ তৰাই বখাই নহয়, বাহ দুটাও শৰীৰটো শোভা দিবলৈ
থকা নাই। কজ্জিৰ বীৰৰ অগ্নি আৰু অস্ত্ৰৰ প্রকৃত কাম শক্ত দিগাভ। এই পদ
ফাকিত তাকে ভাৱ সুহাৱন, তুণ আৰু হাত সুহাৱন বা শৰীৰ-শোভন আদি অপ্রকৃত
কৰ্মৰ নিষেধ কৰি শক্তকৰূপ প্রকৃত কৰ্ম নিশ্চয় কৰা হৈছে। এতেকে ইও একপ্রকাৰ
নিশ্চয় অলংকাৰ। উপমেয় আৰু উপমানৰ সম্বন্ধ নাথাকিলেও প্রকৃত ধৰ্মৰ নিষেধ কৰি
অপ্রকৃত ধৰ্ম স্থাপন কৰিলে যেনেকৈ অপহৃতি অলংকাৰ হয়, তেনেকৈ উপমান উপমেয়

সৰ্ব্ব নাথাকিলেও বস্তুৰ অপ্ৰকৃত ধৰ্মৰ নিবেদন কৰি প্ৰকৃত ধৰ্মৰ স্থাপন কৰিলে নিশ্চয় অলংকাৰ হ'ব পাৰে।

॥ ১০ ॥ উল্লেখ

এটা বস্তুকে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰপৰা চাই বিভিন্নৰূপে কল্পনা কৰাকে উল্লেখ অলংকাৰ বোলে। উল্লেখ অলংকাৰ হ'বলৈ হলে বৰ্ণনাও এটা বিতৰ্কমূলক ভাব থাকিব লাগিব। নহলে ই ভিন্নৰূপকৰ প্ৰকাৰভেদ মাত্ৰ হ'ব। বিতৰ্কমূলকতা অৰ্থাৎ এইটো নে সেইটো এনে এটা সিদ্ধান্তৰ অভাৱ উল্লেখ অলংকাৰৰ প্ৰাণবস্তু। ৰূপকত বিতৰ্ক ভাবৰ স্থান নাই। কংসৰ মল্লশালাত কৃষ্ণক দেখি বিভিন্নজনে নিজ নিজ মনোভাৱ অনুসৰি বিভিন্নৰূপে কৃষ্ণক দেখিছে। উদাহৰণ :

- (ক) “কৰিলা প্ৰকাশ বায় সয়ে সমজ্যাত।
দেখে দশ প্ৰকাৰে কৃষ্ণক সিবেলাত ॥
মালে বোলে কিনো বজ্জসম কলেৱৰ।
অশ্ৰুজনে বোলে এহেস্তেসে নববৰ ॥
নাৰীগণে বোলে মুৰ্তি ধৰিলা মদনে।
আমাৰেসে বজ্জ বুলি মানে গোপগণে ॥
আমাৰেসে শান্ত। বোলে দুই ৰাজ্যচয়।
বসুদেৱে দৈৱকীয়ে বোলয় তনয় ॥”

—কীৰ্ত্তন

প্ৰকৃততে যে কৃষ্ণ কি এই বিতৰ্কৰ সমাধান কাৰো মনত হোৱা নাই। নিজ নিজ মন অনুসৰি ভেৰৰ বিষয়ে সমজ্যাজনৰ ধাৰণা হৈছে মাত্ৰ। উদাহৰণ :

- (খ) “নদী দেখি ভাব হয় তুমি কাভিদাভা
লস্য দেখি ভাব হয় তুমি বিশ্বপিতা।
ফুল দেখি ভাব হয় তুমি কি সুন্দৰ
জোন দেখি ভাবো তুমি হাঁহিৰ আকৰ।” —প্ৰতিভা দেৱী

ইয়াত বিভিন্ন বস্তু দেখি ইন্দুৰ সৰ্ব্বদে বিভিন্ন ধাৰণা হোৱাৰ বৰ্ণনা আছে। প্ৰকৃততে যে ভেৰ কি এই কথা যেন কবিয়ে আগুবিব পৰা নাই।

একেজনেও যদি এটা বস্তুকে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰে চাই বৰ্ণনা কৰে তেনেহলেও উল্লেখ অলংকাৰ হয়। উদাহৰণ :

- (গ) “তুমি যে যোৰ নৱনবজ্জন, শাবৰী জোনৰ হাঁহি।
তুমি যে যোৰ বুকু জুৰি যোৱা বনগীত গোৱা বঁহী।

তুমি যে যোব হিমা ভারবত আশা বিকুলীৰ ছাট ।

তুমি যে যোব ভবহুপবীয়া দয়ালব লেনীয়া মাড ।”

—মোহম্মদ হালেহ

ইন্দুমতীৰ বিরোগত দুঃখ কবি জীবনত ইন্দুমতীৰ বিভিন্ন তুমিকাব উল্লেখ কবি অজবাজাই কৈছে । উদাহৰণ :

(ঘ)

“গৃহণী সচিবঃ সখী মিথঃ ।

প্ৰিয়শিখা ললিতে কল্যাণিধৌ ।

ককণাধিমুখেন মৃত্যুনা ।

হবতা ত্বাং বদ কিং ন মে হৃতম্ ॥”

—বহুবংশ

সকলো কুটম্বৰ আশ্ৰয়স্থল তুমি যোব গৃহিণী, বুদ্ধি পৰামৰ্শ দিয়া মন্ত্ৰী, গোপনবিলাসৰ সখী, ললিত কলাবিসম্বত প্ৰিয় শিখা । তুমি যোব কি নহয় ? নিচুৰ কালে ভোমাক লৈ গ'ল, যোব আক থাকিল কি ?

ইয়াত এক ইন্দুমতীক গৃহিণী, সচিব সখী আৰু প্ৰিয় শিখা বুলি বিভিন্নৰূপে বৰ্ণনা কৰাত উল্লেখ অলংকাৰ হৈছে ।

অধ্যায়সাময়িক সাদৃশ্যগৰ্ভ অলংকাৰ

আবোপমূলক সাদৃশ্য-গৰ্ভ অলংকাৰ ৰূপক, সন্দেহ, ভ্ৰান্তিমান, অপহৃদিত, নিশ্চয় আৰু উল্লেখ এই কেইটাৰ বিষয়ে কোৱাৰ পিছত এতিয়া অধ্যায়সাময়িক উৎপ্ৰেক্ষা আৰু অভিশ্লোক্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম । এই অলংকাৰ দুটাৰ ভিত্তি অলপ জটিল আৰু ভালকৈ বুজিবলৈ হলে অধ্যায়সাময়িক নো কি তাক আগতীয়াতকৈ বুজি লোৱা উচিত হব ।

অভেদ বুলি নিশ্চয় কৰাকৈ অলংকাৰসম্বন্ধত অধ্যায়সাময়িক বোলে । অভেদ জ্ঞান বুলিলেই দুটা বস্তু আছিল এই কথাৰ প্ৰত্যয় হয় । দেখাতোই হওক বা সঁচাকৈয়ে হওক পূৰ্বতে ভেদ নাথাকিলে অভেদ জ্ঞানৰ অৱকাশ নাথাকে । দুটা বস্তুক একে বুলি ভাবিবলৈ হলে তাৰ যেই সেই এটা লুকাই পৰিব বা থাকিলেও তাক মনিব নোৱৰা হব লাগিব । জৰী এডাল বাটত পাক খাই পৰি আছে । মূনি-চুনি বেলিক। সেই পিনেদি মানুহ এজন যাওক । হঠাতে চকুৰ আগত পাক খাই থকা জৰীডাল দেখি সাপ বুলি ভৱতে হুকি পিছুৱাই আহিল । এই ঘটনাতো অনুধাবন কৰিলেই বুজি পাওঁ যে এডাল জৰী আছিল—এইটো আগত থকা প্ৰকৃত । সাপ বুলিও এটা বস্তু আছে কিন্তু সেইটো আগত নাই—অপ্ৰকৃত । পৰস্পৰৰ আকাৰত সাদৃশ্য আছে । মানুহজনে বেতিয়া সাপ বুলি উচাপ খালে ভেতিয়া ভেওঁৰ

জবীৰুজ্জিটো খন্তেকৰ কাৰণে সন্মুখি নোহোৱা হ'ল আৰু সাপে জবীৰুজ্জিটো অধ্যবসিত হ'ল। এই ব্যাপাৰটোকে অধ্যৱসায় বোলে।

পিছে এই অধ্যৱসায়ৰ মাত্ৰা (degree) আছে। অধ্যৱসায়ৰ ভাৰিত হৈছে সাদৃশ্য গুণত গুণত। সন্দেহ বা ভ্ৰম। সাপ আৰু জবীৰ মাজত লেজুৱা আকাৰ আৰু পাক লৈ থকা প্ৰকাৰত সাদৃশ্য আছে। এই সাদৃশ্যই সাপ বুলি কৰা সন্দেহ আৰু ভ্ৰমৰ কাৰণ। সন্দেহ আৰু ভ্ৰমৰ কাৰণেই প্ৰকৃতত অপ্ৰকৃত বস্তুৰ অধ্যৱসায় হয়। সন্দেহৰ মাত্ৰা অনুসাৰেই অধ্যৱসায়ৰ মাত্ৰাব স্থিৰ হয়।

প্ৰথমে সন্দেহৰ মাত্ৰাৰ কথাৰ্থে ধৰা হ'ল। এইভাল জবীৰ নে সাপ। এইটো হ'ল প্ৰথম মাত্ৰাৰ সন্দেহ। ইয়াত সন্দেহটো দুই পক্ষীয়। এইভাল জবীৰ নে!— এইটো জবীপক্ষীয় সন্দেহ। সাপ নে?—এইটো সাপপক্ষীয় সন্দেহ।—এই দুই পক্ষতে সন্দেহটো সমান ভৰত ওলমি আছে। এই সন্দেহ হ'ল সন্দেহাংকাৰৰ বীজ।

দ্বিতীয় মাত্ৰাৰ সন্দেহ হ'ল—এইটো সাপ কিজানি বা এইটো সাপ হবলা। ইয়াত সন্দেহটো জবীপক্ষৰপৰা বাগৰি সাপপক্ষত ব'লগৈ। সন্দেহ সাপপক্ষত প্ৰৱল হ'ল। এই একপক্ষীয় প্ৰৱল সন্দেহকে সংস্কৃতত উৎকটকোটিৰ সন্দেহ বোলা হয়। উৎকট মানে প্ৰৱল আৰু কোটি মান পক্ষ বা ফাল। অৰ্থ হ'ল সন্দেহ ঢাল খাই যেতিয়া এটা পক্ষত গৈ প্ৰৱল হয় তাকে উৎকটকোটিৰ সংস্কৃত বা সন্দেহ বোলে। সন্দেহ প্ৰৱল হয় অপ্ৰকৃত বা অপ্ৰস্তুতৰ পক্ষতহে। আগত থকা বিষয় বা প্ৰকৃতত সন্দেহ নবৰ্তে। জবীকে আকৌ জবী বুলি সন্দেহ কৰিব লগা আছে? আগত নথকা অপ্ৰকৃত বা অপ্ৰস্তুত বস্তু এটাক হয় নে বুলি একপক্ষীয়ভাৱে সন্দেহ কৰাকে অপ্ৰস্তুতকোটিৰ সন্দেহ বোলে। এই ক্ষেত্ৰত অপ্ৰস্তুতকোটিৰ সাপপক্ষীয় সন্দেহ প্ৰৱল হ'ল। আন কথাৰ সাপে জবীক সামৰি ললে (নিগৰণ)। জবীসন্দেহ নোহোৱাৰ ফলত বোধ হ'ল—এইটো সাপ হবলা। জবীপক্ষৰ সন্দেহ নোহোৱাৰ দৰেই হ'ল, একেবাৰে যে নাইকিয়া হ'ল তেনে নহয়। সাপ এতিয়াও প্ৰতিপত্তি হোৱা নাই। হোৱাৰ কালে ঢালহে খাইছে—অৰ্থাৎ জবী গুচি সাপবৃত্তি হওঁ হওঁ হৈছে। সেইকাৰণে ইয়াক সাধ্য (becoming) অধ্যৱসায় বোলা হয়। এই সাধ্য অধ্যৱসায়ই উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰৰ মূলকথা।

সন্দেহ নোহোৱা হৈ যেতিয়া নিশ্চয়ত পৰিণত হয় তেতিয়া অধ্যৱসায়ৰ মাত্ৰা পূৰ্ণ হৈ যায়। 'এইটো সাপ' এই নিশ্চয় হৈ যাওঁতে জবী ক'বলৈ গ'ল। জবীৰ গুণৰ সাপৰ এই অভেদ নিশ্চয়কে সিদ্ধ অধ্যৱসায় বোলে। নিশ্চিতভাৱে যেতিয়া সন্দেহৰ হুটা পক্ষৰ এটাৰ প্ৰতীতি হয় সেই অৱস্থাত যি অধ্যৱসায় হয় তাক সিদ্ধ বোলে। অৰ্থাৎ অভেদ নিশ্চয় হওঁ হওঁ অন্তৰ্হাত (সাধ্য-becoming) নামক

হৈছে নৈছে, ভূতকালিক হৈছে (সিদ্ধ-being)। এই সিদ্ধ অধ্যয়নৰ ৰূপকাভি-
নয়োক্তি অলংকাৰৰ মূলকথা।

॥ ১০ ॥ উৎপ্ৰেক্ষা

উপমেয়ক উপমান বুলি কৰা একপক্ষীয় প্ৰৱল-সন্দেহৰ ভেটিত উপমেয় উপমানৰ
যি একৰূপতাৰ কল্পনা থাকে উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰ বোলে। এই একৰূপতাৰ বোধ জনে
সাধ্য অধ্যয়নৰ ফলত।

“ভেওঁৰ মুখ যেন এপাহ পদ্মহে”—এই উদাহৰণটো লৈয়ে আৰম্ভ কৰা যাক।
ইয়াত মুখ পদ্মৰ নিচিনা বুলি পোনপটীয়াকৈ তুলনা কৰি উপমাৰ সৃষ্টি কৰা হোৱা
নাই। আকৌ পদ্মক মুখত আৰোপ কৰি ৰূপক কৰাও নাই। ইয়াত মুখতকৈও
পদ্ম বুলিহে সন্দেহটো বেছি হৈ বেছে। উৎকোটিক সন্দেহ পদ্মগন্ধত পৰিছে আৰু
পদ্মজ্ঞানে মুখজ্ঞানক আৰবি ধৰি তল পেলাই নিজে প্ৰৱল হৈছে। ইয়াকে উৎপ্ৰেক্ষা
কোলে। উৎপ্ৰেক্ষাৰ বৃৎপত্তিগত অৰ্থ হ’ল—উৎ—উৰ্ধ্ব বা প্ৰৱল আৰু প্ৰেক্ষা মানে
দৰ্শন বা আপেক্ষক। ইয়াকে আলংকাৰিকসকলে লোকাভিহীন দৰ্শন বোলে অৰ্থাৎ
সাধাৰণ জনে নেদেখা অথচ কবিয়ে দেখা সত্য।

উৎপ্ৰেক্ষা বুজোৱা শব্দ অসমীয়াত বহুত আছে। সেইবোৰ হৈছে যেন, যেনিবা,
জানিবা, কিজানি, বোধ হয়, সাইলাখ, নিশ্চয় ইত্যাদি। পুৰণি ব্ৰজাৱলী অসমীয়াত
জচ, জন্ আদি উৎপ্ৰেক্ষাৰ বাচক শব্দৰূপে ব্যৱহৃত হৈছিল। এইদৰে উৎপ্ৰেক্ষাৰ
বাচক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি যি উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰৰ সৃষ্টি কৰা হয় তাক বাচ্যা উৎপ্ৰেক্ষা
বোলে। উৎপ্ৰেক্ষাবাচক শব্দ নাথাকে অথচ অৰ্থবপৰাই উৎপ্ৰেক্ষাৰ প্ৰতীতি হয় এনে
ধৰণৰ উৎপ্ৰেক্ষালংকাৰক প্ৰতীকমানা বোলে। উদাহৰণ, বাচ্যা :

(ক) “পৰন্ত কুঠাৰখন পাৰিয়া কান্ধত।

ভৱন্তৰ ধনুখান ধৰিলা হাতত ॥

বাজাৰ সেনাৰ মাজে ভৈলা উপগত।

শৃংগ সমন্বিতে যেন সচল পৰ্বত ॥”

—মাধবদেৱ

ইয়াত পৰন্তবামৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। কুঠাৰখন কান্ধত পেলাই বিৰাট জটাবে
পৰন্তবামৰ বিপুলকান্ধাটো দেখি কবিৰ কল্পনাত পৰন্তবামতকৈও শৃংগযুক্ত এটা সচল
পৰ্বত বুলিহে প্ৰতিভাত হৈছে। পৰন্তবাম বুলি সন্দেহ নহৈ এটা চলন্ত পৰ্বতক
ধাৰণাটোহে প্ৰৱলৰূপে দেখা দিছে। ‘যেন’ শব্দৰদ্বাৰা পৰ্বতপক্ষীয় উৎকট সন্দেহটো
উপস্থাপিত কৰা হৈছে। এতেকে ই বাচ্যা উৎপ্ৰেক্ষা।

(খ) “বাক্সৰ আজ্ঞে ৰূপ সীতাৰ বজিল।

অঙ্গন পৰ্বতে যেন শাপিক ছলিল।” —মাধৱ কন্দলী

বিবাহ বাক্সে খাপ মাৰি সীতাক দাঙি লৈ যোৱাৰ দৃশ্যটো বৰ্ণাই কবিয়ে এইদৰে কৈছে। বিবাহৰ কক্ষবৰ্ণ বিবাহটো শৰীৰত বহুকাঙ্ক্ষিত সীতাৰ লাহী তনুৰ যি বিবোধবৃত্ত প্ৰকাশ, কবির দৃষ্টিত সি বিবোধশৰীৰ আৰু সীতাৰ তনুদেহ মাত্ৰ হৈ থকা নাই। সি ক’লা কাজলৰ পৰ্বভূত এৰহি শাপিক ছলি থকা বুলিহে কবির বোধ হৈছে। বিবাহ আৰু সীতা এই দুই প্ৰভুত বা উপমেন্তক অঙ্গন পৰ্বত আৰু শাপিক উপমানে ভল পেলাইছে, বিবাহত অঙ্গন পৰ্বত আৰু সীতাত শাপিক একৰূপ হৈ পৰিছে। ‘যেন’ শব্দই এই একৰূপ কল্পনাৰ দ্যোতনা কৰিছে। সন্দেহটো ক’হিয়ালে এনেকুৱা হব— ইমান ক’লা এইটো কি? বাক্স নে অঙ্গন পৰ্বত—ই হ’ল প্ৰথম সন্দেহ। বিত্তীয় পৰ্যায়ত সন্দেহটো নিশ্চিতভাৱে ব’লগৈ পৰ্বভূত—ই যেন অঙ্গনৰ পৰ্বভূত।

(গ) “পৰ্বভীয়া জুৰিটিৰ জিৰজিৰণিত

তনো যেন বিননিৰ সুৰ।” —নলিনীবালা

জুৰিৰ জিৰজিৰণি গুচি কবির কাণত বিননিৰ সুৰ হৈ পৰিল। উপমেন্ত জিৰজিৰণিত বিননিৰ সাধ্য অধ্যায়সানহে পুৰা অধ্যায়সান নহয়। কাৰণ জিৰজিৰণিৰ অন্তিম সমূলে বিলোপ হোৱা নাই। কেৱল বিননিৰ পক্ষত সন্দেহটো উৎকট হোৱা বিননিৰূপে কবির মনত এক হৈ পৰিছে।

প্ৰতীয়মানা :

(ঘ) “ভাজ ভূমি বঙা ভেজ,

বিবহী অন্তৰৰ

গোট মাৰি শিলাহোৱা

মৰ্মভেদী ব্যথা।” —বৰকাঁকড়ী

ভাজমহল মৰ্ম-সোধ হৈ নাথাকি কবির দৃষ্টিত বিবহী ব্যথা গোট মাৰি হোৱা শিলা হৈ পৰিছে। কবিকল্পনাত ভাজমহল উপমেন্তৰ ওপৰত সন্দেহটো নাথাকি সন্দেহটো ব’লগৈ বিবহীৰ গোট মাৰি হোৱা শিলাৰ ওপৰত। প্ৰস্তুতীভূত বিবহী-ব্যথাৰ পক্ষীয় সন্দেহ উৎকট হোৱাত উপমানে উপমেন্তক ঢাকি পেলোৱাৰ দৰে পেলাইছে। এই উৎপ্ৰেক্ষাত বাচক ‘যেন’ বা ভেনে আন শব্দ নাই। উৎপ্ৰেক্ষাটো কেৱল গম্যমান, উমানতে গম পোৱা বিধৰ। গতিকে ই প্ৰতীয়মানা উৎপ্ৰেক্ষা। উৎপ্ৰেক্ষাটো ভাঙি দেখুৱালে এনে হব—ভাজ, ভূমি যেন বিবহীৰ বঙাভেজ-ৰূপ মৰ্মভেদী ব্যথা গোটমাৰি হোৱা শিলা।

(৩) “দ্রোণীজাত শুভ্র কান্তি কুণ্ঠ দ্রোণীমলে

প্রতিভবা লাজ্জালি যাচিছে সাদৰে।” —বহুনাথ সৌধাবী

সৌন্দৰ্য্যমূল্যকে চেব পেলাই বিশ্ববিজয়িনীৰূপে পৰ্বতৰ নিভয়দেহত গিৰিমল্লিকা আছে। নামনিভ দুই পৰ্বতৰ মাজভাগত (দ্রোণী) কুণ্ঠি আছে হাজাৰ বিজয় আৰ্হে-সজীয়া দ্রোণকুণ্ঠ। এইখিনি হ'ল প্রকৃত বা প্রস্তুত বস্তু। কবির কল্পনাই টানি আনিলে আৰু এটা বস্তু (অপ্রকৃত বা অপ্রস্তুত)—বিজয়িনীৰ সৰ্বনাশৰ কাৰণে পূৰ্ণাবৰ্ণে অঁজলিয়ে অঁজলিয়ে আৰ্হে ছটিওৱাৰ (লাজ্জালি) কথা। কবির প্রত্যয় ঠাল খালে কল্পনাই টানি অনা বস্তুৰ প্ৰতি। দ্রোণকুণ্ঠ ফুলা নাই, দ্রোণমলে এইবোৰ বিশ্ববিজয়িনী গিৰিমল্লিকাৰ সৰ্বনাশত লাজ্জালি যাচিছে। পূৰ্ণাবৰ্ণৰ কৰ্ম আনি দ্রোণমলত আৰোপিত কৰি দ্রোণমলক পূৰ্ণাবৰ্ণৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিলে। যেন আদি শব্দ নাই যদিও উৎপ্ৰেক্ষা অৰ্থবহাবাই বুজা গৈছে। ইও প্ৰতীক্ষমানা উৎপ্ৰেক্ষা।

‘যেন’ এই শব্দটো উপমাৰূপে হ'ব আৰু উৎপ্ৰেক্ষাৰূপে হ'ব। কেতিয়া উপমা বুজায় আৰু কেতিয়া উৎপ্ৰেক্ষা বুজায় তাক অৰ্থৰ অনুধাবন কৰি বুজিব লাগে। উপমাটো কবিকল্পিত আৰু সাধাৰণ দৃষ্টিত সম্ভৱ নোহোৱা। যেন বিধৰ হলে উৎপ্ৰেক্ষা বুজায়। আগতে দিয়া উদাহৰণকিটালৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যাব যে, চলন্ত পৰ্বত বা অজ্ঞানৰ পৰ্বত লোকাভিজ্ঞাত বস্তু উপমাৰূপে কল্পিত হোৱাত সি ‘যেন’ৰ প্ৰয়োগত উৎপ্ৰেক্ষা হৈছে। তলত দিয়া উদাহৰণকিটালৈ লক্ষ্য কৰিলে পাৰ্থক্যটো ধৰা পৰিব :

(৫) “উৰস্থলে লক্ষ্মী দিলন্ত দেখা।

কষটিত যেন সোণৰ বেখা।”

(৬) “মাধৱক মध्ये কৰি কৰে সবে খেড়ি।

পদ্মৰ চকাক যেন পাতে আছে বেড়ি।” —শংকৰদেৱ

(৫) উদাহৰণত শ্যামলবৰীৰ বিপ্লৱ বুকুত লক্ষ্মী কষটিপিলাৰ ওপৰত সোণৰ বেখাৰে তুলনা কৰা হৈছে। কষটিত সোণৰ বেখা স্বাভাৱিক যথাযথ বস্তুস্থিতি কৰিয়ে উৎক্ৰমণ কৰি দৃষ্টি কৰি পোৱা বস্তু নহয়। গতিকে এই ঠাইত উপমাৰূপে, উৎপ্ৰেক্ষা নহয়।

(৬) উদাহৰণতো পদ্মৰ চকাক পাতে বেৰি থকাটো সচৰাচৰ সকলোৱে দেখা বস্তু। কবিকল্পিত উপমা নহয়। পদ্মৰ চকাক পাতে যেনেকৈ বেৰি থাকে মাধৱক

গোপীসকলে সেইদৰে বেবি আছে। গতিকে ই উৎপ্ৰেক্ষা মহন উপমা হৈছে। এইবোৰ স্থূলত 'যেন'ৰ অৰ্থ হ'ব 'যেনেকৈ'।

উৎপ্ৰেক্ষাত কেতিয়াবা উপমানৰ স্পষ্ট উল্লেখ নাথাকিবও পাৰে; কিন্তু তাৰ ক্ৰিয়াত্ব প্ৰকৃতৰ ক্ষেত্ৰত লগাই এককণ্ঠতা ঘটোৱা হয়। অপ্ৰকৃতৰ ক্ৰিয়াত্ব প্ৰকৃতত লগোৱা বাবেই অপ্ৰকৃত প্ৰধান হৈ প্ৰকৃতৰে একাকাৰ হৈ যায়।^১ উদাহৰণ :

(অ) "ওখৰ মলয়াই মৰমৰ হাতেৰে

চোভালৰ ধূলি সাৰে।"

—বৈজয়ন্ত

মলয়াই চোভালৰ ধূলি সৰাটো স্থূলমূল্যিত অৰ্থাত্ত কৰা। চোভালৰ ধূলি গৃহিণীয়ে বা আন কোনোবাই সাৰে। মলয়া কৰাহত স্নেহভাৱে ধূলি উৰি যায়। প্ৰকৃতৰ এই উৰি যোৱা ক্ৰিয়াটো অধঃকৃত কৰি উপমান ধূলি উল্লেখ নকৰাকৈও গৃহিণীয়ে চোভাল সৰা ক্ৰিয়াটো প্ৰকৃতত (মলয়াত) লগাই এনেভাৱে একাকাৰ কৰিছে যে, মলয়াই চোভাল সৰাটোহে প্ৰধানকৈ মানস পটত জিলিকি পৰিছে। প্ৰকৃত আৰু অপ্ৰকৃত দুয়োটাৰে পৃথককৈ দেখুৱালে এনে হ'ব :

প্ৰকৃত—মলয়াত চোভালৰ ধূলি উৰি যায়।

অপ্ৰকৃত—গৃহিণীয়ে চোভালৰ ধূলি সাৰে।

ইয়াক এনেকৈয়ে উৎপ্ৰেক্ষা কৰিব পাৰিলেহেঁতেন—মলয়াত চোভালৰ ধূলি উৰি গৈছে, যেন কোনোবাই চোভালহে সাৰিছে। তাকে নকৈ প্ৰকৃতত অপ্ৰকৃতৰ ক্ৰিয়া লগাই এককণ্ঠতা সম্পাদন কৰি উৎপ্ৰেক্ষা কৰা হৈছে। এইবিধ উৎপ্ৰেক্ষা সদায় প্ৰতীক্ষমান।

(অ) "বনস্পতি ক্ৰমদলে নৰপন্নৰেৰে

জনাইছে হৃদয়ৰ গুপ্ত সম্ভাষণ।"

—বহুনাথ চৌধাৰী

এই ফাকি কবিতাত হৃদয়ৰ সভাৰ ঐংগিত এটা আছে। ধুনীয়া গিৰিমিত্তিকৰ চাৰিউফালে বনস্পতি ক্ৰমদসৰ (ডাঙৰ ডাঙৰ গছ) নৰপন্নৰ সঞ্চালিত হৈ আছে। এইটো হ'ল প্ৰকৃত বৰ্ণনাত্মক শব্দ। কবিয়ে কল্পন কৰিছে—গাৱণ্যময়ী কল্পৰ হৃদয়ৰ সভা উপস্থিত হৈ চাৰিউফালে বহি থকা বজাসকলে (বনস্পতি পলক ধৰি) শিৰঃসঞ্চালন বা লীলাকমলৰ সঞ্চালনৰদ্বাৰা হৃদয়ৰ গুপ্ত অভিলাস জ্ঞাপন কৰাৰ দৰে ক্ৰমদলেও যেন শিৰিমিত্তিক গুপ্ত সম্ভাষণ জনাইছে। ইয়াত বজাসকলৰ শিৰঃসঞ্চালন আদিৰদ্বাৰা জ্ঞাপিত গুপ্ত অভিলাসক অপ্ৰকৃতৰ ক্ৰিয়া প্ৰকৃত ক্ৰমদলেও একীভূত কৰাত উৎপ্ৰেক্ষা

৪. 'তস্য (অপ্ৰকৃতস্য) যে ক্ৰিয়াত্বশাস্তে তন্নিম্নপ্ৰকৃতে বহুনি উপমানভয়ান্নিনিঃসৃতং হি প্ৰকৃতে বহুনি আসজাতৈ।'

অলংকার হৈছে। যেন আদি বাচক শব্দ নাই অর্থসংগতিপৰা বোধহোৱা বাবে ই প্ৰতীকমান। উৎপ্ৰেক্ষা।

উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰ কবিসকলৰ বৰ প্ৰিয়। কবিকল্পনাৰ সৌন্দৰ্য আৰু দৃষ্টিকোণল উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰত বৰ সুন্দৰকৈ প্ৰকাশ পায়। প্ৰকৃতপক্ষে বহুত কাব্যজনী কবিতাৰ মূলভেদে উৎপ্ৰেক্ষাৰ সৌন্দৰ্য এই কথা যে, কেৱল সংস্কৃত বা অসমীয়াভাষে খাটে এনে নহয়। পৃথিৱীৰ সকলো সাহিত্যতে এই কথাৰ সত্য বিচাৰ কৰিলে ওলাই পৰিব।

॥ ১৩ ॥ অভিযোজিত

সিদ্ধ অধ্যায়সায় চমৎকৃতিজনক হলে তাক অভিযোজিত অলংকাৰ বোলে। এই সিদ্ধ অধ্যায়সায়ত উপমেয় নোহোৱা হৈ য়াৰ, তাৰ ঠাই উপমানে লয়। উপমানে উপমেয়ক গ্ৰাস কৰে। 'এই দুটি চকল নীল পত্ন'—এই বাক্যত চকুদুটিৰ কথা বুজাবৰেও কোৱা নহ'ল, নীল পত্ন বুলিয়ে তাৰ কথা কোৱা হ'ল। নীল পত্নে চকুদুটিক আৱৰণ কৰি নিজেই চকুৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। এই বিধ অভিযোজিতক স্বৰ্ণকাভিযোজিত বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালাৰ 'নিয়ব' কবিতাটোকে লওঁ :

(ক)

“মুকুতামণিটি পাহিড জিলিকে

ফটক পানীত ধোৱা,

নিশাৰ ভৰা এটি সবিয়েহে আছে

সবগত টোপনি যোৱা।”

... ..

ফুলনিও কোনে নিশা লাচিছিল

‘ছিগি বই গ’ল মণি।

বজিলীৰ ভাৰ ঠাহি নাচোনৰ

ব’ল চিন এইকপি।”

ইয়াত কবিয়ে 'নিয়ব' বুলি কবিতাৰ নামটোহে দিলে কিন্তু কবিতাৰ ক'তো নিয়ব শব্দটোকে উল্লেখ নকৰিলে। এবাৰ কৈছে ফটক পানীত ধোৱা মুকুতামণি, এবাৰ কৈছে নিশা টোপনিতে সৰি পৰা ভৰা এটি। আকৌ এবাৰ বা বাতি নাচি যোৱা পৰীৰ ছিগি যোৱা মণি বুলি কৈছে। এই আটাইকেউটা অপ্ৰকৃত কিন্তু প্ৰকৃত নিয়বটোপালৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছে।

(খ)

“নালাগে শবত বাতি আকাশ শোভাবে ছাটি

বৰষি উগাদ শব বিবহিনী দহিব।” —শ্ৰেয়স্বৰ বৰঠাকুৰ

চক্ৰক উদ্দেশি এই উক্তি কৰা হৈছে। ইয়াত চক্ৰকিবৰণকে শব্দ বুলি কৈছে কিন্তু ক্ৰিয়ণৰ উল্লেখ কৰা নাই। শব্দেই চক্ৰকিবৰণ আৰু চক্ৰকিবৰণেই শব্দ এই ধৰণৰ পূৰ্ণ অভেদ স্থাপিত হোৱাত ই ৰূপকাভিশ্লোকিত। ৰূপকাভিশ্লোকিতত অপ্রকৃত্তে প্রকৃত্তক খেদাই পাঠ দখল কৰে।

ৰূপকাভিশ্লোকিত আৰু ৰূপকৰ ভেদ : উপবত্ত দিৱ। ‘নিয়ব’ কবিতাৰ লগত বেজবকৱাৰ ‘দুববি বনৰ পাতৰ তাঁবত, নিয়ব মুকুতা অ’বে’—এই ফাকিটো বিজাই চালেই ৰূপক আৰু ৰূপকাভিশ্লোকিতৰ প্ৰভেদ ধৰা পৰিব। আগৰ কবিতাত আছে—‘মুকুতামণিটি পাহিত জিলিকে,’ নিয়বৰ কথাই নাই। নিয়বৰ কথা মুকুতা-মণিয়েই কৈ দিছে। কিন্তু যেতিয়া কোৱা হ’ল নিয়ব মুকুতা—নিয়ব আৰু মুকুতা এক হৈও নিয়বৰ নিজৰ অস্তিত্ব কোনোমতে হলেও বজাই ৰাখিছে। ৰূপকাভিশ্লোকিতত সম্পূৰ্ণ অভেদ। ৰূপকত ভেদ গোপন নকৰিও অভেদ স্থাপন কৰা হয়। ৰূপকাভিশ্লোকিতত উপমানে উপমেয়ক বুকুত সুমুৱাই নেদেখা কৰি পেলায়। ৰূপকত উপমান উপমেয় সাৱটাসাৱটিকৈ থাকে। উপমেয় ভেদেই লুকাই নপৰে।

(গ) “কৈল লাগিছে সেন্দূৰীয়া গাল
কবিং-প্ৰেমিকৰ জুই ?
কোৱাডাডুৰীয়া ঠঠৰ তলত
ফেটিসাপ আছে শুই।”

কবিং-প্ৰেমিক ৰূপক। সেন্দূৰীয়া গাল আৰু জুই ভিন্নৰূপক (সমাস নোহোৱা)। দুয়োটাতে উপমেয় অপ্রধানভাৱে হলেও আছে একেবাৰে আচ্ছন্ন হোৱা নাই। ফেটিসাপ অভিশ্লোকিত। বঙা ঠঠৰ মাদকতা হ’ল প্রকৃত্ত। পৰিণামত মহা অনিষ্টকৰ বুলি ইয়াক অপ্রকৃত্ত ফেটিসাপৰ লগত বিজোৱা হৈছে, কিন্তু প্রকৃত্ত মাদকতাক কবিয়ে ঢাকি থৈ ফেটিসাপকেই তুলি ধৰিছে। অপ্রকৃত্ত ফেটিসাপ মাদকতাত পূৰ্ণৰূপে অধাৱসিত হৈছে। সেন্দূৰীয়া গালত জুই ভেনেকৈ অধাৱসিত হোৱা নাই কেৱল উপবক্তহে হৈছে। ওচৰাওচৰিকৈ থাকি জুইৰ গুণ সেন্দূৰীয়া গাললৈ বাগৰিছে।

এই গ’ল ৰূপকাভিশ্লোকিতৰ কথা। ইয়াৰ বাহিৰেও অভিশ্লোকিত আৰু কেইবা প্ৰকাৰৰ আছে। সেই প্ৰকাৰবিলাক সাদৃশ্যমূলক নহয়। সেই অভিশ্লোকিতৰ লক্ষণ কিছু ব্যাপক আৰু বহুত প্ৰকাৰৰ অলংকাৰ ভাব পেটত জাহ ৰাব পাৰে।

অভিশ্লোকিতৰ যি প্ৰকাৰভেদৰ কথা কোৱা হৈছে তাৰ লক্ষণ এই—প্রকৃত্ত বস্তুৰ বিষয়ে লহাই বচাই কোৱাকে অভিশ্লোকিত বোলে। বাস্তৱ জগতত থকা বস্তুৰ

স্বাভাৱিক সম্বন্ধ বা স্বৰূপৰ লগত নিখিলা আৰু লোকপ্ৰসিদ্ধিৰ সীমা চৰাই যোৱা ধৰণৰ কথাবগৰাই অভিযন্তোক্তি অলংকাৰ হয় ।*

‘স্তন দুইৰ ভাৰ নহুও ক্ষীণ কৰি’—এইটো এনে ধৰণৰ অভিযন্তোক্তি উদাহৰণ । দুই স্তনৰ ভাৰ কঁকালে সঠিক নোৱৰা কথাষাৰ অসম্ভৱ, সাধাৰণ বস্তুসম্বন্ধৰ লগত নিখিলা কথা । স্তনৰ ভাৰ যিমান লাহী কঁকাল নহওক সহিবই । তথাপি কবিয়ে কঁকালৰ কৃশতাৰ অভিযন্তোক্তি বুজাবলৈ এনে বঢ়াই কোৱা কথাৰ ধৰণৰ আশ্ৰয় লৈছে ।

‘প্ৰিয়ে তুমি চািলিলা কি মোহন মনিবা

হাঁহি কটাকৰ । যি হাঁহিত বনে বনে

হৰিৎ ক্ষেত্ৰত তকতুণ লভিকাৰে।

ভাঙিল চমক ।”

দ্বিবিমলিকা ফুল গুচি কবিত্ব প্ৰিয়-হ’ল । তেওঁৰ হাঁহি কটাকৰত তক তুণ-লভিকাৰ চমক ভাগিল । এই আটাইবোৰ অসম্বন্ধত সম্বন্ধ দেখুওৱা লোকাভিযন্তোক্তি বৰ্ণনা । নিৰ্জাত দ্বিবিমলিকাৰ লগত সংবিসম্পন্নজনৰ ক্ৰিয়া হাঁহি-কটাকৰ সম্বন্ধযোগ হব নোৱাৰে । সেই হাঁহিত আকৌ তক-তুণৰ চমক ভগা ইও অসম্বন্ধত সম্বন্ধ । তক-তুণৰ মোহ বা টোপনি ? তাৰে আকৌ হঠাতে সাৰ পোৱা (চমক) ? এনে গছত গৰু উঠা আৰু হোলোঙাৰে কাণ বিদ্ধা কথাও কবি-প্ৰজ্ঞাপতিৰ সৃষ্টিত অভিযন্তোক্তি অলংকাৰৰ মাহাত্ম্যত সন্তৰ হয় ।

এনে লোকাভিযন্তোক্তি বৰ্ণনৰূপ অভিযন্তোক্তি পাঁচ বিধ :

১। অভেদত ভেদ—ভেদকাভিযন্তোক্তি,

২। সম্বন্ধত অসম্বন্ধ—অসম্বন্ধাভিযন্তোক্তি,

৩। অসম্বন্ধত সম্বন্ধ—সম্বন্ধাভিযন্তোক্তি,

৪। কাৰ্যকাৰণ পোৰাপৰ্য বিপৰ্যয়—কাৰ্যকাৰণাভিযন্তোক্তি আৰু

৫। সম্ভাব্যমানৰ লগত তুলনা—সম্ভাব্যমানাভিযন্তোক্তি ।

অভেদত ভেদ—বৰ্ণনাৰ বিষয় বাস্তৱত এক হলেও তাক বেলেগ যেনেকৈ বৰ্ণন কৰিলে ভেদকাভিযন্তোক্তি হয় ।

‘আজি শেনৰ একাত’—শেনযুঁজৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা এটা পটন্তৰ । এক শেন চৰাইকে একাত বুলি কোৱাত শেন চৰাইৰ ভেদ দৰ্শাই অভেদক ভেদ কৰি বৰ্ণোক্ত ভেদকাভিযন্তোক্তি ।

৫. ইয়াকে লোকাভিযন্তোক্তি গোচৰত বা লোকসীমাত্ৰিৰ্ভিন্দী বিবৰণা বোলে । ইয়ে অভিযন্তোক্তিৰ লক্ষণ ।

কালিনাসে হৃদয়ৰ মুখে শকুন্তলাৰ বৰ্ণনা দিওঁতে কৈছে—শ্ৰীৰত্নসুত্ৰিপৰা
প্ৰতিভাতি সা যে—জগতৰ সকলো সুন্দৰী শ্ৰীৰ সৃষ্টিৰ উপৰিও যেন ই এক জিহ্ন সৃষ্টি।
বিদ্যাত্মক জনসুষ্টি এক হোৱা সত্ত্বেও পৃথক সৃষ্টি বুলি কোৱাত ই অস্তিত্ব ভেদৰূপ
ভেদকাৰিণীয়েতি।

অসম্বদন্ত সৰ্বদ্ব : “গড়গঞা কটাৰীৰ ভাৰেও কাটে”—এই প্ৰবাদবাক্যটো
বস্তুৰূপৰ লগত নিমিত্ত, অসম্বদন্ত সৰ্বদ্ব দেখুওৱা কথা। ভাৰৰ লগত কটা ক্ৰিয়াৰ
সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। তথাপি এই অভিশ্লোকটিৰ আলমত বস্তাই ক'ব মুজিহে যে
গড়গাঁৱৰ সকলো ভিলিহা বিহুৱা একোটাৱো অপকাৰ কৰিব পাৰে।^{১০} সেইদৰে
'গদনচুৰী সোধ' 'অগ্নিৱান' এইবোৰো সম্বন্ধাভিশ্লোকি। সোধ বিমান ওখ হওক
আকাশক চুমা দিয়াটো সোঁৱৰ লগত ৰাপ নোখোৱা কথা। অগ্নিৰ লগত হাল ক্ৰিয়াৰ
সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। বস্তাই অভিশ্লোক ওখ আৰু কঠিন পৰীক্ষা এনেবোৰ অৰ্থ বুজাবলৈ
অভিশ্লোকটিৰ আশ্ৰয় লৈছে।

“হাঁহাৰ ৰূপৰ নাহি সমান।

অনুদিনে কৰে নৱনে পান।”

পান মুখেৰেহে কৰে চকুৰ লগত পান ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধ নাই। তথাপি পানী যেনেকৈ
একে ঢোকতে হেঁদ নগৰাকৈ খোৱা হয় সেইদৰে কৃষ্ণৰ ৰূপকো নিমিত্ত নগৰাকৈ
অবিহনে চাই থকাৰ অৰ্থ বুজাবলৈ অসম্বদন্ত সৰ্বদ্ব দেখুৱাই অভিশ্লোকটি
কৰা হৈছে।

“প্ৰলয়ৰ পৰোষিত বুলিল সিহি।

দুপৰতে অকল তপন।”

—স্ব'ক্ৰম্যৰ ভূঞা

ইয়াত সম্বন্ধাভিশ্লোকি দুই কালৰপৰা হৈছে। প্ৰলয় পৰোষিত পুৱা, দূপৰ,
সন্ধিয়া নাই। প্ৰলয়ত চন্দ্ৰ, সূৰ্য লয় পায়। দুপৰতে হওক, সন্ধিয়াই হওক, অন্ত
ৰাবলৈ সূৰ্য নাথাকে। এই গ'ল এক অসম্বদন্ত সৰ্বদ্ব। বিতৰ্কতে তপনৰ দুপৰতে
অন্ত বোৱাত অসম্বদন্ত সৰ্বদ্ব। কবিৰ বিশেষ উদ্দেশ্য এই অভিশ্লোকটিৰে সাধিত
কৰিছে।

সম্বদন্ত অসম্বদন্ত : বাস্তৱিক সম্বন্ধ আছে তথাপি নাই বুলি দেখুওৱা—বাতি
হলে পুৱাই কিন্তু নুপুৱাই বুলি কোৱা, চন্দন মলয় এইবোৰ ভাল লাগে কিন্তু নালাগে
বুলি কোৱা এনে উক্তিৰে অসম্বদন্তাভিশ্লোকি বোলে।

৬. আজিকালি এই প্ৰবাদৰ অৰ্থ অলপ সলনি হৈছে—কোনো বস্তু নামতে চলি যায়
এই অৰ্থত পটভৰটো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।

“দিবস সাবহে সুখ নুপুহে বয়সী।

চান্দ চন্দন বন্দ পতন বৈবিনী।”

—মাহবুবদেহা

“সকলো পাইছো ডেও কিবা নাই নাই।”

—মলিনোবাবা

সকলো পালে কিবা নোহোৱা হব নোৱাৰে। কিবা যদি নাই পোৱা ভেনেহলো সকলো পোৱা হোৱা নাই। ইয়াত সকলো পাই কিবা নোপোৱা সব্বদত অসব্বদ দেখুৱাই অভিযন্তা কৰিছে।

“বেদান্তাসমুদয়ঃ কথং নু কিঞ্চিদবগম্যত কৌতুহলো।

নিৰ্মাতুং প্রভৱেন্ননোহবয়িং ৰূপং পুৰাণো বিধি।”

উৰ্বশীৰ ৰূপত চমকিত পুৰুষৱাই ভাবিছে—কেৱল জ্ঞানবান্ধিৰ চৰ্চাত নিমগ্ন থকাত বৃদ্ধ বিধাতাৰ বাহু বিষন্ন সৌন্দৰ্যৰ প্ৰতি কুতূহল নোহোৱা হোৱা নাই নে? ডেও এই বনোহৰৰূপ নিৰ্মাণ কৰিবলৈ কেনেকৈ সম্ভৱ হব? পুৰাণ-প্ৰজ্ঞাভিৰূপেই উৰ্বশীক সৃষ্টি কৰিছে তথাপি ডেও সৃষ্টি কৰিব নোৱৰা বুলি কোৱাত সব্বদত অসব্বদ দেখুৱাই অভিযন্তা কৰা হৈছে।

কাৰ্যকাৰণদোৰ্ণাৰ্ণৱঃ : কাৰণ আগতে হয় তাৰ পিছতহে কাৰ্যৰ উৎপত্তি হয় এইটো স্বাভাৱিক নিয়ম। পিছে কবিৰ সৃষ্টিত ইয়াত ব্যতিক্ৰম ঘটে। ব্যতিক্ৰম দুই প্ৰকাৰে ঘটে। কাৰ্য আগতে হয়, কাৰণে পিছত দেখা দিয়ে। অথবা কাৰ্যকাৰণ তলোটাৰে একেসময়তে একেলগে উৎপত্তি হয়।

প্ৰথম প্ৰকাৰৰ উদাহৰণ :

“জাব কি আসিব নন্দৰ পূৰ।

কৈসালি দেখিবো মুখ প্ৰভুৰ ॥

পৰে নকান্দন্তে চকুৰ পানী।

উজ্জৱে প্ৰবোধি বুলিলা ৰানী।”

—মংকবদেহ

কানিলে তাৰ জৰাবহিত পিছতে চকুৰ পানী ওলায়। ইয়াত নো কানোভেই চকুৰ পানী ওলোৱা বুলি বৰ্ণনা কৰাত দোৰ্ণাৰ্ণৱবিপৰ্যয়ৰূপ অভিযন্তা কৰিছে।

দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ উদাহৰণ :

পাৰিজাত হৰণ নাটৰ কথা। নবকাসুৰৰ উৎপাতত স্বৰ্গৰ দেৱতাসকলৰ পানীত হাঁহ নচৰা বিধৰ থিলাই বিপত্তিৰ কথা কৈ ইলুই ঐকৃষ্ণৰ ওচৰত ত্ৰাহি ত্ৰাহি বুলি কান্ধ কৰিছে। ঐকৃষ্ণই ‘স্বকাসুৰ বধিতে আৰ্জু হামু পয়ান কৰব’ বুলি আহ্বান দিয়াৰ পিছতো ইলুৰ উঠাৰ নাম নাই। নাৰদৰ পক্ষে এইটো অলপ অনুবিধাৰ কথা হৈ পৰিছে। গতিকে নাৰদে কলে : “হে পুৰুষৰ ঐকৃষ্ণ বেধনে অজীকাৰ কৰিলে তোহাৰ শত্ৰু ভেধনে কৰুপাত ভৈল। ইয়াত শত্ৰু নাই তুহু আৰু হতা চমহ।”

ঐক্যই অংগীকাৰ কৰাৰ লগে লগে শত্ৰু নবকাসুৰৰ কতপাত হ'ল—ইয়াত কাবণ আৰু কাৰ্যৰ যুগপৎ সংঘটন হৈছে। গতিকে দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ কাৰ্যকাৰণ বিপৰ্যয়ৰূপে অভিযন্ত্ৰোক্তি।

সম্ভাব্যমানাভিযন্ত্ৰোক্তি : যদি, আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰি কল্পিত অসম্ভৱ বস্তু এটাৰ লগত তুলনা দেখুৱালেও অভিযন্ত্ৰোক্তি অলংকাৰ হয়। পাবিআত হৰণৰ ভটিয়াত ইয়াৰ এটা সুন্দৰ উদাহৰণ আছে।

“হোই জব নীল নবঘন খণ্ড ।
উপৰে বহু বৰিকৰ পৰচণ্ড ।
পূৰ্ণিমাৰ চান্দ দুহু দুহু পাশ ।
তথি কক ইলচাপ পৰকাশ ।
বহে দুহো ধাৰা সুৰ সখিনীৰ ।
উজুৰি বিজুৰি বহুত তথি থিৰ ॥
ভাৰা জিকমিক কক বহু থাম ।
তব হোই সোই মুকতি উপাম ॥”

এচপৰা নতুন নীল মেঘ যদি হয়, তাতে যদি দুধাৰা হৈ আকাশীপংগা বৈ যায়, তাতে যদি বিজুলীৰ পোহৰ থিৰ হৈ থাকে, লগতে ঠায়ে ঠায়ে ভৰাই জিকমিকান, ভেঙিলা হলে সেই মূৰ্দ্ধিৰ উপমা হব পাৰে। নীল মেঘ কক্ষৰ শৰীৰ। থিৰ বিজুলী গোসাঁইৰ পীড় বস্ত্ৰ। দুধাৰা আকাশীপংগা গোসাঁইৰ বুকুৰ মূতাৰ হাৰ। ঠায়ে ঠায়ে জিকমিকাই থকা ভৰা যদিমুক্তাদি আভৰণ। মেঘ এচপৰাত দুধাৰা আকাশীপংগা তাতে স্থিৰ হৈ থকা বিজুলী এইবোৰ কবিতা কল্পনা অসম্ভৱ বস্তু—ভাৰ লগত উপমাৰদ্বাৰা সম্ভাব্যমানাভিযন্ত্ৰোক্তি হৈছে।

উক্ত ভটিয়া কেইকাৰিৰ লগত মাঘ কবিতাৰ তলৰ দৃশ্যবীৰ সুন্দৰ মিল দেখা যায় :

“উভৌ যদি ব্যোমি পৃথক্ প্ৰবাহা
তাকাশপ্ৰজাপন্নঃ পদ্মেভাম্ ।
ভেনোপমীয়েত ভমালনীলম্
আবৃত্তমুক্তালভমস্য বন্ধঃ ॥”

আকাশত যদি আকাশীপংগাৰ স্ৰোতধাৰা বৃক্ষ ধাৰাবে বৈ যায় তেন্তেহলে তাও লগত মুক্তামালা শোভিত ভেৰ্ণ (ঐক্যৰ) ভমালনীল বুকুৰ তুলনা হব।

“যদি তুমি হোৱা হলে
চাতক পৰীতি

বই যদি জলধৰ
শ্যামল মুকুতি,
উৰিফুৰি আকাশত
ঢালি ধাবাসাব,
কবালোহঁতেন পান
প্ৰেম পাৰবাব "

—বৰকাবতী

এই কেইফাকিত উপমাটো প্ৰতীক্ষমান। নান্নিকাক চাতক পখী আৰু নিজক জলধৰৰূপে কল্পনা কৰি মিলন সুখৰ সম্ভাব্যতা এটাৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নান্নিক জলধৰ হ'ব নোৱাৰে, নান্নিকাও চাতকী হ'ব নোৱাৰে—হ'ব নোৱাৰা এটাৰ কল্পনা কৰি উপমাৰ ব্যক্তনা দিছে। ইও অতিশয়োক্তি।

কি পুৰণি কি আধুনিক পৃথিৱীৰ সকলো সাহিত্যতে অতিশয়োক্তিৰ ভয় ভয় ময় ময় অৱস্থা আৰ্জিও আছে। বাগীন্দৰসকলৰ আদৰ্শীয় বুলি দণ্ডীয়ে অতিশয়োক্তিৰ বিষয়ে যি মন্তব্য কৰিছিল সি আৰ্জিও আদৰ্শীয় হৈ আছে। অতি আধুনিক প্ৰগতি কাব্যতো অতিশয়োক্তিৰেই উভৈনদী। 'সাগৰৰ এচামুচ নীলা' আদিৰ নিচিনা আধুনিক কবিতাৰ বচনবোৰো অতিশয়োক্তিৰেই।

উৎপ্ৰেক্ষা আৰু অতিশয়োক্তি : উৎপ্ৰেক্ষা আৰু অতিশয়োক্তি দুয়োটা নিগৰণমূলক অলংকাৰ। উৎপ্ৰেক্ষাৰ নিগৰণ ক্ষটিকৰ কলহৰ ভিতৰত ভৰ্তি হৈ থকা পানীৰ নিচিনা। কলহটো যদিও প্ৰধানভাৱে চকুত পৰে পানীও মন কৰিলেই দেখি। অতিশয়োক্তিৰ নিগৰণ মাটিৰ কলহৰ ভিতৰত থকা পানীৰ নিচিনা। ইয়াত পানী নেদেখি কলহটোহে দেখি কিন্তু পানী আছে বুলি গম পাওঁ, প্ৰতীক্ষমান হয়। মুখখন যেন এপাহ পহুমে বোকাৰোঁতে মুখখনক পহুমে নিগৰণ কৰিলেও মুখৰ কথাও লুকাই থকা নাই—ক্ষটিকৰ কলহৰ পানী দেখাদি মুখৰ বোধটোও আছে পহুমে যি নিগৰণ কৰিছে তাত মুখৰ অস্তিত্বও দেখা হৈ আছে। অতিশয়োক্তিত 'এই পাহ পহুমে' বুলি কওঁতে মুখক পহুমে নিগৰণ কৰিলে, কিন্তু পহুমে যে সঁচা নহয় এই বোধটোও শ্ৰোতাৰ থকাত পহুমে অৰ্থৰ পেটত সোমাই থকা মুখৰ প্ৰতীতিও শ্ৰোতাৰ হৈছে।

উৎপ্ৰেক্ষাৰ অধ্যৱসায় সাধ্য তৰ্থাৎ ব্যাপাৰ (ক্ৰিয়া) প্ৰধান। পহুমে মুখক অধঃকৃত কৰিব খোজা প্ৰক্ৰিয়াটো স্পষ্টভাৱে কোৱা থাকে—প্ৰক্ৰিয়াটোৱে শ্ৰোতাৰ মনত প্ৰধানভাৱে স্পৰ্শ কৰে। 'শৃংগ সমন্বিতে যেন সচলপৰ্বত' পৰশুৰামৰ ওপৰত যে সচল পৰ্বতৰ অধ্যৱসায় হৈছে এই ক্ৰিয়াটো পৰিলক্ষিত হৈছে। গতিকে এই অধ্যৱসায় ব্যাপাৰ-প্ৰধান সাধ্য। যদি কোৱা হয় 'এইটো সচল পৰ্বত' তেন্তিহে অধ্যৱসায়ৰ ক্ৰিয়া সম্পন্ন হৈ সিদ্ধ হ'ল, সচল পৰ্বত বুলি কৰা সন্দেহটো গুচি সচল

পৰ্ভভেই হ'ল। ব্যাপাৰ সম্পন্ন হোৱাৰ পিছৰ অৱস্থাটোৰ্ক অধ্যয়নিতৰ প্ৰাধান্য থকা কাৰণে সিহ অধ্যয়নৰ বোলে। প্ৰকৃত বিষয়টো কেৱল যাটি কল্পৰ পেটখ ভিত্তবত থকা পানীৰ নিচিনাকৈ প্ৰতীত হয়।

গম্যমান সাদৃশ্যৰ অলংকাৰ

উপমাবাচক 'যেনেকৈ' 'সেইদৰে' আদি শব্দৰ সহায় নোহোৱাকৈ অৰ্থগতি চোৱাবপৰা যি সাদৃশ্য বা উপমা ধৰ্মা পৰে তাক গম্যমান সাদৃশ্য বোলে। এনেবিধ অলংকাৰ পদাৰ্থগত আৰু বাক্যাৰ্থগত দুই প্ৰকাৰ হব পাৰে। একেটা বাক্যতে পদ প্ৰয়োগৰ বলত যদি উপমাৰ কথা মনলৈ আহে তেনেহলে সি পদাৰ্থগত। দুটা বেলেগ বাক্যত থকা সমান ধৰ্মৰ বলত যদি উপমাৰ কথা মনলৈ আহে তেনেহ'লে সি বাক্যাৰ্থগত। তুল্যযোগিতা আৰু দীপক পদাৰ্থগত গম্যমান উপমাধৰ্মী অলংকাৰ। প্ৰতিবস্তুপমা, দৃষ্টান্ত আৰু নিদৰ্শনা বাক্যাৰ্থগত গম্যমান উপমাধৰ্মী অলংকাৰ।

॥ ১৩ ॥ তুল্যযোগিতা

দুটা বা ততোধিক প্ৰস্তুত অথবা দুটা বা ততোধিক অপ্ৰস্তুতৰ লগত অৱয় হোৱাকৈ একেটা গুণ বা ক্ৰিয়াৰ যদি এবাৰ প্ৰয়োগ হয় আৰু তাৰপৰাই যদি প্ৰস্তুতকেইটাৰ বা অপ্ৰস্তুতকেইটাৰ সাদৃশ্য বুজিব পাৰি তেনেহলে তাক তুল্যযোগিতা অলংকাৰ বোলে। তুল্য মানে একেটা একে গুণ বা ক্ৰিয়াৰ যোগত সমান ধৰ্ম কল্পিত হয় বাবে এই অলংকাৰৰ নাম তুল্যযোগিতা খোৱা হৈছে। উদাহৰণ :

(ক) "ধন জন জীৱন যাইবাক এক-ভিলে।"

ধন, জন, জীৱন এই আটাইকেউটা কবিয়ে বৰ্ণনা কৰিব খোজা বিষয় (প্ৰস্তুত)। আটাইকেউটাবে লগত অৱয় হৈছে—'যাবাক একভিলে'ৰ লগত। উদ্দেশ্য হ'ল একভিলে যোৱাৰ তুল্যতাৰ ওপৰত ভৰ দি উপমা অৰ্থ বুজোৱা। 'যেন' 'যেনেকৈ' আদি শব্দ নাই কিন্তু অৰ্থ গতি চালেই যিজনীটো ওলাই পৰে (গম্যমান)। তাকে ভাঙি উপমা কবিলে এনে হব :

ধন যেনেকৈ একভিলে যায়।

জন তেনেকৈ একভিলে যায়।

জীৱন তেনেকৈ একভিলে যায়।

সেইদুলি কিন্তু :

"নট ভাট আদি কিছৰ লখিল
আভিল যন্তকমান—"

ইয়াত তুল্যযোগিতা হোতা নাই । যদিও বট, ভাট, কিংকব আটাইকেউটা প্রস্তুত আক এই প্রস্তুতকেইটার লগত একেটা 'লবিল' ক্রিয়াব অন্নর হৈছে তথাপি সিঁহতব মাজত সাদৃশ্য প্রকট হোতা নাই আক সেইকাৰণে তুল্যযোগিতাও নহয় ।

কেইবাটাও অপ্রস্তুতকো একেটা ক্রিয়া বা গুণেবে সাদৃশ্য উপমাব অর্থ বুজালেও তুল্যযোগিতা হয় । উদাহরণ :

(খ) "কোমল ভোমাব ভসুব লাতনি

দেখিলেও আঁবে আঁবে ।

কোনে নো জোনালী মালতীকো বাক

কঠোব মুহুতি পায়ে ॥"

— অনুবাদ

ইয়াত জোনাক আক মালতীফুল উপমান (অপ্রস্তুত) । অংগব লাতনি উপমেয় । জোনালী আক মালতী দুয়োটা অপ্রস্তুতকে কঠোবতা গুণেবে সম্বন্ধ বটাই দুয়োটা অপ্রস্তুতব ভিত্তমত উপমাব কথা কথিয়ে লুকাই উজাবিহে ।

(গ) "সুৰ্বপুঙ্গাং পৃথিবীং চিহ্নি পুৰুষাত্মনঃ

শুৰ্শ্ব কৃতবিদ্যাশ্চ যশ্চ জানাতি সেরিভুম ।"

—সোণব ফুল ফুলা এই পৃথিবীখনক চয়ন কথিব পাৰে তিনিবিধ পুৰুষে—

বীৰ, বিদান আক যি সেৱা কথিব জানে ।

ইয়াত শুব, কৃতবিদ্যা আক সেৱাপৰায়ণ এই তিনিও বিধ পুৰুষ বৰ্ণনীয় বিষয়, আক চয়ন ক্রিয়াৰূপ ধৰ্মৈক্যৰ যোগেবে তিনিওব ভিত্তমত এটা সাম্য উপস্থাপিত কৰা হৈছে । পৃথিবীত সম্পং আহবণ কৰা কমভাত তিনিওজন তুলনীয়— এই উপমাব সূচিত কৰা কাৰণে ই তুল্যযোগিতা অলংকাৰ ।

১৪১ দীপক

একে গুণ বা ক্রিয়াব সাধৰ্ম্যবাবা প্রস্তুত অপ্রস্তুত দুয়োটাৰ মাজত অন্নর বটাই উপমাব অর্থ সূচালে দীপক হয় । দুৱাবলিত থোৱা এটা দীপে যেনেকৈ দুয়োকালে পোহৰ দিয়ে দীপক অলংকাৰতে । এটা গুণ বা ক্রিয়াব এবাব উল্লেখ কৰা হয় আক সিয়ে প্রস্তুত অপ্রস্তুত দুয়োটাৰে কাৰ সাধে ।

"মদেন ভাতি কলভঃ প্রভাপেন মহীপতিঃ ।"

—মদজসবাবা হাতী পোৱালিয়ে আক প্রভাপবাবা বজাই শোভা দিয়ে ।

অপ্রস্তুত হাতী আক প্রস্তুত বজা 'শোভা দিয়ে' এই ক্রিয়াবাবা সম্বন্ধিত হৈছে ।

৭. আচার্য বতীয়ে লক্ষণবতে দীপক অলংকাৰত এক ব্রব্য গুণ ক্রিয়াবাচক পদে দুটা বাক্যৰ কাৰ সাধে ।

ভাবপৰাই ভুলনা কৰাৰ অৰ্থটোও ওলাই পৰিছে। দীপকত কি প্ৰসংগত কথাটো কোৱা হৈছে ভাবপৰাই কোনটো উপমেয় আৰু কোনটো উপমান সেইটো বুজিব লাগে।

দীপক আৰু ভুল্যাবোধিতাব প্ৰভেদ : দীপক আৰু ভুল্যাবোধিতাব মাজৰ প্ৰভেদ মন কৰিবলগীয়া। ভুল্যাবোধিতাব যি ধৰ্মকাৰ উল্লেখ থাকে সি হয় প্ৰস্তুতৰ মাজত সাদৃশ্য আনি দিয়ে, নহয় অপ্ৰস্তুতৰ মাজত উপমা সূচায়। দীপকত যি ওপ ক্ৰিয়া আদি সাধাৰণ-ধৰ্মৰ উল্লেখ থাকে সি প্ৰস্তুত অপ্ৰস্তুত দুয়োটাৰ কাম নাযে। ভুল্যাবোধিতাত হয় দুয়োটাই অপ্ৰস্তুত। দীপকত এটা প্ৰস্তুত, আনটো অপ্ৰস্তুত।

বাক্যাৰ্থগত পৰ্য্যায় উপমাজ্ঞানী অলংকাৰ : প্ৰতিবস্তপমা, দৃষ্টান্ত আৰু নিদৰ্শনা এইকেইটা বাক্যাৰ্থগত উপমাজ্ঞানী অলংকাৰ। আটাই কেউটোতে এটা পুৰা বাক্যাৰ্থ উপমেয়। কেউটা অলংকাৰতে দুয়োটা বাক্যাৰ্থ নৈ থৈ উপমাত পৰিকল্পিত হয়। সেইকাৰণে ইহঁত (১) বাক্যাৰ্থগত, (২) পৰ্য্যায় আৰু (৩) উপমাজ্ঞানী। এই অলংকাৰ কেইটাৰ লক্ষণ বিলক্ষণ বুজিবলৈ হলে বস্তুপ্ৰতিবস্ততাৰ আৰু বিধপ্ৰতি-বিষভাব মানে নো কি ভাঙ আলোচনা কৰি লোৱা ভাল হয়। এই দুই ভাববহাৰাই অলংকাৰ কেইটাৰ লক্ষণৰ নিৰ্ণয় হৈছে।

বস্তু-প্ৰতিবস্ততাৰ : বস্তু মানে অৰ্থ। একে অৰ্থ বুজোৱা আন এটা শব্দক আমি প্ৰতিশব্দ বোলে; যেনে মেঘৰ প্ৰতিশব্দ জলদ। সেইদৰে একেটা অৰ্থকে দ্বিতীয়বাৰ কলে প্ৰতি-অৰ্থ বুলিব পাৰি, তাকে দ্বুতি প্ৰতিবস্ত বোলা হয়।

“আগফাল শুৱনী   কাকিনি ভামোলে
পাহকাল শুৱনী পাপ।

বৰঘৰ শুৱনী   জীৱাবী হোৱালী
উলিয়াই দিবলৈ চান।”

ইয়াত নামভীয়ে একেটা শুৱনী অৰ্থকে এবাৰ কাকিনি ভামোলত লগাইছে, এবাৰ পাপত লগাইছে আৰু শেষত জীৱাবী হোৱালীত লগাইছে। শুৱনী অৰ্থটো তিনিওটা বাক্যতে আছে আৰু থাকি বাক্যাৰ্থ দুটাক তৃতীয় বৰঘৰ শুৱনী জীৱাবী হোৱালী’ বাক্যৰ উপমান ৰূপে দাঙি ধৰিছে। ইয়াত তিনিটা বাক্যত ‘শুৱনী’ অৰ্থৰ বস্তু প্ৰতিবস্ততাৰ বা ‘সম্বন্ধ’। গিছে কাব্যত একেটা শব্দ ওচৰা ওচৰিকৈ দুবাৰ প্ৰয়োগ কৰাটো এটা দোষ বুলি ধৰা হয়। এই দোষক কথিতপদতা বোলে। এই দোষ এবাৰলৈ কৰি সকলে একেটা অৰ্থক বিভিন্ন শব্দেৰে বুজাবলৈ ইচ্ছা কৰে। এবাৰ যদি ‘চতুৰ’ বুলি কৰা দ্বিতীয়বাৰ ‘নিপুণ’ বুলি কৰা। সেইকাৰণে বস্তুপ্ৰতিবস্ততাৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে :

“একস্যাৰ্থস্য শব্দব্ৰয়েনাতিধানং বস্তুপ্ৰতিবস্ততাঃ।”

একে অৰ্থকে দুটা শব্দেবে কোৱাকে বস্তুপ্ৰতিবস্তুভাব বোলে। বস্তুপ্ৰতিবস্তুভাবত সজাতীয় বৰ্ণৰ সাদৃশ্য থাকে।

অৰ্থতো মূলতে এক হলেই হয়। দেখাত বিপৰীত যেন লাগিবও পাৰে। ওপৰৰ উদাহৰণটোত অলপ ঘোচৰ এটা দিলেই কথাটো বুজা যাব :

“আগকাল শুৱনী কাকিনী ভামোলে

পাহকাল শুৱনী পাপ ;

বৰষৰ সুত্তৱান জীৱাবী নহলে

উলিয়াই দিবলৈ টান।”

আগৰ দুবাৰ বাক্যত ‘শুৱনী’ অৰ্থহে পালোঁ। শেহৰ বাক্য আঘাৰত ‘নহলে সুত্তৱান’ অৰ্থ পালোঁ। কিন্তু কথা শেহতত গৈ একেটাই হয়। ইয়াকে বৈধৰ্ম্যবহাৰা স্বাপিত হোৱা বস্তুপ্ৰতিবস্তুভাব বোলে।

বিশ্ব-প্ৰতিবিশ্ব : বিশ্ব মানে কান্ধা আৰু প্ৰতিবিশ্ব মানে ছান্ধা। বিশ্বপ্ৰতিবিশ্ব-ভাবৰ অৰ্থ হ’ল কান্ধা আৰু ছান্ধাৰ সম্বন্ধ। ছান্ধাত কান্ধাৰ আকৃতিগত সাদৃশ্যহে থাকে, ছান্ধা আৰু কান্ধা একে নহয়। ছান্ধাৰে কান্ধাৰ সকলো কাৰ নচলে। সেইদৰে সাদৃশ্যমাত্ৰৰপৰা একে যেন বোধ হোৱা দুটা ভিন্ন অৰ্থক বেলেগে বেলেগে কোৱাকে বিশ্বপ্ৰতিবিশ্বভাব বোলা হয়।^৮ বিশ্বপ্ৰতিবিশ্বভাবত বিজাতীয় সাদৃশ্য থাকে।

আকাশত চন্দ্ৰ কান্তিমান।

পৃথিৱীত ভূমি (হে বাজন্) কীৰ্ত্তিমান।

এই বাক্য দুটাত কান্তিমান আৰু কীৰ্ত্তিমান দুটা বেলেগ অৰ্থ। হলেও কিবা এটা বিষয়ত দুয়োটা অৰ্থৰ সাদৃশ্য থাকাক ইটোৰ সিটো ছান্ধা যেন বোধ হৈছে। কান্তিমত্তা আৰু কীৰ্ত্তিমত্তা দুটা অৰ্থৰ দুবাৰ প্ৰয়োগবহাৰা উপমান উপমেয়ৰ সাদৃশ্য এটা টানি অনা হৈছে। এই সাদৃশ্য হৈছে জনমনৰ আত্মাদৰ্শন। চন্দ্ৰৰ কান্তিক যানুহে ভাল পায় সুকৃতকাৰী বজাকো সকলোৱে ভাল বোলে (কীৰ্ত্তি)। এইখিনি তাৎপৰ্য্যত দুয়োটা অৰ্থ বেলেগ হৈয়ো এক হৈছে অৰ্থাৎ ইটোত সিটোৰ কান্ধা নাথাকিলেও ছান্ধাটো দেখা যায়।

গিছে যদি কোৱা হয়—আকাশ উজলাই চন্দ্ৰই, পৃথিৱী পোহৰ কৰে বজাই—
ভেড়িয়া বিশ্ব প্ৰতিবিশ্ব নহৈ বস্তু-প্ৰতিবস্তু হয়। কাৰণ উজলোৱা পোহৰোৱা দুয়োটা একে অৰ্থ, কেৱল দুটা শব্দেবে কোৱা হৈছে।

প্ৰতিবক্তৃপমা অলংকাৰত বক্তৃ-প্ৰতিবক্তৃ ভাব থাকে। দৃষ্টান্ত আৰু সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা-
প্ৰতিবিম্ব ভাব প্ৰকাশ পায়।

॥ ১৫ ॥ প্ৰতিবক্তৃপমা

কোনো বক্তৃ অৰ্থাৎ বাক্যৰ্থৰ উপমান স্বৰূপ আন বাক্যৰ্থ উপস্থাপিত হলে
আৰু সেই উপস্থাপিত বাক্যৰ্থ আৰু উপমাৰ বাক্যৰ্থ একে সাধাৰণ ধৰ্মকে যদি বিভিন্ন
শব্দেৰে বুজোৱা হয় আৰু তাৰ ফলত যদি উপমাৰাচক শব্দ নোহোৱাকৈয়ে উপমাৰ
অৰ্থ সূচিত হয় তেনেহলে প্ৰতিবক্তৃপমা অলংকাৰ হয়।

তেনেহলে দেখা গ'ল—প্ৰতিবক্তৃপমা হ'বলৈ—(১) দুটা নিৰপেক্ষ বাক্য লাগিব।
(২) দুয়োটা বাক্যত সাধাৰণ ধৰ্মৰ একেটাই বক্তৃ-প্ৰতিবক্তৃভাব থাকে। (৩)
উপমা বুজোৱা শব্দ নাথাকে, কিন্তু গৰি চালে উপমাৰ অৰ্থ ওলায়। উদাহৰণ :

(ক) “ত্ৰৈলোক্যৰ নাথ মাধৱক এৰি যায়।

কোনে শিশুপালক বৰিবে চকু খায়।

সিংহ এৰি শূকৰক খোজে কোল প্ৰাণী।

দুগ্ধ এৰি কোন জনে পিয়ে খাব পানী।” —কল্পিতগীতগোবিন্দ কাব্য

শিশুপাললৈ যিবা পিব খোজা বুলি শুনি কল্পিতগীতগোবিন্দে কৰা উক্তি। ইয়াত উপমেয়
কাব্যৰ্থ হ'ল—মাধৱক এৰি শিশুপাল গ্ৰহণৰ অনিচ্ছা। উপমান বাক্যৰ্থ দুটা—
সিংহক এৰি শূকৰ গ্ৰহণৰ অনিচ্ছা। আৰু দুগ্ধক এৰি খাব পানী পিয়াব অনিচ্ছা।
কেউটোতে সমান ধৰ্ম হ'ল এটাক এৰি আনটো লোৱাৰ অনিচ্ছা। এই অনিচ্ছা
ধৰ্মটোকে কোনে বৰিব? কোনে খোজে? কোনে পিয়ে? অৰ্থাৎ পিব খোজে
এইদৰে বেলেগ বেলেগ শব্দেৰে কোৱা হৈছে। ফলত উপমাৰাচক শব্দ ‘যেন’
‘যেনেকৈ’ আদি নথকাকৈও বাক্যৰ্থকিটাত উপমেয় উপমান সম্বন্ধ সূচিত হৈছে।

(খ) “সৰস্বতীৰূপবিন্দুং শৈবলেনাপি বহাং।

মলিনমপি হিমাত্মশোল'ন্ম লক্ষ্মীং ভনোতি।

ইন্দুৱধিকমনোজ্ঞা বহুলেনাপি তৰী।

কিমিহি হি মধুৰাণাং মণ্ডনং নাকৃতীনাং ॥” —অভিজ্ঞান শাকুন্তল

—শেলাই গাঁপি থকাতে পত্নী বৰণীয়া। কলংকযুক্ত হৈয়ো চকুই শোভা
বিস্তাৰ কৰে। এই শকুন্তলা বাকলি বসন শিদ্ধিও মনোহাৰিণী হৈছে।
বভাৱতে যি ধুনীয়া তাক অলংকাৰ লাগিছে কৈলৈ?

ইয়াত প্ৰথম তিনিটা বাক্যত একে অৰ্থৰ সাধাৰণ ধৰ্মকে বহা, লক্ষ্মীং ভনোতি
আৰু মনোজ্ঞা এই তিনিটা শব্দেৰে কোৱাও প্ৰতিবক্তৃপমা হৈছে।

। ১৬ । দৃষ্টান্ত

বৰ্ণনীয় বাক্যার্থৰ প্ৰমাণৰূপে আন এটা অনুৰূপ বাক্যার্থ বিদ্য-প্ৰতিবিম্বৰূপে দাঙি ধৰিলে দৃষ্টান্ত অলংকাৰ হয়। দৃষ্টান্ত অলংকাৰৰ সাধাৰণ ধৰ্ম একে নহয়, বিজাতীয়। প্ৰতিবস্তুপ্ৰমাণ নিচিনাকৈ দৃষ্টান্ততো দুটা নিৰপেক্ষ বাক্য থাকে। কিন্তু দৃষ্টান্তত সাদৃশ্য-প্ৰতিপাদক ধৰ্ম একে নহয় অনুৰূপহে। দৃষ্টে অন্ত অৰ্থাৎ প্ৰমাণ ব'ত সেয়ে দৃষ্টান্ত। উদাহৰণ:

(ক)

“ভোব নিন্দাবানী আশাক নপারে

ভল অনাচাব যাম।

যডেক কুকুৰে কামোৰ মাৰয়

ভথাপি আঠুব নাম।”

—কল্পিণীহৰণ কাব্য

প্ৰথম বাক্যার্থ হ'ল নিন্দাবানীয়ে কক্ষক নোপোৱা। প্ৰমাণ ৰূপে দাঙি ধৰা উপমান বাক্য হ'ল—কুকুৰে যিহান কামোৰক আঠুব ভলভ কামোৰে। ইয়াত নিন্দাবানীয়ে নপৰা আৰু কুকুৰে আঠুব ভলভ কামোৰা চুটা বেলেগ (বিজাতীয়) ধৰ্ম। ভথাপি দুয়োটা ধৰ্মৰ অক্ষমতাকপ সাদৃশ্য আছে। নিন্দাবানীয়ে ভাঙৰক একো কৰিব নোৱাৰে। কুকুৰেও আঠুব ভলব বাহিৰে শৰীৰৰ মুখ্য অংগৰ একো কৰিব নোৱাৰে। ইয়াত যডেক কুকুৰে' ইত্যাদি দৃষ্টান্তভূত বাক্যটোৱে 'ভোব নিন্দাবানী' ইত্যাদি দার্ষ্টান্তিক বাক্যার্থৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে। দৃষ্টান্ত বাক্যৰ কুকুৰ, কামোৰ, আঠুব নাম আদি দার্ষ্টান্তিকবাক্যৰ, কল্প, নিন্দাবানী, নপারে আদিত প্ৰতিবিম্বিত হৈছে।

(খ)

—“চলিলো হৰিয়ে

সেহি কপসীৰ পাশে কৰিবে সন্ডাষ

কিন্তু কি অদৃষ্ট মোৰ। ভালে মন্দ ঘটে।

আদৰি ভোলোতে ফুল হাতে ফুলফুটে।” —সীতাহৰণ কাব্য

কপহীক সন্ডাষা কৰিবলৈ যাওঁতে হিঙে বিপৰীত হ'ল—এই উপমেয় বাক্যার্থৰ প্ৰমাণ ৰূপে ফুল ভোলোতে ফুলে ফুটাৰ দৃষ্টান্ত দিয়া হৈছে। সন্ডাষা বেয়া হোৱা আৰু ফুল ভোলোতে ফুলে ফুটা ইয়াত বেয়া হোৱা আৰু ফুলে ফুটা দুটা বেলেগ ক্ৰিয়া ধৰ্ম, বিজাতীয়; কিন্তু 'অপকাৰ ৰূপ' সাদৃশ্যই দুয়োটাকৈ এক যেন কৰিছে। আদৰি ফুল ভোলা কপসী-সন্ডাষাত প্ৰতিবিম্বিত হৈছে। ফুলে ফুটা প্ৰতিবিম্বিত হৈছে মন্দ ঘটাত।

(গ)

“সজ্জিব সৰু ডবা লাহে লাহে নিজিলিকে

পূৰা লয় নগলে পুৰত।

ধাৰাসাৰ জীৱনতো একে। দুখ নাথাকিলে

শান্তি গুণ নাথাকে সুখত ।”

—হৰ্ষেশ্বৰ ধৰ্মা

নিজিসিক। আৰু শান্তিগুণ নথকা হুটা বে.লগ ধৰ্মৰ অনুৰূপতাত বাক্য হুটাত
বিষপ্ৰতিবিম্বতাৰ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে।

(ঘ)

‘কামং নৃপাঃ সন্তি সহস্ৰশোহয়ে।

বাজৱতীমাহবনেন ভূমিৎ।

নক্ষত্ৰতাবাগ্ৰহসংকুলাপি।

জ্যোতিষতী চক্ৰমসৈব বাজিঃ।

—বসুৰংখ

—আন আন বজ’ হাজাৰে হাজাৰে আহে কিন্তু পৃথিৱী বাজবৃত্ত হৈছে এওঁ
বুলিছে। গ্ৰহ, নক্ষত্ৰ ভাৱে ভবিষ্যৎকালেও চক্ৰবৰ্ত্তাবাহে বাজি জ্যোতিষতী হয়।

ইয়াত বাজৱতী (বাজবৃত্ত) আৰু জ্যোতিষতী দুয়োটা বিজাতীয় ধৰ্ম হৈছে এটা
সাদৃশ্য দাঙি ধৰিছে। বাজি জ্যোতিষতী হোৱা যেনেকুৱা ভূমি বাজৱতী হোৱাও
ভেনেকুৱা। প্ৰথম বাক্যৰ্থৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে দ্বিতীয় বাক্যৰ্থ দাঙি ধৰা হৈছে। নক্ষত্ৰতাবা
সক সক বজাবিলাকন্ত, চক্ৰ বৰ্ণনীয় মগধবাজত আৰু জ্যোতিষতী গুণ বাজৱতীত
প্ৰতিবিম্বিত হৈছে।

॥ ১৭ ॥ নিদৰ্শনা

হুটা বাক্যৰ্থ বা পদাৰ্থৰ সম্বন্ধটো যদি বাস্তৱৰূপ চালে অসম্ভৱ হয় আৰু সেই
অসম্ভৱতা দূৰ কৰিবলৈ উপমাৰ কল্পনা কৰিব লগা হয় তেনেহলে তাক নিদৰ্শনা
অলংকাৰ কোলে। উপমা-উপমেয়ভাৱে নিৰ্দেশিত হয় কাৰণে এই অলংকাৰক নিদৰ্শনা
কোলে। লুক্কায়িত বাক্য হুটা দেখাত আপোনগোট হৈ থাকে। নিদৰ্শনাত দুয়োটা
বাক্য লগলাপি এটা যেন হৈ থাকে।

‘তাক কথাৰাৰ কৈ জুইতহে বিটু ঢালিলোঁ’—এই বাক্যটোত হুটা পদাৰ্থ আছে—
কথা কোৱা আৰু বিটু ঢলা। এই হুটা অৰ্থ দেখাত ইটোৰ লগত সিটোৰ সম্বন্ধ
থাকিব নোৱাৰে। কথা কোৱা মানে বিটু ঢলা কেনেকৈ হয়? কথা কোৱাও
এটা কাম, বিটু ঢলাও এটা কাম। কথা কলে বিটু ঢলা হয় এনে অৰ্থৰ সম্বন্ধ হয়
নোৱাৰে। যথাযথ অৰ্থ লবলৈ হলে প্ৰলাপ যেনহে ওলাব। এই অসম্ভৱ অৰ্থ সম্বন্ধটোৰ
আঁঠল মাৰিবলৈ হলে উপমা এটা ভাবি উলিয়াব। উপমাৰ কল্পনা কৰিলে দুই
পদাৰ্থৰ মাজত লুকাই থকা সম্বন্ধটো ওলাই পৰে। উপমাৰিকল্পক অৰ্থটো এনে
হব—জুইত বিটু ঢালিলে যেমোক যেমিকৈ জলি উঠে তেনেকৈ কথাৰাৰ কলতো
তাব যেহি ধং উঠিল। এতিয়া হুটা বেলেগ সম্বন্ধ নোহোৱা অৰ্থৰ সম্বন্ধ ওলাই

প'ল। এইদৰে উপমা কবিলে বেডিয়া অতথাই হ'ব নোৱৰা অৰ্থসম্বন্ধটো ওলাই
যায় ভেডিয়া নিদৰ্শনা হয়।

উদাহৰণ :

(ক)

“মুক্তি বসকো শ্ৰৱে ভোম্বাৰ ভক্তি।

ভাক এৰি জ্ঞানপথে যিটো কৰে গতি।

বহানে পড়ানে সিটো তুলক আনে।

ক্লেশমাত্ৰ পাৰে জানা নিফল প্ৰয়াসে।” — শংকৰদেৱ

ভক্তি এৰি জ্ঞানপথ লোৱাভানে চাউল পাবলৈ পড়ান বানে—এই কথা দুটাৰ পোন-
পটীয়া সম্বন্ধ সম্বন্ধ নহয়। জ্ঞানপথ লোৱাও এক, চাউলৰ কাৰণে পড়ান বনাও এক।
ইয়াৰ স্বাভাৱ সম্বন্ধ পাবলৈ হ'লে উপমালৈ বৰ্ণনাবিভক্তকৰিব লাগিব। চাউল পাবলৈ
পড়ান বনা যেনে নিফল প্ৰয়াস, মুক্তি পাবলৈকো জ্ঞানপথ লোৱাভানে নিফল প্ৰয়াস।
এনেভাৱে উপমাৰ কল্পনা কবিলে অৰ্থসংগতি আহি পৰে। এতেকে ই নিদৰ্শনা স্মৰণকাৰ।

উদাহৰণ :

(খ)

‘কত্ৰিয়ৰ নিমিত্তে সাক্ষাত মই যম।

সম্প্ৰতি আহোঁহা মই পৰিয়া নিজম।

ডাকিয়া আনিলা মোক দেখায়া দৰ্পক।

দাতি দিয়া অগাইলাহা কাহাল গোমক।

কুপিত সিংহৰ আগৈ পেলাইলাহা গাৰ।

আনিলা যমক মাতি দিয়া হাত বাৰ।” — আদিকাণ্ড বামায়াণ

এইখিনি বামৰ প্ৰতি পৰম্ব্যাসৰ উক্তি। ইয়াত মালা নিদৰ্শনা হৈছে। দাতি
দি গোমসাপক অগোৱা, সিংহৰ আগত গা পেলাই দিয়া, যমক হাত বাউল দি যন্তা
এই কেইটা বাক্যাৰ্থৰ লগত পৰম্ব্যাসক মাতি অনা অৰ্থৰ সম্বন্ধ দেখাত থাকিব
নোৱাৰে। উপমা কল্পনা কৰি সেই অসম্ভৱতা দূৰ কৰিব লাগিব। উপমাসংকল্পিত
অৰ্থ হ'ব—গোমসাপক লাখুটিৰ আগৈয়ে জোকাই লোৱা যেনেকৈ যন্তাৰ কাৰণ বোক
জোকাই লোৱাও ভোম্বাৰ ভেনেকৈ যন্তাৰ কাৰণ। ইটোৰ পিছত সিটোকৈ কেইবাটাও
উপমান বাক্য থাকাত ই মালা নিদৰ্শনা।

উদাহৰণ :

(গ)

‘ইদং কিল্যাব্যাজ মনোহৰং যপুঃ

ভপঃ কমং সাৰাৱিতুং য ইচ্ছতি

ঋষং স নীলোৎপল-পত্ৰ ধাৱতা

যমীলভাং হেতু যুধিৱ্যৱভক্তি।” — অভিজ্ঞান শাকুন্তল

—এই অকৃত্ৰিম মনোহৰ দেহাটিক উপস্তাৰ উপৰোণী কৰিবলৈ যিজন অম্বিলে ইচ্ছা কৰিছে তেওঁ নিশ্চয় উৎপলৰ পাতৰ ধাবেৰে শৰীৰক কাটিবলৈ ওলাইছে।

মনোহৰ দেহাৰে উপস্তা কোবোৱাকৈ প্ৰথম পাতেৰে শৰীৰক কটা বুলি কৈছে। দেখাভে হুটা বেলেগ কাম, একে কেনেকৈ হ'ব? কোমল প্ৰথম পাতেৰে গছ কাটিবলৈ যোৱা যেনেকৈ অসাধ্য সাধন এনে কোমল দেহাৰে উপস্তাৰ নিচিনা কঠোৰ কাম কৰোঁতাও তেনে অসাধ্য সাধন—এনে উপমাৰ পৰিকল্পনা কৰিলে হুটা বাক্যাৰ্থৰ অসম্ভৱ সম্বন্ধও সাৰ্থক হয়।

দৃষ্টান্ত আৰু নিদৰ্শনৰ পাৰ্থক্য : দৃষ্টান্তত বাক্য হুটা নিৰপেক্ষ। নিদৰ্শনাত বাক্য হুটা সাপেক্ষ, ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে পূৰ্ণ বাক্য হয়। নিদৰ্শনা কেতিয়াবা এটা বাক্যতো হ'ব পাৰে। দৃষ্টান্ত এটা বাক্যত হ'ব নোৱাৰে। দৃষ্টান্ত অলংকাৰত উপমাৰ বাক্যটো প্ৰমাণ স্বৰূপে থাকে, নিদৰ্শনাত কেৱল উপমাৰে হয়, প্ৰমাণ নহয়। ওপৰত দিয়া উদাহৰণত প্ৰথম পাতেৰে শৰীৰত কাটিব খোজা বাক্যাৰ্থটো অকৃত্ৰিমক উপস্তা কৰোৱাৰ প্ৰমাণ হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু দৃষ্টান্তৰ উদাহৰণত সৰু সৰু বজা থকাতো মগধবাজ থকা বাবেহে পুৰিহী ৰাজহতা হোৱাৰ প্ৰমাণ স্বৰূপে নক্ষত্ৰ-তাৰা থকা সত্ত্বেও চন্দ্ৰমাইহে ৰাতি জ্যোতিৰ্ময়ী কৰা বাক্যাৰ্থটো দাঙি ধৰা হৈছে। উপমা দুয়ো ঠাইতে গম্যমান।

নিদৰ্শনাত উপমাৰূপত পৰিণত হোৱা বাক্যাৰ্থটো সাধাৰণতে অবাস্তৱ ধৰণৰ। অবাস্তৱ ধৰণৰ হলেহে চমৎকাৰিত কবলৈ উঠে। ওপৰত দিয়া উদাহৰণ কেইটা লক্ষ্য কৰিলেই এই কথাৰ গম পোৱা যায়। আৰু এটা উদাহৰণ লৈ চোৱা ৰাওক।

“সংগ্ৰাণ্য ভাৰতে জগ্ন সৎকৰ্মসু পৰাশ্ৰুতঃ।

পীমুখকলশং হিহা বিষভাণ্ডং স ইচ্ছতি ॥”

—ভাৰতবৰ্ষত জন্ম লৈ যি সৎকৰ্ম বিমুখ হয় সি জন্মতৰ কলহ এৰি বিষ ভাণ্ডলৈ ইচ্ছা কৰে।

জন্মতৰ কলহ পালে বিষভাণ্ড কোনেও ইচ্ছা নকৰে। এইটো অবাস্তৱ কথা। অবাস্তৱ কথাৰ উপমা—কল্পনাৰে অলংকাৰৰ চমৎকাৰিতা ৰাঢ়িছে। □

ভেদ প্রদান অলংকাৰ

। ১৮ । ব্যতিবেক

ব্যতিবেক ভেদপ্রদান সাদৃশ্য-গৰ্ভ অলংকাৰ। অলংকাৰত উপমান উপমেয়ৰ ভেদ দুই প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে। উপমানতকৈ উপমেয়ত অধিক গুণ থকা বুলি দেখুৱালে এক ভেদ। আকৌ তাৰ বিপৰীতে উপমেয়তকৈ উপমানৰ গুণাধিক্য দেখুৱালে দ্বিতীয় ভেদ। ব্যতিবেক অলংকাৰত উপমানতকৈ উপমেয়ৰ গুণাধিক্য দৰ্শোৱা হয়। ব্যতিবেক শব্দৰ অৰ্থ হ'ল গুণত অতিবেক অৰ্থাৎ অধিক। ব্যতিবেকত উপমেয়ৰ প্ৰাধান্য আৰু গুণাতিবিক্ততা প্ৰকাশ পাব লাগিব।^১ ইয়াকে কৰোঁতে কি গুণত উপমেয় অধিক বা কি গুণত নো। উপমানেই কম সেই কথাৰ উল্লেখ থাকিবও পাৰে নাথাকিবও পাৰে।

“ভোম্বাৰ মুখ চন্দ্ৰৰ নিচিনা, কিন্তু চন্দ্ৰত কলংক আছে”—ইয়াত মুখ উপমেয় চন্দ্ৰ উপমান। চন্দ্ৰ আৰু মুখ তুল্য, কিন্তু চন্দ্ৰত কলংক আছে। কলংকৰূপ হীনগুণ থকাত আৰু মুখত সেই হীনতা নথকাত মুখৰ গুণাধিক্য প্ৰকাশ পাইছে।

‘সংলোক পৰ্বতৰ দৰে উন্নত কিন্তু ভেঙিলোক স্বভাৱতে কোমল।’

—এই বাক্যত উন্নত গুণত সংলোক আৰু পৰ্বতৰ তুলনা দিয়া হৈছে, কিন্তু লগতে সংলোকৰ গুণাধিক্য স্বভাৱ কোমলতাৰ কথা উল্লেখ কৰি সংলোক যে বেছি গুণশালী আৰু উপমান পৰ্বততকৈ যে অধিক ডাকো দেখুওৱা হৈছে।

আগৰ উদাহৰণত উপমানৰ ন্যূনতাৰ কাৰণ উল্লেখ কৰি উপমেয়ৰ আধিক্যৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছে। পিছৰ উদাহৰণত উপমেয়ৰ আধিক্যৰ কাৰণ উল্লেখ কৰি উপমেয়ৰ শ্ৰেষ্ঠতা নিৰূপণ কৰা হৈছে। দুয়োটাতে অলংকাৰ ব্যতিবেক।

কেতিয়াবা উপমানৰ হীনতা বা উপমেয়ৰ আধিক্যৰ কাৰণ উল্লেখ কৰা নাথাকিলেও ব্যতিবেক অলংকাৰ হ'ব পাৰে।

“হাস্ত জিনি চন্দ্ৰমাৰ কাঙি।”

ইয়াত ঐক্যৰ ইংহিটোৱে চন্দ্ৰৰ কাঙিকো চেব পেলাইছে বুলি কোৱা হৈছে।

-
১. বহুটো আৰু বাস্তৱিক কথাক আদি দুই এজন আলংকাৰিকে ব্যতিবেকত উপমানৰ আধিক্যও বৰ্ণিত হ'ব পাৰে বুলি লক্ষ্য দিছে। কিন্তু মনটো আদি আলংকাৰিকে সেইটো গ্ৰহণ কৰা নাই। প্ৰতীক অলংকাৰতহে উপমানৰ প্ৰাধান্য থাকে।

কিহুড ডেব পেলাইছে কোতা হোতা নাই। উপমের ইহিক অধিক বুলি কোতাড ব্যক্তিবক অলংকার হৈছে।

“অতিকৈ বহবব   দুগাবে বহবব
অতি চেনেহব থাকে
ডাডোটাক বহবব   বহাগব বিহুটি
নাপাতি কেনেকৈ থাকে।”

ইয়াড অসমীয়া পাঠকৰে অতিপ্ৰিয়তাৰ সাগ্ৰশাস্ত দুগাব বহবব আৰু চেনেহব মাকোৰ লগত বহাগ বিহুৰ তুলনা কৰিছে। বহাগৰ বিহু থাকে আৰু বহুবাডকৈ অধিক প্ৰিয় বুলি উল্লেখ কৰাত ব্যক্তিবক। অসমীয়া খিপিনী দ্বুতীৰ লগিত মনৰ মনোবস চানেকি এটা এই বিহুনাগ্ৰটোড প্ৰকাশ পাইছে।

“ভাই মোব কোন ?

পূৰ্ণিমাৰ জোন ?

জোন গলে পূৰ্ণিমাৰ

ওলায় আকৌ দুবি

ভাই গলি পুনু মোব

নোজালি যে সোণ ?”

—বৰকা/কতী

কবিয়ে মৃত ভাৱেকক উদ্দেশ্য কৰি এই কথাষাৰ কৈছে। ‘ভাইটি, ইয়াড উপমের ‘পূৰ্ণিমাৰ জোন’ উপমান। দুয়োটাৰ ভিতৰত থকা সাধাৰণ ধৰ্ম হৈছে প্ৰিয় বস্তুৰ অস্থিৰতা। কবিৰ প্ৰিয় পূৰ্ণিমাৰ জোন অস্থায়ী, বহবব ভাইটিৰ জীৱনো অস্থায়ী। তথাপি বেছি অস্থায়ী কোন ? ভাইটি। কাৰণ পূৰ্ণ জোন গলেও আকৌ দুবি পূৰ্ণিমা হয়। ভাইটি গলে আৰু দুবি নাহে। এই অস্থিৰতা ওপৰ আধিক্যত উপমের উৎকৃষ্ট। প্ৰকৃতিতে যি ওপৰ সাম্যত উপমা হয় সেই ওপৰ আধিক্যৰ ওপৰত ভেটি কবি ইয়াড আধিক্য প্ৰকাশ পাইছে। গতিকে ব্যক্তিবক অলংকার। □

বিশেষণ জাম্যমূলক অলংকার

॥ ১৯ ॥ অপ্রস্তুত প্রশংসা

অপ্রস্তুত বর্ণনাব্যবহা প্রস্তুতাব্যবহা বোধ হলে অপ্রস্তুত প্রশংসা অলংকার হয়। প্রস্তুত অর্থাৎ যিটোব বিষয়ে কোরাটো আচলভে কবির উদ্দেশ্য তাঁর কথা কবিয়ে গৌণপটীয়া কৈ নকর। তাঁর পথিবর্ডে তাঁর লগত তুলনীর আন এটাব কথা কৈ তাঁর মাতি কব খোজাটোব বিষয়ে উলুক দিলে।

কোনো দিনে ঘবলৈ নহা আখীর এজন যদি হঠাতে ঘবলৈ আহিল তেওঁক উদ্দেশ্য কবি ঘবব পিবিইডনীয়ে কব পাৰে—“আজি ইয়াটা মাটিত পবিল।” ইয়াটা চবাই হেনো গহব ভাল এবি মাটিত নপবে। সেইদেখি ইয়াটা মাটিত পবাটো আচম্বিত কথা। ইয়াতো আখীরজন আগেরে সাহে আজি হঠাতে আহিল, বেনিবা ইয়াটা মাটিত পবাৰ নিচিনা ঘটনা। গৃহস্থনীর উজিটোব লক্ষ্য হৈছে আখীরজন, কাবণ আখীরজনব আগমনহে ইয়াত প্রস্তুত কথা; কিন্তু তাকে প্রকাবাভবে বুজাইছে অপ্রস্তুত ইয়াটা চবাইব কথা কৈ। এইটোত্রেই অপ্রস্তুত প্রশংসা অলংকারবো লক্ষণ। উদাহরণ :

(ক) “এতঃ কৃতী লকুতেহু যোহিতং শক্রান মাচতে।”

—চবাইব ভিতবত চাতকেই ধত বি ইল্লব বাহিবে আনব ত্তবত হাত নাপাতে।

ইয়াত প্রস্তুতাব্যবহা অর্থাৎ সার্বভৌম নৃপতিব বাহিবে আনব ত্তবত হাত নপতাজনেই ধন্য গই কথা কবলৈ গৈ তুল্যাব্যবহা অপ্রস্তুত চাতকব কথা কৈছে। চাতক অপ্রস্তুত কিন্তু তাঁর কথা কৈ প্রস্তুত হাচকজনব কথাব বোধ কবোরা হৈছে।

(খ) “ভূক্তি খাই অতিথি গৃহব এবে আশ ॥

দক্ষ অবগাতে যুগে নকবে নিবাস।

....

কৃষ্ণকেসে বোলে সরে আনত লগাই।

হা কৃষ্ণ বোলন্তে লোভক বহি যায়।” —শংকরদেব

গোপীসকলে উদ্ধবর আগত আক্ষেপ কবি অতিথিয়ে খাই বৈ ঘব এবা আক দক্ষ অবগাত যুগে নথকা এই দুই অপ্রস্তুত বর্ণনাব্যবহা উপভোগব শেষত অলাগতিয়াল বুলি গোপীসকলকে কৃষ্ণই ভ্যাগ কবাৰ কথা সুচাইছে। ‘কৃষ্ণকেসে বোলে সরে আনত লগাই’—এইবাব প্রকৃতভে অপ্রস্তুত প্রশংসাবে লক্ষণ।

(৭) “কৈলৈ কুঁলিলি কপহী মদাৰ এ

কৈলৈ পেলালি কলি ?

ওকড়ো নালাগে-ওকড়ো নালাগে

থাক ভলে ভবি সবি ।”

মদাৰও লগাই কথাবাহাৰে কৈছে। আচলতে গাঁওলীয়া কবিৰ লক্ষ্য হৈছে পিতৃগৃহত অভুক্তযৌৱনা হৈ থকা কপহী গাভৰু। অপ্ৰস্তুত মদাৰৰ কথাৰে প্ৰস্তুত কপহী গাভৰুৰ প্ৰশংসা অৰ্থাৎ বৰ্ণনা থকাত ই অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা অলংকাৰ।

।। ২০ ।। সমাসোক্তি

প্ৰস্তুতৰ বৰ্ণনাবপৰাই অপ্ৰস্তুতৰ প্ৰতীতি হলে সমাসোক্তি অলংকাৰ হয়। সমান মানে সংক্ষেপ। সংক্ষেপতে উপমেয়ৰ কথাৰে উপমানৰ সূচনা দিয়া হয়। অৰ্থাৎ উপমানৰ বিশেষণ উপমেয়ত লগাই বৰ্ণনা কৰাৰ ফলত উপমানটোৰ কথা অনুমান কৰিব পাৰি বাবে এই অলংকাৰক সমাসোক্তি বোলে।

সমাসোক্তিত বিশেষণ অৰ্থাৎ প্ৰস্তুতৰ গুণ আৰু ক্ৰিয়াবিলাক এনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় যে ভাবপৰাই কিহৰ লগত তুলনা কৰিব খোজা হৈছে সেই কথা ওলাই পৰে।

উদাহৰণ :

(ক) “মোৰ এই হৃদয়ৰ অসীম ভৰজবালি

উথলিছে প্ৰকৃতি বুকুত ।”

—নলিনীবালা দেৱী

ইয়াত প্ৰকৃত কথা হ’ল কৰিহৃদয়ৰ ভাব। সেই হৃদয়ক কবিয়ে প্ৰকাৰান্তৰে সাগৰৰ লগত তুলনা কৰিছে কিন্তু সাগৰৰ কথা পোনপটীয়াকৈ কোৱা নাই। সাগৰৰ ভৰংগ উথলি পাৰত লগা আদি ব্যৱহাৰ হৃদয়ত লগাই কোৱাৰ ফলত হৃদয়ৰ লগত সাগৰৰ তুলনাটো উজ্জ্বলি লুকোৱাভাৱে প্ৰকাশ পাইছে।

(খ) “মাজে মাজে হেগ চাই বিজুলী নালাগে নাই

টিপতে ওৰণিখনি উদঙাই জুমিব ।”

—ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰঠাকুৰ

ইয়াত বিজুলীৰ চমকৰ কথা কৰ্ত্ততে কবিয়ে কুলবধূৰে ওৰণি ওচাই জুমি চোৱাৰ সাম্য এটা বিশেষণ মাহাত্ম্যত খোৰভে বুজাই দিছে। সেইকাৰণে সমাসোক্তি অলংকাৰ হৈছে।

(গ)

‘পুত্ৰাৰ মলয়ে দুৱাৰে দুৱাৰে

নতুন বাতৰি কুঁৱিছে কই ।”

অচেতন বল্লক বাতৰি কোৱা বুলি কৈ বাৰ্তাযন্ত্ৰৰ লগত তুলনাৰ ইংগিত দিয়াতঃ
এই পংক্তিতে সমাসোক্তি অলংকাৰ হৈছে।

(ঘ) “নিম্বৰ যুকুতা সিদ্ধি হেতুৱী আঁচল যেতি

উষা আহে সোণালী বখত

নিশাৰ ওৰণি ঠেলি অকণে ঘিচিকি হাঁহে

প্ৰভৃতিৰ ৰূপহী বসন্ত।” —নলিনীবাল দেৱী

উষা আৰু অকণৰ বৰ্ণনাৰ দ্বাৰেবো নান্দক-নান্দিকাৰ উপমান উত্থাপিত হোৱাত
সমাসোক্তি।

অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসা আৰু সমাসোক্তি : সমাসোক্তি অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসাৰ ঠিক
বিপৰীত। অপ্ৰস্তুত প্ৰশংসাত অপ্ৰস্তুতৰ বৰ্ণনাৰপৰা প্ৰস্তুতৰ প্ৰতীতি হয়। সমাসোক্তিত
প্ৰস্তুতৰ বৰ্ণনাৰপৰা অপ্ৰস্তুতৰ প্ৰতীতি হয়। দুয়োটাতে কিন্তু সাদৃশ্য পৰ্যায় আৰু
সাদৃশ্যৰ প্ৰতীতি হয় বিশেষণসাম্যৰ বলত। □

ন্যায়মূলক অলংকাৰ

॥ ২১ ॥ অৰ্থান্তৰন্যাস

কোনো বিষয়ে কিবা উক্তি কৰি তাৰ সমৰ্থনত আন এটা উক্তিৰ উপস্থাপন কৰাকে অৰ্থান্তৰন্যাস বোলে। এটাৰ সমৰ্থনত আন এটা অৰ্থৰ (অৰ্থান্তৰ) ন্যাস বা উপস্থাপন কৰা হয় বাবে এই অলংকাৰৰ নাম অৰ্থান্তৰন্যাস।

(ক) “হনুমানকিমন্তবৎ হৃদবৎ কিং মহাঅনাম্।”

—হনুমানে সাগৰ লজ্জিছিল। মহাশ্বাসকলৰ কাৰণে হৃদৰ কি আছে ?

ইয়াত হনুমানে সাগৰ তৰণ কৰা বিশেষ কথাটোকে কবিয়ে বৰ্ণনা কৰিছে। তাকে ‘মহাশ্বাসকলৰ অসাধ্য একো নাই’—এই সকলোতে লগাব পৰা এটা সাধাৰণ উক্তিয়ে সমৰ্থন কৰিছে।

অৰ্থান্তৰন্যাস দুই প্ৰকাৰ হ’ব পাৰে। বিশেষক সাধাৰণ অৰ্থাৎ সৰ্বব্যাপক অৰ্থাৎ সকলোতে খটা উক্তিয়ে সমৰ্থন কৰিব পাৰি। সৰ্বব্যাপক উক্তি একোটা বিশেষ উক্তি এটাৰে সমৰ্থন কৰিব পাৰি। ওপৰৰ উদাহৰণত হনুমানে সাগৰ তৰা কথাটো কেৱল হনুমানত লগাই কোৱা বিশেষ উক্তি (particular statement)। তাক সমৰ্থন কৰা হৈছে সকলোতে লাগি যোৱা এটা সাধাৰণ উক্তিয়ে (general statement)।

বিশেষক সামান্যেৰে সমৰ্থন কৰা অৰ্থান্তৰন্যাসৰ অনুপম উদাহৰণ এটা কুমাৰ-সন্তত্ববপৰা দিৱা ৰাওক :

(খ) “অনন্তবত্ৰপ্ৰভৱস্য ৰম্য হিমং ন দৌৰ্য্যপাৱিলোপি জাতম্।

একো হি দৌৰ্য্যো গুণসন্নিপাতে নিৰজ্জাতীন্দোঃ কিবণেহিৱাতঃ।”

—অনন্ত বত্ৰৰ আকৰ হিমালয়। হিয়ে তাৰ দৌৰ্য্যৰ লোপ কৰিব পৰা নাই। চন্দ্ৰকিৰণত কলংক লৱ পোৱাৰ দৰে এটা দৌৰ্য্য সবহীয়া তুমৰ মাজত নেনেৰা হৈ যায়।

হিমালয়ৰ অনন্তবত্ৰপ্ৰভৱতা গুণক হিমৰূপ এটা দৌৰ্য্যে একো কৰিব পৰা নাই। কবিয়ে এইটো কেৱল হিমালয়ৰ বিষয়ে কৰা বিশেষ উক্তি। বহুত গুণ থাকিলে এটা দৌৰ্য্য চকুত নপৰে—এইটো উক্তি অকল হিমালয় কৈৱ সকলো বহুত গুণ থকা বিষয়েও খাটে। এই সাধাৰণ উক্তিটোৰদ্বাৰা হিমালয়ৰ এটা দৌৰ্য্য উল্লাই কৰাৰ বিশেষ উক্তিটোৰ সমৰ্থন কৰা হৈছে। অৰ্থান্তৰন্যাস অলংকাৰৰ এই এটা সুন্দৰ উদাহৰণ। সাধাৰণক বিশেষেৰে সমৰ্থন কৰাৰ উদাহৰণ :

(গ) “বলঃ কৰোতি হৃদং নুনং কচতি সাধুঃ ।

বারাণো হি হবেং সীতাং বহনং স্যান্ মহোদধেঃ ।”

—দুইলোকে বেয়া কাম কৰে, ফল ভোগ কৰে সাধুৱে, বান্ধে সীতাক হৰে, বান্ধ খায় সাগৰে ।

‘দুইলোকে বেয়া কাম কৰিলে সাধুৱে ভোগে’—এই আশাৰ কবিয়ে কব খোজা সকলোতে খটা সামান্য উক্তি । তাকে সমর্থন কৰিছে বারম দুইই সীতাহরণকপ বেয়া কাম কৰাৰ ফলত সাগৰবহনৰ বিশেষ দৃষ্টান্তবহাৰা ।

কোনটো সমর্থক আৰু কোনটো সমর্থিত বাক্য সেই কথা বুজিবলৈ কবিৰ অভিপ্ৰায় বুজিব লাগিব । যিটো প্রস্তুত অৰ্থাৎ কবিয়ে প্রধানকৈ কব খোজা বিষয় সেইটো সমর্থিত বাক্য হ'ব । এতিয়া কেইটামান অসমীয়া উদাহৰণ দি অৰ্থান্তৰ্ভাষাৰ সামৰণি মাৰিম ।

বিশেষক সামান্যবহাৰা সমর্থন :

(ঘ) “পিতৃৰ মাতৃৰ প্ৰীতি সাধিবাক প্ৰতি ।

পঠাইলন্ত ভোমাক ব্ৰজক সম্প্ৰতি ॥

... ..

নাহি তান প্ৰয়োজন ব্ৰজক সম্প্ৰতি

কৰে কাৰ্যনিমিত্তে আনন্ত মিত্ৰৱতি ॥”

—শংকৰদেৱ

গোপীসকলে উদ্ধতক কৈছে :

শ্ৰীকৃষ্ণই পিতৃমাতৃৰ সংবাদ লবলৈহে উদ্ধতক ব্ৰজখামলৈ পঠাইছে, তাৰাৰ খবৰ লবলৈ নহয় । নহলে গোকুলত তেওঁৰ কি প্ৰয়োজন ? কাৰণ মানুহে কাৰ্য গতিকেহে জানিব লগত মিত্ৰতা কৰে ।” ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধতক নিজৰ স্বার্থত পঠোৱা বিশেষ কথাটোক ‘কৰে কাৰ্যনিমিত্তে আনন্ত মিত্ৰৱতি’ এই সকলো লোকতে সকলো সময়তে খটা সামান্য উক্তিয়ে সমর্থন কৰা হৈছে ।

সামান্যক বিশেষৰে সমর্থন :

(ঙ) “যেন ভেন যন্তে মাত্ৰ প্ৰাৰোক সম্ভতে ।

এতেকে মুকুতি পাইব কহিলো বেকতে ।

বিশ বুলি অমৃতক পিলে যিটো নৰ ।

নুহিবেক হেন জানা অজব অমৰ ॥”

—শংকৰদেৱ

বৈব দেখ আদি যি ভাবেবেই নহওক সম্ভতে ঈশ্বৰপ্ৰদত্ত মুক্তিৰ কাৰণ—এইটো সামান্য উক্তি । তাৰ সমর্থনত ‘বিশ বুলি অমৃত খাই অমৰ নহব নে ? এই বিশেষ উক্তিটো দাঙি ধৰা হৈছে :

(৫)

“কবিহিৰ্ণে আশা জীৱনত যোব

ইবাৰ যবমে যাবিব হাঁহি ।

হিহ্নাৰ ফুলনি উজলাই পুন

ফুলিব চেনেহে কুসুম পাহি ।

কোনে জানিছিল মনে পতা কথা

মনৰ মাজতে যবহি যায় ।

সপোনত দেখা বক্তন বানিক

দিঠকত জানো কোনোৱে পায় ।”

—হৰবা

মনোপত! কথা মনত যাব যোৱা—এটা সাহসাত ব্যাক্যৰ্থ, কবিয়ে কব যোৱা।
প্রকৃত সম্বন্ধনত উপস্থাপিত বিশেষ ব্যাক্যৰ্থ হ’ল—“সপোনত পোৱা বক্ত দিঠকত-
কোনোবাই পায় নে? সাহসাত ব্যাক্যৰ্থ সম্বন্ধনত আন এটা বিশেষ অৰ্থ উপস্থাপিত
হোৱাত অৰ্থবিক্ৰাস অলংকাৰ ।

॥ ২২ ॥ কাব্যলিংগ

য’ত কোনো পদ ব্যাক্যৰ অৰ্থ বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ হেতু বুলি ব্যক্তনাব্যথা বা যোৰ হয়
তাৰ কাব্যলিংগ বোলে। লিংগ মানে উনুক বা চিন। কাব্য শব্দটো এই অলংকাৰৰ
নামত গ্ৰহণ কৰাৰ উদ্দেশ্য হৈছে যে হেতু বা কাৰণটো ভৰ্কৰাৰা উপস্থাপিত হেতু
নহয়, কবিৰ কল্পিত হেতুহে। হেতুটো ব্যাক্যৰ্থনত বিশেষণবধাৰা বা পদাৰ্থনত
উনুকৰাৰা ব্যক্তনাব সহায়ত পোৱা হব লাগে। উদাহৰণ :

(ক)

“নিবাশা ঈশ্বৰ কৃষ্ণ

তাঁহাক সন্মুখ ভৈল

আশাক হিঅনে পিঠি দিল ।”

—মাধৱদেৱ

ঈশ্বৰ কৃষ্ণ ‘নিবাশা’ হোৱা বাবে আশাক পিঠি দিহা জনে ভেটক পায়। নিবাশা।
পদৰ অৰ্থ আশাক পিঠি দিলে কৃষ্ণক পোৱা—এই বৰ্ণনীয় অৰ্থৰ হেতুৰূপে ইয়াত
উপস্থাপিত হৈছে।

(খ)

“পূৰ্ণেন্দু উদিত ধৰাত তুমি

জন গণ মন সিদ্ধ কবি উঘেলিত ।”

—বৰকাকতী

মহাত্মা গান্ধীক সম্বোধন কৰি কোৱা হৈছে। জনগণমনসিদ্ধ উঘেলনৰ কাৰণ
ধৰাত পূৰ্ণেন্দুৰ উদয়। পূৰ্ণেন্দু মহাত্মাৰ উদয় জনগণমন সাপৰম জোৱাৰৰ হেতু বুলি
ব্যক্তি হোৱাত কাব্যলিংগ অলংকাৰ।

(গ)

‘লুইতৰ পাবৰে আমি তেঁকা ল’ৰা

যবিলে ভয় নাই ।”

—জ্যোতিপ্ৰসাদ

যদিও ভয় নোহোৱাৰ কাৰণ হৈছে লুইজৰ পাবৰ ডেকা'ল'ৰা হোৱাটো। লুইজৰ পাবৰ ডেকা কাৰণে লুইজৰ নবেই দুৰ্ভাগ আৰু অজিহ্বা। সেইকাৰণে যুত্ৰাভৱ নাই। তাকে বোলাখুলিকৈ কোৱা নাই, কিন্তু বাক্যাৰ্থৰ ব্যক্তনাৰণৰা সেই হেতুৰূপ অৰ্থ পোৱা গৈছে। অলংকাৰ কাব্যলিঙ্গ।

(৮) “নোৱাৰো হেবেই একেলগে মই ইমান মাধুৰী পিব।

নোৱাৰো নহয় ইমান মাধুৰী অথলেই বাব পিব।

যদিও জামিঙ, পিলাহত মোৰ ক্ষত্ৰকো নাথাকে প্ৰাণ,

জানই নহয়, মোৰ এই ভিডি কিমান এধানমান।”

—ভিহেৰুৰ নেত্ৰ

কবিৰ একেলগে ইমান মাধুৰী পান কৰাৰ অক্ষমতাৰ কাৰণ স্বৰূপে শেহৰ ‘মোৰ এই ভিডি কিমান এধানমান’ এই বাক্যাৰ্থটো উপভুক্ত হৈছে। এই বাক্যাৰ্থই ব্যক্তনাৰণৰাহে কাৰণৰ অৰ্থ জামিঙ দিছে, কবিয়ে পোনে পোনে কৈ দিয়া নাই। একে অৰ্থ হৈছে অগভৰ মাধুৰী অপাৰ, কবিৰ অনুভূতি সীমাবদ্ধ। সমস্ত সৌন্দৰ্য একেলগে আকলি অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি কবিয়ে নিজৰ মনৰ সীমাবদ্ধতাৰ কাৰণে আক্ষেপ কৰিছে। □

বিবোধমূলক অলংকাৰ

॥ ২৩ ॥ বিবোধ বা বিবোধাভাস

প্ৰকৃততে বিবোধ নহয় কিন্তু বিবোধ যেন লাগেহে তাকে বিবোধাভাস বোলে।
 দ্ৰব্য গুণ বা ক্ৰিয়াৰ সম্বন্ধত বিবোধ যেন লগা চমৎকাৰী বৰ্ণনাকে বিবোধাভাস
 বোলে।

বিবোধ বহুত প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে :

১। দ্ৰব্য আৰু দ্ৰব্যৰ মাজৰ বিবোধ, যেন বিহু আৰু অমৃত, জসকণা-সাগৰ।

২। গুণৰ লগত গুণৰ বিবোধ যেন ব্যাপক-সুদুৰ, দীঘল-চুটি।

৩। ক্ৰিয়াৰ লগত ক্ৰিয়াৰ বিবোধ যেন যোৱা আৰু থকা।

ইয়াৰ উপৰিও দ্ৰব্যৰ লগত ক্ৰিয়া বা গুণৰ বিবোধ হ'ব পাৰে। গুণৰ লগত
 ক্ৰিয়াৰ বিবোধ হ'ব পাৰে। এইদৰে বিবোধ কেইবা প্ৰকাৰৰ হয়গৈ। সেই
 বিবোধবোৰৰ যেই সেই এটাৰ বৰ্ণনা কৰিলেই বিবোধালংকাৰ নহয়। বিবোধৰ যদি
 প্ৰকাৰান্তৰে সমাধান হয় তেন্তেহলেহে বিবোধাভাস অলংকাৰ।

(ক) “বৰাগী অথচ গৃহী এই বিজবৰ।” —ঈবৎসচিত্তা

বৰাগী হলে গৃহী নহয় আৰু গৃহী হলে বৰাগী নহয়। দেখাত বিবোধ; কিন্তু
 ইয়াত অৰ্থ হৈছে গৃহী হৈছিলো অনাসক্ত।

(খ) “নিগুণ কৃষ্ণৰ গুণ, গাৱে সদা বসিলা যথাত।”

নিগুণ যদি তেওঁৰ গুণ ক'বপৰা হ'ব যে তাকে গাৱ? গুণে গুণে এই বিবোধৰ
 সমাধান এইদৰে হয়—কৃষ্ণ ব্ৰহ্মৰূপে নিগুণ, কিন্তু তেওঁ নিজ অচিন্ত্য মহিমাৰ বলত
 সগুণৰূপে প্ৰকট হয়। সগুণ কৃষ্ণৰ গুণ গোৱাত বিবোধ নাই।

(গ) “ভতি আছা ভুজংগ শয্যাত
 তুমি ব্ৰহ্ম ব্যাপক সাক্ষাত ॥”

ব্ৰহ্ম ব্যাপক হৈ আকৌ সৰ্পৰ শয্যাতে শোৱে কেনেকৈ? ব্যাপক গুণ আৰু
 শয্যা দ্ৰব্যৰ মাজৰ এই বিবোধ বৰ্ণিত হৈছে। কিন্তু ভাষি চালে এই বিবোধ নাথাকে
 যদি ঈশ্বৰৰ অচিন্ত্য মহিমাৰ কথা ভবা যায়।

(ঘ) “জনপূৰ্ণ নিৰ্জন্মত অকলশবীৰা।” —চন্দ্ৰকুমাৰ

জনপূৰ্ণ হলে আকৌ নিৰ্জন হয় কেনেকৈ? গুণে গুণে এই বিবোধৰ সমাধান

কবিৰ লাগিলে কবিৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থলৈ লক্ষ্য কবিৰ লাগিব। জনসমাগমৰ মাজত থাকিও কবিয়ে নিজকে অকলশবীৰা যেন বোধ কৰিছে।

(৩) “শৈলাধিৰাজন্তননা ন হয়ো ন ভয়ো।” — কুমাৰসন্ত

পার্বতী নগলো, বৈও নাথাকিল। গলে বৈ নাথাকে আৰু বৈ থাকিলে যাব নোৱাৰে। দুয়োটা নকৰাকৈ পার্বতী কেনেকৈ থাকিল? কবিৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ হৈছে পার্বতীৰ বিমোৰ হোৱা অৱস্থাৰ বৰ্ণনা কৰা, যিটো অৱস্থাত কি কৰোঁ কি নকৰোঁ ভাব হয়। যাব খোজা আকৌ যাবও নোৱাৰা হোৱা। শিৱক এনেকৈ হঠাতে পাই লাজতে যাবৰ মন গৈছে আকৌ প্ৰথম প্ৰিয় সমাগমৰ আনন্দকণো এবিধৰ মন যোৱা নাই। নোবোৱা নথকাৰ বিৰোধ এই অৱস্থাত নাথাকে।

॥ ২৪ ॥ বিক্ষম

পৰম্পৰ সমূলি মিল নথকা হুঁচী কথাৰ বিষয় সম্বন্ধৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ্থে বিষয় অলংকাৰ বোলে। বিৰোধাভাসত যি বিৰোধ থাকে অৰ্থাৎ গ্ৰহণযোগ্য ভাব সমাধান হয়। বিষয়ত থকা বিৰোধ হৈয়ে থাকে। বিৰোধাভাসৰ বিৰোধ দেখাভহে বিৰোধ, কিন্তু বিষয়ৰ সঁচাসচি বিৰোধ। ইয়াৰ সৌন্দৰ্য অমিলৰ সহায়তহানত। উদাহৰণ :

(ক) “ক সূৰ্যপ্ৰভৱো ৰংগঃ ক চান্নবিষয়া মতিঃ।”

—ক’ত সেই সূৰ্যবপৰা উদ্ভৱ হোৱা মহান বংশ আৰু ক’ত যোৱা ক্ষুদ্ৰ মতি।

সূৰ্য ৰংগৰ মহত আৰু কবিৰ মতিৰ ক্ষুদ্ৰত এই দুটাৰ বিষয় দেখুৱাই এক চমৎকাৰিতাৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে। ইয়াৰ বিৰোধ বিৰোধেই।

(খ) “হাতী চুৰ কৰি আগৈ আগৈ ৰাৱ

বেঙেনা চোৰক ধৰে

নাকটো কাটিলে লাজটো নালাগে

নখটি কাটিলে মৰে।”

এই অসমীয়া পটন্তৰটোত বিষয় অলংকাৰ হৈছে। হাতীচোৰক নখৰি বেঙেনাচোৰক ধৰা, নাক কটাত লাজ নোহোৱা কিন্তু নখ কটাত মৰা এইবোৰ প্ৰকৃত বিৰোধ। এই বিৰোধক ওচৰাওচৰিকৈ দাঙি ধৰাত এক প্ৰকাৰ উক্তিৰৈচিত্ৰ্যৰ উদ্ভৱ হৈছে।

অসমীয়াত এনেকুৱা পটন্তৰ বহুত আছে। অলংকাৰ বিচাৰত সেইবোৰত বিষয় অলংকাৰ বুলি কব লাগিব। তেনে আৰু এটা উদাহৰণ :

(গ) “একে কাঠি কাঁড়েৰে সাঙো পহু মাৰিলোঁ

লোকক নকলোঁ লাজ।

সাদিন সাতবাতি খলি নিগনি এটা মাৰিলে

ভাঙে ধনতরু ঢোল বাজে ।”

এপাত কাঁড়েৰ সাঙোট পহু মৰাজনে কি বৰ কাম কৰিলে। বুলি লাজভে নকলে। ইপিনে সাতবাতি খলি নিগনি এটা মৰাজনে নিগনি এটা মাৰিলে। বুলি ধনতরু ঢোল বজাই ওলাই ফুৰিলে। দুই বিষয়ৰ কথা লগালগিক দাঙি ধৰাত ইয়াতো বিষয় অলংকাৰেই।

(ঘ)

“যাব সুমৰণে ডৰি কালো কাম্পে ডবঙৰি

যাব নামে মুকুতি মিলয়।

জননীক হয় ভয় কম্পয় হেন হৰি

দীন মাধৱ দাসে কয়।”

—মাধৱদেৱ

যাব নামত যন্ত কাল খৰহৰি কম্পমান ভেওঁ নিজেই যাকৰ ভয়ত ঈপিবল ধৰিছে—কেনে বিষয়কথা। ইয়াতো অলংকাৰ বিষয়।

॥ ২৫ ॥ বিশেষোক্তি

কাৰণ পুৰাই আছে, পিছে তাৰ কাৰ্যৰ উৎপত্তি হোৱা নাই। এনে ধৰণৰ বৰ্ণনাক বিশেষোক্তি অলংকাৰ বোলে। কাৰণ থাকিও কাৰ্য নোহোৱা বিবোধ দেখুৱাই এটা বিশেষ দাঙি ধৰা হয় দেখি ইয়াক বিশেষোক্তি বোলে।

(ক)

“জনম অবহি হয় কপ নেহাবনু

নয়ন না ভিৰপিত ভেল।”

—বিদ্যাপতি

ওৰে জনমটো সেই কপটো দেখিলে। হেপাহ পলাব লাগিছিল, নপলাল। হেপাহ পলোৱাৰ কাৰণ—ওৰে জীৱন চোৱা। সি আছে। কাৰ্য—হেপাহ পলোৱা, তাৰ উৎপত্তি নহ'ল। অলংকাৰ বিশেষোক্তি।

(খ)

“চক্ৰি বজ্জয় দিব্য বিমানে।

যভেক সুন্দৰী বয়লী মানে।

হাস লাস কৰি দখায়ে গাত।

বৈফৰণৰ নুপজে ভাৱ।”

—সংকবদেৱ

সুন্দৰী পদ্মিনী মাৰীৰ হাস লাস আৰু দেহান্তৰণ্য প্ৰদৰ্শন কাৰোত্ৰেকৰ পুৰাপুৰি কাৰণ থকাতে কাৰোত্ৰেক হোৱা নাই। কাৰণ পুৰাকৈ থকাতে কাৰ্যৰ উৎপত্তি নোহোৱাত বিশেষোক্তি অলংকাৰ।

॥ ২৬ ॥ বিভাৱনা

অকাৰণ কাৰ্যোৎপত্তিৰ বৰ্ণনাক বিভাৱনা বোলে। কোনো কাৰ্যৰ উৎপত্তিৰ এটা প্ৰসিদ্ধ কাৰণ থাকে। সেইটো থাকিলেহে সেই কাৰ্যৰ উৎপত্তি হ'ব পাৰে। জুই ধোঁৱাৰ প্ৰসিদ্ধ কাৰণ। জুই যদি থাকে তেনে ধোঁৱাৰ (কাৰ্য) উৎপত্তি হয়। জুই নাথাকিলে ধোঁৱাৰ উৎপত্তি নহয়। যদি কোৱা হয় বিনা জুইয়ে ধোঁৱা ওলাইচে তেনেহলে সি বিভাৱনা হ'ব। পিছে ইয়াত প্ৰসিদ্ধ কাৰণবহে অভাৱ। কাৰণান্তৰ কল্পনা কৰিলে অকাৰণ কাৰ্যোৎপত্তিৰ বিৰোধ নোহোৱা হ'ব লাগিব। এই কাৰণান্তৰ কবিকল্পনাৰে উদ্ভাৱিত কাৰণো হ'ব পাৰে। উপোত্ত বা অমংগলৰ চিন স্বৰূপে বিৰোধ অন্তৰ্ভুক্ত হ'লে তাৰ বৰ্ণনা বিভাৱনা অলংকাৰ নহয়। “প্ৰকুলত নানা বিমংগল মিলল, ঘন ঘন ভূমিকম্প হায়, অনাবাৰে বৃক্ষসৰ উভাল পৰল” (কাঞ্চি দমন নাট)। এই বচন ফাকিৰ বতাহ নোহোৱাকৈ গছ উতলি পৰাটো কাৰণ নোহোৱাকৈ কাৰ্যৰ উৎপত্তি হয়; পিছে ই এটা অমংগলৰ বৰ্ণনা। অমংগলৰ চিন অন্তৰ্ভূতবোৰৰ লক্ষণেই হৈছে অকাৰণ কাৰ্যোৎপত্তি গতিকে সি বিভাৱনা অলংকাৰ বস্তু নহয়। বিভাৱনাৰ বিৰোধ বিৰোধভাসৰ দৰেই দেখাতহে বিৰোধ। কবিৰ এটা অভিপ্ৰায় থাকে। সেই অভিপ্ৰায়টো গমি চালে বিৰোধ পোৱা নাযায়। এই বিৰোধ কাৰণান্তৰ কল্পনাৰদ্বাৰা পৰিহাৰ কৰিব পাৰি—“বিভাব্যতে (কল্প্যতে) কাৰণান্তৰং যন্তাম্ সা বিভাৱনা।”

কালিদাসে উমাৰ বৰ্ণনা দিওঁতে কৈছে :

(ক) “অসংভূতং যন্তুমমলম্ভকৈবনাসমুখ্যং কৰণং মদস্য।

কামস্য পুষ্পৰাজিবিভূষিতং বাল্যোৎপৰং সাথ বস্তুং প্ৰপেদে।”

—কুম্ভাৰ সন্তৰ

—বাল্য এবি যৌৱনত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে উমাৰ লাহী শৰীৰ প্ৰসাধন সামগ্ৰীৰ বিনাই অলংকৃত, মদ নহৈও মত্ততাৰ নিমিত্ত আৰু কামদেৱৰ বিনাফুলৰ অস্ত্ৰ স্বৰূপ হৈ পৰিল।

মদ নাই কিন্তু তাৰ কাৰ্য মত্ততা আছে। কাৰণ নাই কাৰ্য আছে। যৌৱনৰ শোভাই মত্ততা আনয়ন কৰা কাৰণান্তৰ ইয়াত কল্পিত হৈছে। উমাৰ যৌৱনকান্তি ইমান মোহনীয় যে সি মদ নহৈও দেখোঁতাজনক মত্তলীয়া কৰিব পাৰে। অলংকাৰ বিভাৱনা।

(খ) “নাহিকে লক্ষ্মীভো কিঞ্চিতেকো ইচ্ছা যাব।

নৃণ্যন্ত লক্ষ্মীদেৱী তথাপি হিয়াব।”

—শংকৰদেৱ

ইয়াত লক্ষীত ইচ্ছাকৰণ ক্ৰিয়াৰ অভাৱ উক্তি কৰা হৈছে। লক্ষীত ইচ্ছা হলেহে তাৰ ফল লক্ষীৰ প্ৰাপ্তি ঘটে। ইয়াত ইচ্ছা নথকাতে লক্ষীৰ প্ৰাপ্তি বৰ্ণনাও কৰা হৈছে। লক্ষীৰ প্ৰকাশ ঘন সম্পত্তিত ইচ্ছা নাই অৰ্থাৎ ভেৰে প্ৰাপ্তব্য একো নাই এই অৰ্থত লক্ষীত ইচ্ছা নোহোৱাৰ কথা কোৱা বুলি ধৰিলে বিবোধ নঘটে।

কাৰণৰ ক্ৰিয়া পূৰ্ণভাৱে নোহোৱাকৈয়ে কাৰ্য উৎপত্তি হোৱাৰ বৰ্ণনাকো বিভাৱনা বোলে।

(গ) উপান সমীপে উকহাই নিয়া আত্মমুকুল আৰু চম্পকৰ বেণুবোৰ চকুত নপৰাকৈও বিবহী পথিকৰ চকুৰ পানী ওলাইছে।

এনেদৰে হলে আমৰ মন বা চম্পাকুলৰ বেণু পৰিলেহে চকু খচখচায় আৰু পানী ওলায়। চকুত সেইবোৰ পৰা নাই অথচ পানী ওলাইছে। আত্মমুকুল আৰু ফুলৰ বেণুৰ ক্ৰিয়া পূৰ্বকৈ হোৱা নাই, নহৈও তাৰ কাৰ্য হৈছে। কবিৰ অভিপ্ৰেত কাৰণান্তৰ হৈছে— আত্ম মুকুল আৰু চম্পক বেণুৱে উদ্দীপিত কৰা প্ৰিয়াৰ স্মৃতিৰ বিবহী পথিকৰ চকু পানী উলিয়াইছে। ই দ্বিতীয় প্ৰকাৰ বিভাৱনা।

বিকল্প কাৰণবপৰা কাৰ্যোৎপত্তিৰ বৰ্ণনাও বিভাৱনা।

(ঘ)

“সুখীৰ বসন্ত বায়ু বয় সুশীতল

তথাপি প্ৰাণত যোৰ কিহৰ উভল।” —ডিম্বেশ্বৰ নেওগ

সুশীতল বায়ুত উভল নহৈ শীতল হব লাগে। সুশীতল বায়ু উভলৰ বিকল্প কাৰণ। বিকল্পকাৰণবপৰা কবিবিদ্ভিৎ কাৰ্যৰ উৎপত্তি হোৱাত অংকৰ বিভাৱনা।

॥ বিশেষোক্তি বিভাৱনা, বিবোধভাস আৰু কাৰণাতিশয়োক্তি ॥

বিভাৱনাত কাৰণৰ অভাৱ বা বিকল্প বা অপূৰ্ণ কাৰণ প্ৰধান কথা। বিশেষোক্তি প্ৰধান কথা হ’ল কাৰণ থকাতো কাৰ্যৰ অভাৱ। বিশেষোক্তি আৰু বিভাৱনাৰ বিৰোধ কাৰ্যকাৰণৰ অনুৎপত্তি সম্বন্ধীয়। বিবোধভাসত কাৰ্যকাৰণৰ উৎপত্তিগত বিবোধ নহয়। দ্ৰব্য গুণ আৰু ক্ৰিয়াৰ পৰস্পৰ বিবোধী সম্পৰ্কহে তাৰ উপজীৱ।

কাৰণাতিশয়োক্তিৰ কাৰ্য আৰু কাৰণ যুগপৎভাৱে ঘটে। ই হ’ল পৌৰ্বাণ্যবিবোধ, উৎপত্তিগত বিবোধ নহয়। বিভাৱনা আৰু বিশেষোক্তিৰ কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ অগা-
পিছাকৈ ঘটাব কথা নাই। কাৰণ নোহোৱাকৈ বা কাৰণে সম্পূৰ্ণ ক্ৰিয়া নকৰাকৈ বা বিকল্প কাৰণবপৰা কাৰ্যোৎপত্তি হোৱাটো বিভাৱনাৰ লক্ষণ। কাৰণ পূৰ্ণভাৱে বিদ্যমান থাকিও কাৰ্যৰ উৎপত্তি নোহোৱাটো হ’ল বিশেষোক্তিৰ লক্ষণ। এই প্ৰভেদবোৰ মনত
বাখিবলগীয়া। □

প্ৰচাৰ্যমূলক অলংকাৰ

॥ ২৭ ॥ ব্যাঙ্গত্ব

প্ৰশংসাৰ ছলেৰে নিন্দা বা নিন্দাৰ ছলেৰে প্ৰশংসা কৰাকে ব্যাঙ্গত্ব অলংকাৰ বোলে। ব্যাঙ্গ মানে ছল বা ছদ্ম আৰু ত্বতি মানে বৰ্ণন। ছলকথনকে ব্যাঙ্গত্ব বোলে।

কৃষ্ণই লৱনু খাবলৈ গৈ ধৰা পৰাত পকৰা শুচাইটো বুলি কোৱাত গোপীয়ে কৈছে :

(ক) “গোপ বোলে উপকাৰ কৰি আছ ভাল।

কিসক অগাইলা মোৰ নিদ্ৰাৰ হৰাল ॥” —মাধৱদেৱ

ইয়াত মুখেৰে ভাল উপকাৰ কৰিছা বুলি কলেও আচল অৰ্থত বেয়া কৰা হৈ বুজাইছে। ভাল বুলি কৈ আওপকীয়া কৈ বেয়াটোহে কৈছে। এইটো ত্বতিৰ ছলেৰে নিন্দা।

উদাহৰণ—নিন্দাৰ ছলেৰে প্ৰশংসা :

(ক) “কলিৰ বাহুত বাঢ়িল বল অস্ত্ৰৰ অধৰ্মৰ উঠিল ঢল,

গোটেই দেশখন পাগত ডুৱিল, ধৰ্ম নোহোৱা হ’ল।

ওখকৈ সাঁজিলে শোৱনিঘৰ খিৰিকি কাটিলে দীঘল বৰ,

বাহিৰে পৰা জীয়াবী বোৱাবী সকলোকে দেখা হ’ল।

হে হৰি। কি কৰিলা দেশ ভললৈ গ’ল।” —দণ্ডিনাথ কলিতা

ওখকৈ ঘৰ সজা, বতাহ চলাচলৰ অৰ্থে দীঘল ডাঙৰ খিৰিকি কটা, এইবোৰ কবিৰ সমৰ্থিত সংকাৰ। তাকে ত্বতিবস্ত্ৰৰ বিলাপমুখে নিন্দাৰ ছলেৰে প্ৰশংসা কৰিছে। অলংকাৰ ব্যাঙ্গত্ব। গোটেই কবিতাটোৱেই ব্যাঙ্গত্ব অলংকাৰ। সবহভাগ ব্যংগ্য কবিতাৰ উপজীব্য ব্যাঙ্গত্ব।

প্ৰশংসাৰ ছলেৰে নিন্দা :

(গ) “ভকত ভকত আমি কপালত ফোট।

এওঁক বোলে এৰা আমি তেওঁক বোলে তেৰা

চাউল সিফোৱা ভাডক বোলে, খোৱাক ভোজন কৰা।

যেনি স্বাৰ্থ তেনি হুলি ফুৰোঁ চুৰা চুৰা;

মৰিচক ভোজন-ঠেলা নুহলিলে চুৰা।

এডেকেডে আমি ভকত

আমাৰ স্থান হ’ব বৈকুণ্ঠ।”

—চন্দ্ৰধৰ বৰুৱা

ভকতৰ মুখে আত্মপ্ৰশংসা কৰাই কবিয়ে ভকতক নিন্দা কৰিছে। প্ৰশংসাৰ হলেবে নিন্দা বুজোৱা বাবে ই ব্যাঞ্জন্তি।

কোনো কোনো অলংকাৰিকে এই দুইবিধ ব্যাঞ্জন্তিৰ এবিধক ব্যাঞ্জন্তি আনবিধক ব্যাঞ্জনিন্দা বুলি দুবিধ অলংকাৰৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। মন্যট আদি আচাৰ্যম্বলৈ দুয়োবিধকে এক ব্যাঞ্জন্তিৰ মাজতে সামৰিছে। স্ততি অৰ্থে কথন বা বৰ্ণন বুলি ধৰিলে স্ততিয়েই হওক বা নিন্দাই হওক ব্যাঞ্জ হলেই ব্যাঞ্জন্তি।

॥ ২৮ ॥ ব্যাঞ্জোক্তি

ওলাই থকা কথা এটাকো কিবা এটা হলেৰে লুকোৱাবলৈ যোৱাৰ বৰ্ণনাক ব্যাঞ্জোক্তি অলংকাৰ বোলা হয়। উদাহৰণ :

(ক) “গোপী বোলে এথা তুমি আইলা কি কাৰণে।

দোৰ ঘৰ বুলি আইলো বোলে নাৰায়ণে ॥

জানিলো আসিলা তুমি ঘৰ নজানিলা।

লবনু কলসে কেনে আছা হাত দিয়া ॥

হৰি বোলে গোপী বৰ দোষ পাইলি বাচি।

পিপৰা গুচাইতে লাগি হাত দিয়া আছি ॥

গোপী বোলে উপকাৰ কৰি আছ ভাল।

কিসক জগাইলা মোৰ নিজাৰ ছৱাল ॥

কানু বোলে বংস মঞি বিচাৰি নপাইলো।

ভাব পুছিবাৰ তৰে ছৱাল জগাইলো ॥” — মাধৱদেৱ

প্ৰকৃত কথা হ'ল কৃষ্ণই লবনু চুব কৰিবলৈ গোপীৰ ঘৰ সোমাইছে। লবনু খাইছে, ল'ৰাটোকো এনেয়ে উদ্ভঙালি কৰি জগাইছে। কিন্তু তাক লুকোৱাবলৈ ঘৰ ভুল কৰি সোমোৱা, পিপৰা গুচোৱা, দামুৰিৰ কথা সুধিবলৈ শুই থকা ল'ৰাক জগোৱা আদিৰ বৰ্ণনাই শিশুককৰ ধূৰ্তাণিৰ চিত্ৰ এটা দাঙি ধৰি চমংকাৰিত্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। ই অলংকাৰ ব্যাঞ্জোক্তি।

অপৰূপ্তি অলংকাৰতো উপমেয়ক লুকুৱাই উপমানক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খোজা হয়; কিন্তু ভাব লুকোৱাটো হৈছে সাদৃশ্যৰ সুবিধা লৈ। ব্যাঞ্জোক্তিৰ লুকোৱাত সাদৃশ্যৰ কোনো কথা নাই।

॥ অনি প্রকাৰৰ চুই এটা অলংকাৰ ॥

॥ ২৯ ॥ সাৰ

ইটোতকৈ সঁচাটোৰ উৎকৰ্ষতা আপক বৰ্ণনাক সাৰ বোলে। ইয়াৰ লক্ষণ ক্ৰমাৎ উৎকৰ্ষীভব বস্তুৰ বৰ্ণনাব্যৱস্থা এটা তুলনাৰ বোধ আনি দিয়। উদাহৰণ :

“জানি কোটি কোটি কৰ্মপৰ

ত’হাৰ মাজত কোনো নৰ

মহা বিচক্ষণে মুকুতি সুখ লয়।

মুক্তৰ মধ্যত কোনো জন

পৰম নিপুণ শুদ্ধ মন

কৃষ্ণৰ কৃপাত নাবান্ধণ পৰ হয় ॥”

—গোপালদেৱ : ঘোষাবল্লভ

প্ৰথমতে কোটি কোটি কৰ্মপৰ মানুহ ভাতোকৈ উৎকৰ্ষী হুই চাবিজন মুক্তি পোৱা নহয়। ভাতোকৈ উৎকৰ্ষী বিজন মুক্তি সম্ভৱতা নাবান্ধণপৰ হয়।

॥ ৩০ ॥ পৰিকৰ

বিশেষ অভিপ্ৰায়েৰে যেতিয়া বিশেষণসমূহ ব্যৱহাৰ কৰি কোনো উক্তি কৰা হয় তেতিয়া তাক পৰিকৰ অলংকাৰ বোলে। উদাহৰণ :

(ক) “কিনো ভপ শুবা কৰিলা তুমি।

কৃষ্ণৰ চৰণ পৰলি তুমি ॥

পূৰ্বতো বৰাহে আছে আলিংগি।

তুমি সৰ্বকালে কৃষ্ণৰ সংগী ॥

দেখিছা কৃষ্ণক জানো নিশ্চয়।

কহিয়ে আশাত হয়৷ সদয় ॥”

—সংকৰদেৱ

গোপীসকলে কৃষ্ণক বিচাৰি ফুৰোঁতে গছ লতা তুমি সকলোকে ‘কৃষ্ণ কেদি গ’ল’ বুলি সুধি ফুৰিছে। এই কেই আৰাৰ পৃথিৱীক সন্ধান কৰি কৈছে। ইয়াত পৃথিৱীয়ে কৃষ্ণৰ চৰণ পৰশা আৰু পূৰ্বত ভেঁওক বৰাহে আলিংগন কৰাৰ উল্লেখ কৰি কৃষ্ণক চিবসংগী বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্য হৈছে চিবসংগী যেতিয়া কৃষ্ণ ক’ত আছে আমি নাজানিলেও তুমি জান। এই অভিপ্ৰায় বুজোৱা হৈছে।

(খ) “নটী মই নাচি নাচি পাৰাণৰ লভিম ককণ।” — অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা

ইয়াত দেৱভাক পাৰাণ বোলাৰ অৰ্থ হৈছে দেৱদাসীৰ প্ৰতি অবিচাৰৰ মূল দেৱতা

নিজেই আঁক পাৰাণ গঠিত মূৰ্তি বাবে ভেঙে কঠোৰ। নটীয়ে পাৰাণকো নাচি নাচি
পলায়—কবির এই অভিপ্ৰায় ব্যক্ত হৈছে।

এই ফলত এটা শংকা জাহি পৰে। বিশেষণে যদি অৰ্থৰ পুষ্টি সাধন নকৰে
তেনেহলে সেই বিশেষণ নিবৰ্ণক। ভেঙ্গে বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিলে বচনাত অপূৰ্ণতা
দোষৰ উদ্ভৱ হয় এনে দোষ পৰিহাৰ কৰা কবির অৱশ্য কৰ্তব্য। দোষ পৰিহাৰ
কৰাতো অসংকাৰ হয় কেনেকৈ? দোষ নহলেই আনো অসংকাৰ হ'ব পাৰে।

এই ক্ষেত্ৰত কবলগীয়া। এয়ে যে সাতিশ্ৰৱ বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত যদি
কবির উদ্ভিত চমৎকাৰিতা ওপজে, তেনেহলে ডাক অসংকাৰ বোলাত কি আপত্তি
থাকিব পাৰে?

আধুনিক কবিতা আঁক গঢ়তো এই পৰিকল্পিত অসংকাৰৰ প্ৰচুৰ প্ৰয়োগ চকুত পৰে।
এটা উদাহৰণৰপৰাই সেই কথাৰ চিনাকি পোৱা যায় :

“চিনাকি অভীভব নোহোৱা ভবা তুমি

নোহোৱা অচিনাকি উদ্ধা কল।

মাটিৰ পৃথিৱীয়ে হিমেষে লিখি দিয়া

অক্ষ আখৰৰ কবিতা কল।” —নৱকান্ত বৰুৱা

ইয়াত কলৰ ‘উদ্ধা’ বিশেষণ, পৃথিৱী মাটিয়েই, তথাপি আকো ‘মাটিৰ’ বিশেষণ
লগোৱা, ‘হিমেষে লিখা’ আঁক ‘অক্ষ’ক আখৰৰ বিশেষণৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰপৰা কবির
অভিপ্ৰেত বিশেষ অৰ্থত দ্যোতনা পোৱা গৈছে। অন্ত্যত অসংকাৰৰ লগতে ইয়াত
পৰিকল্পিত অসংকাৰেও শোভা দিছে। □

মিশ্র অলংকাৰ

অলংকাৰৰ মিশ্ৰণ হ'ব পাৰে। একে ভাৱ বা বিষয়ৰ বৰ্ণনাৰ পৰিসৰৰ ভিতৰতে এটাভকৈ অধিক অলংকাৰ একেলগে কোনো পদ্য বা পদ্যাংশত থাকিব পাৰে। সেই অলংকাৰবোৰ নিৰপেক্ষভাৱে লগালগি হৈ থাকিব পাৰে। আকৌ কেতিয়াবা অংগাংগি সম্বন্ধত পৰস্পৰাশ্ৰয়ী হৈ থাকিব পাৰে। দুয়োবিধ মিশ্ৰণকে মিশ্ৰ অলংকাৰ বোলে। প্ৰথমটোক সংসৃষ্টি আৰু দ্বিতীয় বিধক সংকৰ বোলে।

॥ ৩১ ॥ সংসৃষ্টি

যেতিয়া দুটা অলংকাৰ লগালগিকৈ থাকে কিন্তু নিজৰ পূৰ্ণতা বা সৌষ্ঠৱৰ কাৰণে ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত দীৰ্ঘ নকৰে অথবা সেইবোৰ বস্তুসমূহৰেই লগালগিকৈ একে ঠাইতে থাকে তেতিয়া তেনে মিশ্ৰ অলংকাৰক সংসৃষ্টি বোলে :

“ভূঁই হুৱা সূৰ্যে শ্যমঙক মণি দিলা।

সমাজিতে মহামণি কঠঙ পিছিলা ॥

সূৰ্য যেন প্ৰকাশিলা আঁসে দ্বাৰকাক।

...   .

আসন্ত আদিভ্য বুলি মনঙ শহিৱা

কৃষ্ণৰ পাশক সৰে ৰায় লহৱিয়া ॥”

—সামন্তহৰণ

শ্যমঙ মণিৰ প্ৰকাশত সূৰ্যপক্ষীৰ উপমানৰ উৎকট সন্দেহ হোৱাত উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰ। সূৰ্যপক্ষীৰ উৎকট সন্দেহৰ ফলতে আসন্ত আদিভ্য' বুলি ভুল কৰি সকলো মানুহ কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ ল'বাব বৰ্ণনাই ভ্ৰান্তিমান অলংকাৰৰ সৃষ্টি কৰিছে। পিছৰ ভ্ৰান্তিমান অলংকাৰ সাৰ্থক হৈছে আশ্ৰয় সূৰ্য বুলি উৎপ্ৰেক্ষা কৰাৰ ফলত। উৎপ্ৰেক্ষা অলংকাৰটো পিছৰ ভ্ৰান্তিমান অলংকাৰৰ উপকাৰক পঢ়িকে ই পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ নহয়। কিন্তু ভলৰ উদাহৰণ চাওক :

“পাইলা ভীৰ সাগৰৰ। দেখিলঙ ডকবৰ ॥

নাহি ভাৰ নাম আতি। তলতৰ উচ্চ আতি ॥

মজিষ্ঠাৰ বৰ্ণ সম। দেখি আতি মদোবম ॥

পৰিয়া জলৰ কাহে। যেন সুখে গুতি আছে ॥” —ওৰেয়াবৰ্ণন

ইয়াত দুটা অলংকাৰ আছে। এটা উপমা আনটো উৎপ্ৰেক্ষা। “মজিষ্ঠাৰ

বৰ্ণ সম দেখি আঁতি মনোবৰ"—এইখিনি উপমা। "পৰিমা অলংকাৰে যেন সুখে
ততি আছে"—এইখিনি উৎপ্ৰেক্ষা। কাঠত মানুহৰ বৰ্য ভই থকা ব্যৱহাৰ আৰোপ
কৰাৰ ফলত ভই থকাৰ পক্ষত উৎকট সন্দেহ—গতিক উৎপ্ৰেক্ষা। দুয়োটা অলংকাৰ
ওচৰা-ওচৰিকৈ আছে। ইটো সিটোৰ অংগ নহয় বা ইটোৰ সৌষ্ঠৱ বঢ়োৱা নাই।
দুয়োটা গোট গোট। এই মিশ্ৰণৰ ফল হ'ল সংসৃষ্টি।

॥ ৩ ॥ সংকৰ

এই মিশ্ৰণত দুয়োটা অলংকাৰ ওচৰা-ওচৰিকৈ যি থাকেই ইটোৱে সিটোৰ ওপৰত
নিজৰ অলংকাৰত্ব কাৰণে নিৰ্ভৰ্য কৰে। ইহঁত অংগ আৰু অংগীকৰণে থাকিব পাৰে
অথবা উপকাৰ্য উপকাৰকৰূপে থাকিব পাৰে।

“নিয়ৰ যুকুতা পিন্ধি হেঙুলী আঁচল মেলি

উৰা আছে সোণালী বথত।

নিশাৰ ওৰণি ঠেলি অকণে মিচিকি হাঁহে

প্ৰকৃতিৰ ৰূপহী বনত ॥”

এই উদাহৰণ ফাকিত সামগ্ৰিকভাৱে সমাসোক্তি অলংকাৰ। কিন্তু উপয়েয়বছাৰা
উপমান অকণ উৰাৰ নান্নক নান্নিকাত প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ নিয়ৰ যুকুতা আৰু ‘হেঙুলী’
আঁচল, এই দুই ৰূপক অলংকাৰৰ আশ্ৰয় লব লগা হৈছে। ‘মিচিকি হাঁহে’ এই
অভিশ্ৰোত্তিও মূল সমাসোক্তিয়ে উপাসক। ইয়াত উপকাৰ্য উপকাৰকভাৱে অলংকাৰ
কিটা সনাপোতক হৈ থকাত সংকৰ অলংকাৰ হৈছে।

“বেটীয়ে ভাঙিলে কটৰা,

গৰগাঁও পালেগৈ বডৰা।

ঘৈণীয়ে ভাঙিলে কাঁহী,

থলে মিচিকাই হাঁহি।”

অলংকাৰ বিষয়-সামান্য ঢেঁকিৰ কটৰা এটা ভাগোঙেই অগ্ৰথনত জনাজনি
হৈ গ'ল। মূল্যবান কাঁহী এখন ভাঙিল, কোনেও গমতে নাপালে। এটি
বিষয় পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণনাত বিষয় অলংকাৰ হৈছে। বিষয় অলংকাৰৰ সৌষ্ঠৱ
বঢ়াইছে দুটা। উক্তিঃ—‘গড়গাঁও পালেগৈ বডৰা’ আৰু ‘থলে মিচিকাই হাঁহি’।
পিছে গড়গাঁও পোৱাটো সমবিকৈ জনাজনি হোৱাৰ কাৰ্য্যহে। অপ্ৰকৃত কাৰ্য্যবৰাৰ

অন্তৰ্জালপৰিকল্পনাৰে জোতা কাৰণৰ বোৰ হোৱাত ই অপ্রস্তুত প্রশংসা অলংকাৰ। ইপিনে কোনেও নয় নাপালে এই কথাৰ পোনাপোনিকৈ নকৈ যিটিকাই ইহি বলে বুলি কৈছে। অলংকাৰ পৰ্যায়োক্তি। অপ্রস্তুত-প্রশংসা আৰু পৰ্যায়োক্তিয়ে বিবৰণটো বেছি উজ্জলকৈ প্রকাশ হোৱাত সহায়তা কৰিছে। যুগ বিয়ল অলংকাৰ সৌষ্ঠৱো বঢ়াইছে। গতিকে অলংকাৰৰ এই বিশ্রণ সংকৰ। □

দ্বিতীয় ক্ৰম

বস, কাব্যৰ গুণ, ধ্বনি আৰু বক্তব্য

কাব্য প্রয়োজন—বঙ্গ

কাব্য' প্রয়োজন কি এই কথা উত্তর বিখ্যাত আলংকারিক মনটভট্টাই ভেঁই কাব্য প্রকাশ নামৰ গ্রন্থত এইদৰেই কৈছে :

“কাব্যং যস্যসেহৰ্ঘকৃত্তে ব্যৱহাৰস্থিগে শিৱেভবকৃত্তে ।

সদ্যঃ পৰিশিৰুভৱে কান্তাসংমিত্ত-ভৱোপদেশমুভে ।”

কাব্যসম্বন্ধে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমালোচকৰ দৃষ্টিভঙ্গী এই আৰ্য্য বাক্যই পূৰ্ব্বাকৈ বুজাই দিছে। কাব্যৰূপৰ (১) কবিৰ যশস্যালাভ হয়, (২) পঢ়োঁতাৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ লাগতিয়াল কৰ্ত্তব্যৰ সম্বন্ধ পায়, (৩) সকলোৰে অৰংগল নাম হয় আৰু (৪) সবাতোকৈ কাব্যপাঠৰ লগে লগে মনত এক বিমল আনন্দৰ উত্তৰ হয় ; অকল এয়েই নহয় (৫) কাব্যই প্ৰিয়ভৱা পত্নীৰ দৰে মধুৰ কথাৰে উপদেশ জনায়। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম তিনিটা প্ৰয়োজন কাব্যৰ একচেটিয়া নহয়, আনবিশাক শাস্ত্ৰয়ো এই কিতা প্ৰয়োজন সাধিব পাৰে। যশসা; লাভৰ ক্ষেত্ৰ বহুতো আছে। সাংসাৰিক জীৱনৰ ধৰ্মাধৰ্ম জ্ঞান ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰৰূপৰাও ভালকৈ পাব পাৰি। অৰংগল নাম কৰাৰ উপায়ো বহুত শাস্ত্ৰই নিৰ্দেশ কৰে। গতিকে কাব্যৰ এইবিলাক আনুষংগিক প্ৰয়োজনহে। প্ৰকৃত কথা হৈছে ব্যৱহাৰ জ্ঞান আদি সকলোৰে কাব্যৰ যিমান হৃদয়গ্ৰাহীভাৱে পাব পাৰি, আন কোনো শাস্ত্ৰৰূপৰা তেনেকৈ পাব নোৱাৰি। এই মনোহাৰিত্বই কাব্যৰ সুকীয়া সম্পদ। তথাপি সকলো প্ৰয়োজনতকৈ পৌৰুষপূৰ্ণ প্ৰয়োজন হৈছে ‘সদ্যঃ পানিশিৰুভৱে’—কাব্যপাঠৰ লগে লগেই পৰমানন্দ লাভ। মানুহৰ প্ৰেৰ (pleasant) প্ৰতি সদায় স্বাভাৱিক আকৰ্ষণ আছে আৰু সংসাবত শ্ৰেয়ঃ (good) আৰু প্ৰেৰৰ মাজত বিৰোধো চিৰকালীয়া। এনেহলত একমাত্ৰ কাব্যভেদেই এই দুইৰ মাজত মিলন সম্ভৱ হৈছে। যি মংগলজনক দিয়েই কাব্যত মনোৰমৰূপ প্ৰকাশ পায়। এই দেখিৱেই মনটভট্টাই সায়বদি মাৰিছে “কান্তাসং-মিত্তভৱোপদেশমুভে ।” উপদেশ কাহানিও হৃদয়গ্ৰাহী নহয়, কাৰণ ‘হিতং মনোহাৰি চ দ্বলং ভং বচঃ ।’ কিন্তু প্ৰিয়ভৱা ভাৰ্য্যাই মৰমলগা কথাৰে বেতিয়া সৰু কথা পৌৰবাই

১ : সংকৃত সাহিত্যত কাব্য বুলিলে নাটক, কাব্য, গদ্য আখ্যানিকা, কথা এই সকলো-
বোৰকে বুজায়।

দিয়ে ডেভিলা উপদেশো মনোহাৰী নহৈ জা থাকে। কাব্যো মনোহৰা পত্নীৰ দৰে সৰু উপদেশক মনোহৰ কবি ভোলে। ডেনেহলে কাব্যৰ প্ৰধান কাম বিষয়ক জানক দান, আৰু এইখিনিতেই তাৰ অসাধাৰণতা। কবিৰ প্ৰতিভাই এইখিনি প্ৰয়োজনকে সাধে অৰ্থাৎ সমালোচকৰ ভাষাত ভেৰ্ত বসসৃষ্টি কৰে।

পিছৰ সমালোচকসকলে এই কথাৰ আৰু স্পষ্ট আৰু দৃঢ়ভাৱে প্ৰকাশ কৰি ক'লে, “তাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্।”^১ কাব্যৰ প্ৰাণবন্ত হৈছে বস আৰু বসৰ অভাৱত কাব্য নিৰ্জীৱ। পাভক যিমান কপৰতী নহওক, যত অলংকাৰ নিষিদ্ধক যতাত্ম্যত সেইবোৰৰ একো শোভা নাই। নীৰস কাব্যতো অলংকাৰ আৰু গুণবিলাক শোভাহীন হৈ পৰে। লোণ নোহোৱা আজাৰ দৰে বিবিধ মহলাৰ সংযোগ থাকিলেও স্বাদহীন হয়।^২

বস স্বৰূপ এই উক্ত প্ৰথমে ভৰত মুনিয়ে নাট্যাশাস্ত্ৰত উল্লিখিত হৈছিল যাতোন, “কিঞ্চ পিছলৈ এই উক্ত ভাৰতৰ সাহিত্য, চিত্ৰকলা, সংগীত, স্থাপত্যবিদ্যা সকলো সুকুমাৰ কলাৰে মূলনীতি হৈ পৰিল। ভাৰতৰ সুকুমাৰ কলাৰ বাই উদ্দেশ্য বস সৃষ্টি আৰু বাকী সকলো বসৰ পৰিপোষকৰূপেহে গণ্য কৰা হয়।

বস শব্দৰ অ'ন্তিত্ববিঃ কোনো মানুহে কিবা কথাত বং পাই হাঁহিলে অসমীয়াই কয় “সি বৰ বস পাইছে।” চকতীয়া কথাত কয়, “অমুকা নামৰ বসত যলিয়া।” মাধৱদেৱৰ নামঘোষাত আছে “বসময়ী মাপোহৌ ভকতি”, “হৰি নাম বসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে” ইত্যাদি। বসৰ এই অৰ্থই জুলীয়া সাৰাংশক বুজায়, মনৰ এটি অৱস্থাকহে বুজায়। সেইদৰে সাহিত্যৰপৰা যি বস বোধ হোৱা বুলি কোৱা হয়, তাৰ অৰ্থও ডেনেকুৱাই। প্ৰকৃততে আলাংকাৰিকসকলৰ বসৰ অৰ্থবগবাই গুণবন্ত কোৱা অসমীয়া ভাষাৰ ব্যৱহাৰ প্ৰচলিত হৈছে। এই বস শব্দৰ গুৰি ঋগ্বেদতে পোৱা যায়। উপনিষদৰ দিনত তাৰ অৰ্থৰ অলপ সলনি ঘটে। আলাংকাৰিসকলে যি অৰ্থত বস শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে তাৰ মূল উপনিষদতহে পোৱা যায়। ঋগ্বেদত বস মানে পানী বা জুলীয়া পদাৰ্থ বুজাইছিল আৰু তাৰ পিছত উপনিষদৰ যুগত বসৰ অৰ্থ হ'ল সাৰ পদাৰ্থ। বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত আছে : “প্ৰাণো হি বং অংগানাং বসঃ।” স্বাদ অৰ্থতো বস কথোৱাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল : “জিহ্বা হি বসান্ বিজানীতি।” আকৌ তৈত্তিৰীয় উপনিষদত আন এটা অৰ্থ পাওঁ—“বসো বৈ সঃ বসং হোৱায়ং লক্ণা আনন্দী ভৱতি”—ইয়াৰ বস মানে আনন্দ। এই আনন্দৰ মহা সত্তাকে উপলব্ধি কৰিবলৈ উপনিষদৰ ঋষিসকলে কঠোৰ তপস্যা কৰিছিল, আৰু যেতিয়া সেই সত্তাক পাইছিল

২. বিশ্বনাথ কবিৰাজঃ সাহিত্যদৰ্পণ।

৩. “সাধুপাকৈপ্যনাখ্যাতং ভোজ্যং নিল'বৎ যথা।

ভৈৰৱ নীৰসং কাব্যমিতি ক্ৰমো বসান্ ক্ৰমাৎ।” —কাব্যানুশাসনম্

ভেটিয়া সকলো চুৰ শোকৰ অতীত পূৰ্ণানন্দ অৱস্থা লাভ কৰিছিল। এই অৱস্থাতে সিহঁত খবিলৈ গভীৰ ঘৰেৰে ঘোষণা কৰিছে “আনন্দং ব্ৰহ্মজি।” বস শব্দৰ এই অৰ্থেৰে সুবিধা লৈ পিছৰ আচাৰ্যসকলে ইয়াৰ অৰ্থ কৰিলে সৌন্দৰ্যবোধৰপৰা ওপজা মনৰ এটি অতি-আনন্দিক আনন্দময় অৱস্থা।

বসৰ সৃষ্টিকৰ্তা কবি, নাট্যকাৰ, চিত্ৰকৰ বা গায়ক। সৃষ্টিৰ আধাৰ হৈছে সন্তান-পাঠক, সামাজিক দৰ্শক আৰু শ্ৰোতাৰ অন্তৰ। কাব্য সংগীত তনোতে আৰু চিত্ৰ অভিনয় দেখোঁতাজনৰ অন্তৰ যদি সহানুভূতিপূৰ্ণ হয় তেন্তে বস আশ্বাসন কৰে। যদিও আমি বস আশ্বাসন কৰে বুলি কথাষাৰ কওঁতে কওঁ, ঋণাপি প্রকৃত অৰ্থত যি আশ্বাসন সিলেই বস। ‘ভাঙ বান্ধিছে’ কথাষাৰ যেনেকৈ ব্যৱহাৰ কৰোঁ, ‘বস আশ্বাসন কৰিছে’ কথাষাৰো তেনেকৈ ঔপচাৰিক অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়। বন্ধনৰ কপটো ভাঙ, সেইদৰে আশ্বাসনৰ কপটোও বস। এই বসৰ আশ্বাসন কেনেকৈ হয় এতিয়া আলোচনা কৰা যাওক। □

স্বামী ভাবৰ কণাস্তৰ পৰিণতি—বঙ্গ

স্বামীভাব : মানুহৰ মনত সদায় কিছুমান বৃত্তি সূপভাৱে আছেই, উপযুক্ত স্থান। বালে এইবিলাক সজাগ হৈ উঠে। এইবিলাককে স্বামীভাব বোলা হয়। জালংকাৰিকসকলৰ মতে স্বামী ভাব বাইকৈ ন বিধ—বত্তি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, কুণ্ঠা, বিন্দন আৰু শয়। কোনো পণ্ডিতৰ মতে বংসলতাও স্বামীভাবৰ ভিত্তমত পৰে। এইবিলাক ভাব চিৰকাল মানুহৰ মনত নিগাজিকৈ আছে। বিকৃত পাবিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাই সেইবিলাকক নিন্তেজ কৰি জমাই ৰাখিব পাৰে, কিন্তু সময়মতে সুযোগ পালেই প্ৰকাশ পায়, এই ন-টাৰ বাহিৰেও যে মানুহৰ মনত নিগাজি বৃত্তি নাই এনে নহয়, কিন্তু সেইবিলাকৰ স্থিতিকাল আৰু ভাব প্ৰকাশৰ কাৰণ নিচেই অলপীয়া আৰু সামান্য। ভাব প্ৰায় ভাগেই ওপৰত কোৱা প্ৰধান ভাষকিটোৰ আনুৰংগিকৰূপেহে জন্মকি মাৰে। কোনো কাব্যৰ বিষয়ে প্ৰধানতা লাভ কৰিবৰ যোগ্যতা এই ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ভাববোৰৰ নাই। গতিকে সেইবোৰ ভাবৰ লগবীয়া বুলিহে ধৰা যায়। এতিয়া বত্তি স্বামী-ভাবৰ লগবীয়া ভাব লজ্জা—এই লজ্জাই মাজে মাজে জন্মকি মাৰে, কিন্তু সেই বুলি সি কোনো কাব্যৰ প্ৰধান আশ্ৰিত হ'ব নোৱাৰে। সমগ্ৰ কাব্যৰ আগবপৰা ওলিলৈকে এনে ভাবৰ পৰিপাক কাৰ্য চলিব নোৱাৰে। সেইদেখি এই ভাববিলাকক স্বামীভাব বোলা নহয়। স্বামীভাব নোবোলাৰ আৰু এটা কাৰণ আছে—সেইবোৰ জালি উঠাৰ স্থিতিলাক হেতু বা বিভাৰ আছে ভাব গুৰুত্ব নিচেই কম। সময়ত উভটি আহিব খোজা মানুহজন উভটি নাহিল, সেইবাবে মনত উৎকণ্ঠা জগিল। মূলতে মানুহজনৰ প্ৰতি মৰমটোহে ঘাই কথা, উৎকণ্ঠা ভাব লগবীয়া মাথোন—ভেঙে উভটি নহা কাৰণটো ইমান গুৰুত্বহীন যে সি উপগোৱা ভাষক স্বামী নাম দিয়া অৰ্থহীন।

জালংকাৰিকসকলে এনেকুৱা লগবীয়া সকলক ভাব বহুত উল্লেখ কৰি গৈছে। যেনে লজ্জা, উৎকণ্ঠা, আশংকা, আবেগ, ত্ৰাস, চিন্তা ইত্যাদি—এইবিলাকক ব্যাভিচাৰী বা লজ্জাবী ভাব বোলা হয়। স্থিতিকালৰ অজ্ঞতাৰ হেতুকে লজ্জাবী বা ব্যাভিচাৰী নাম দিয়া হৈছে। ন-বিধ স্বামী ভাব আন লগবীয়া লজ্জাবী ভাবৰ বজাৰ নিচিনা।

সামাজিকৰ মনৰ এই স্বামী ভাববিলাকেই নাট্যকাব্যত বৰ্ণিত বিভাৰ-অনুভাৱ লজ্জাবী ভাববৰ্ণনা ভাৱনা পালে ৰূপান্তৰিত হৈ বথাক্ৰমে শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ বোধ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত, শান্ত আৰু বাৎসল্য এই ন বা দহোটা বসন্ত পৰিণত হয়।

আমি কৈকেই। 'ভাৰনা-পালে'—এই ভাৰনা কথা আশাবৰ্ণ অৰ্থ আৰু প্ৰক্ৰিয়া আশোনে। কবাব আগতে কেইটাবান কথা জানিব লাগিব। বিভাব আৰু অনুভাব কাক বোলে জানি নসলে ভাৰনা প্ৰক্ৰিয়াৰ মৰ্ম বুজিবলৈ টান হয়।

বিশ্ৰাভ : ব্যৱহাৰিক জগতত সচৰাচৰ বিবিলাক ঘটনা দেখে। বা শুনে সেই সকলোবিলাকৰে আমাৰ মনৰ বেলেগ বেলেগ দিকাব ঘটাবৰ ক্ষমতা আছে। স্থানীয়ভাৱে বিলাক অনুভবেই থাকে, কেৱল ঘটনা আৰু বিভিন্ন অৱস্থিতিৰ সংস্পৰ্শত মূৰ তুলি উঠে। এটি মাটিৰা দুখীয়া ল'ৰাই ভোকত থাকিলে মাপাই দুৱাৰে দুৱাৰে খুজি ফুৰিছে দেখি আমাৰ মনত যি শোক নামৰ ভাব এটা আহে, উখলি উঠিল। এজন পৰ্শ্বকাৰ পুৰুষে পেট জোকাৰি নাচিছে তাকে দেখি আমাৰ অনুভৱ লুকাই থকা হাল্য নামৰ ভাবটো জাগি উঠিল, আমিও হাঁহিলোঁ। ঘোৰ পক্ষ্মে ঘোৰ ভাই-ভনীৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিছে দেখি ঘোৰ খঙত চকু বঙা হৈ পৰিল, হাতৰ দিববোৰ ফুলি উঠিল—অস্ত্ৰ লৈ খেদি গ'লোঁ—মই ক্ৰোধৰ বন্দীভূত হলেঁ। এইদৰে বাস্তৱ জগতত মানা কাৰণ লৈ আমাৰ মনৰ ভাববিলাক জাগি উঠে। তাৰে কোনোটো হৰ্দয়াক কোনোটাৰ পাড়ানাক। কিন্তু এই কাৰণসমূহে বস জগাৰ নোৱাৰে, বাস্তৱজগতৰ উক। ঘটনাবিলাকৰ বস জগাৰ পৰা ক্ষমতা নাই। বাস্তৱজগতৰ উপাদানেৰেই কাব্য-নাট্য ৰচনা কৰা হয় অথচ কাব্যৰ ভিতৰত পৰিলেই এই উপাদানবিলাকৰ পাত এটি লোকোত্তৰ ছাপ পৰে। আমি সংসাৰত বহুত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মিলন-বিবহ দেখা পাইছোঁ, উখালি বংগমজত দুস্তত-দুস্ততাৰ মিলন বিবহ দেখি মন প্ৰাণ পৰি যায় কিয়? বাজহুৱা উদ্যানত সকলো মানুহৰ আগতে ডেকা গাভৰুৰ ভেনেকুৱা আচৰণ দেখিলে দেখোন খং বা ঘৃণাহে হয় ভেনেহলে আমি বুজিলোঁ। সংসাৰত আশে পাশে বিবিলাক দেখে। বা শুনে। কাব্যত, নাটকত, চিত্ৰত, সেইবিলাকৰ ওপৰত কিবা এটা বাহিৰা পোহৰ পৰে আৰু এই পোহৰত বাস্তৱিক সত্যৰ বহন সলনি হৈ এক অলৌকিক বোল ধৰে আৰু তাৰ সহতে সন্তৰণ দৰ্শক বা পাঠকে আনন্দ উপভোগ কৰে। এয়েই হৈছে কবি-প্ৰতিভা। এই পৰমেশ্বৰি প্ৰভাৱত হাইও সোণ হৈ যায়। প্ৰতিভাৰ অভাৱ হলে হেজাৰ উপাদান হওক একো নহয়। বোঁ হাহ হলেই আত্মা ভাল নহয়। পকা বান্ধনীয়ে পুঠি মাছেৰেই উপাদানৰ আত্মা বান্ধিব পাৰে। নোকোডা ভিত্তা কেঁচাই খাই কোনেও ভাল নাপায়; সেয়ে শিশুণ বান্ধনীয়ে বান্ধি দিলে এতিয়ৰ বন নোবোৱা হয়। বাস্তৱ জগতৰ অৱশ্যীয় শোক ভয় আদি ভাববিলাক আৰু তাৰ কাৰণবিলাকে কেতিয়াও আনন্দ দিব নোৱাৰে কিন্তু কাব্যত বৰ্ণিত হলে সেয়ে এক অনিৰ্বচনীয় আনন্দ দিব পৰা হয়। নহলে মানুহে শ শ কক্ষ ধৰি বায়ামণৰ সীতাৰ বনবাস আখ্যান নপঢ়িলেইভেন। এয়ে কাব্যৰ মহিমা যাকহাৰা নোকৰপৰাও আহাৰ

অন্যে ।^{১০} ভাবৰ উদ্বোধক এই কাব্যবিলাক কবিয়ে নাট্যকাৰে বা চিত্ৰকৰে বেতিয়া নিপুণভাৱে সজাই দিব ভেটিয়া এইবিলাকৰ বসসৃষ্টি কবিব পৰা ক্ষমতা আছে । বাস্তৱজগতৰ বস্তু আদিৰ উদ্বোধক এই কাব্যসমূহ কাব্যত বৰ্ণিত বংগময়কৃত অভিনীত বা চিত্ৰিত অৰ্পিত হলেই তাক বিভাৰ বোলা হয় । এই বিভাৰ দুবিধ—আলম্বন আৰু উদ্দীপনা । যিহক আশ্ৰয় কৰি ভাবৰ উদয় হয় সি আলম্বন-বিভাৰ আৰু চাৰিউপাংশ যিবোৰ বস্তুৰে সেই ভাব উদয়নাই তোলে সেইবোৰ উদ্দীপন বিভাৰ ।^{১১} কোনোবা এক বস্তু দৃশ্যতৰ এদিন ৰূপহী ঋষিকৃত শকুন্তলাক দেখি বভিভাবৰ উদয় হ'ল । সেই ভাবে মালিনী নদী, তপোবনৰ সৌন্দৰ্য, কুলি কেতেকীৰ মাতে আৰু বেছি উজ্জ্বল কৰি দিলে । কালিদাসে পাই তাকে বিষয়বস্তু কৰি শকুন্তল নাটক লিখিলে । বংগময়কৃত শকুন্তলা সাজপাৰ কৰি ওসাল ঋষিৰ তপোবনত । দৃশ্যত হৈ ওসাল কোনো এক ভাৱবীৰ্য্য । এই ভাৱবীৰ্য্যজনে আদি দৃশ্যতৰ শকুন্তলাক অৱলম্বন কৰি উদয় হোৱা তপোবনৰ সৌন্দৰ্যত বৃদ্ধি পোৱা বভিভাবৰ অনুকৰণ কৰি দেখুৱালে । দৰ্শকৰ পক্ষে শকুন্তলা আলম্বন-বিভাৰ আৰু তপোবনৰ সৌন্দৰ্য উদ্দীপন-বিভাৰ ।

অজ্ঞতাৰ : লৌকিক জগতৰ ঘটনাত বেতিয়া স্থায়ীভাবৰ উদয় হয় ভেটিয়া মানুহজনৰ চকুস্থিত সেই বিকাৰৰ চিন ফুটি ওলায় । ইয়াকে কাৰ্য বোলা হয় । যেনে ক্ৰোধৰ উদয় হলে চকু বঙা পৰে, ভ্ৰূ কোঁচ খায়, হাত মুষ্টিবদ্ধ হয় । এইবিলাককে যেতিয়া কাব্যত বৰ্ণাৰ বা বংগময়কৃত নিপুণ ভাৱবীৰ্য্যই ভাঙ দি দেখুৱাব ভেটিয়া অনুভাব বোলা হয় ।^{১২}

আমি আগতে কৈ আহিছো স্থায়ীভাবৰ উপৰিও কিছুমান সঞ্চাৰী ভাব আছে । সেইবিলাকে বসোপলব্ধিত সহায় কৰে । এইবিলাকৰদ্বাৰা বসাবাদন পাও আৰু পৰিপূৰ্ত্ত হয় । এই বিভাৰ, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী ভাব কান্য-নাটকত যেতিয়া কবিব নিপুণ হাতেৰে সন্নিবেশিত হয় ভেটিয়া সেই সকলোবোৰে একযোগে শ্ৰোতা বা সাহাজিকৰ স্থায়ীভাব পৰাই বসন্ত পৰিণত কবিব পাৰে । শ্ৰোতা বা সাহাজিকৰ হানত বিভাৰ, অনুভব, সঞ্চাৰী ভাবৰ সূচীয়া অস্তিত্ব নাথাকে তিনিওটাৰে এক অখণ্ড সত্তা হয় । আলংকাৰিকসকলৰ মতে 'প্ৰণায়কভাৱেন' অৰ্থাৎ নেতৃত্বা, তেনি, লোণ, পানী

৪ "অন্য হি লোকোত্তৰস্ত কাব্যত্যাগাবস্ত মহিমা, যং প্ৰয়োজ্য্য অবশ্যবীয়া অপি শোকাদয়ঃ পদাৰ্থা আহ্লাদবলৌকিকং অনৱতি ।"
—বসন্তংগাধৰ

৫. 'বসন্তোদ্বোধকী লোকে বিভাৱাঃ কাব্যনাটয়োঃ ।

আলম্বনং নাট্যকাবিত্ত্বমালম্ব্য বসোপমাং ।

উদ্দীপনবিভাৱান্তে বসন্তুদ্দীপয়তি যে ।"

—সাহিত্যদৰ্পণ

৬. 'লোকে যঃ কাৰ্যকৰণঃ সোহনুভাবঃ কাব্যনাটয়োঃ ।'

—সাহিত্যদৰ্পণ

আদি পৃথক বস্তু থাকিলেও সরবৎ পানকবৌভাঞ্জে টেঙা চেনি লোণৰ বেলেগ-বেলেগ আবাদ্যনাগার; সকলো মিলি এটা অখণ্ড সোহাদ্য গ্রহণ কৰে। বিভাদ-অনুভাব আদিও সহদয় সামাজিকে এনে অখণ্ডভাৱে গ্রহণ কৰে।

সহদয়জনৰ অন্তৰৰ স্থায়ীভাৱত, কাব্যত বৰ্ণিত বা বংগমুক্ত অভিনিত স্থায়ীভাৱ বিভাৱ আদিৰ যি ক্ৰিয়া হয় তাৰ ফলত পাৰীৰক্ত টেঙা পৰি দৈ হয় সেইদৰে সামাজিকৰ অন্তৰৰ বতি আদি স্থায়ীভাৱ শৃংগাৰ আদি বস হয়গৈ। সামাজিকৰ অন্তৰৰ বতি আদি ভাবে কাব্যৰ বিভাৱ অনুভাব সকাৰী ভাৱত ভাৱনা পায়, তাৰ অন্তৰ্নিহিত গুণ আহবণ কৰি এক নতুন ৰূপ পায়, এই ৰূপ বস। বেজবৰুৱাই ভাৱনা দিয়া বহুতে দেখিছে—কোনো এটা দ্ৰব্য যেতিয়া আন এবিধ বস্তুৰ বসন্ত দুবাই থোৱা হয় তেতিয়া তাক সেই বসন্ত ভাৱনা দিয়া বোলে। ভাৱনা দিয়া দ্ৰব্যটোৱে তাক দুবাই থোৱা বসবপৰা সাৰ বা ভিত্তকৰা গুণটো গ্ৰহণ কৰে। সামাজিকৰ অন্তৰৰ স্থায়ীভাৱেও সেইদৰে বিভাবাদিত বুৰ গৈ তাৰ গুণ সংগ্ৰহ কৰে। এইকাৰণে স্থায়ীভাৱৰ পৰিণতি বসবিলাকৰ নাহো বেলেগ; বতি স্থায়ীভাৱ, বস শৃংগাৰ, এইদৰে হাস—হাস্য; শোক—কৰুণ; ক্ৰোধ—ৰোদ্ৰ; উৎসাহ—বীৰ; ভয়—ভয়ানক; কুৎসনা—বীভৎস; বিন্দয়—অদ্ভুত; শম (কাৰো মতে নিৰ্বেদ) —শান্ত, ৱেহ—বাৎসল্য।

স্থায়ীভাৱ গৈ যেতিয়া বসন্ত পৰিণত হয় তেতিয়া তাৰ পূৰ্বৰ হেঁপাহ বা বিকাৰ নাথাকে; বতিভাৱৰ যি দৈহিক হেঁপাহ আছে শৃংগাৰ বসাবস্থাত সেই হেঁপাহ নাথাকে। বিশেষ গুটি সামান্ততা লাভ কৰে। শকুন্তলাৰ প্ৰতি শৃংগাৰ নহয় কিন্তু যুৱতী সামান্য প্ৰতিহে। ইয়াকে আলংকাৰিকসকলে সাধাৰণীকৰণ বুলি আখ্যা দিছে। এই বসবোধ এক বিমল আনন্দময় অৱস্থা। এই অৱস্থাৰ ৰূপ কবলৈ গৈ আলংকাৰিকসকলে ব্ৰহ্ম সাক্ষাৎকাৰ ৰূপ পৰমানন্দৰ সহোদৰ বুলিছে।

আক এটা কথা। যেই সেই মানুহে এই ব্ৰহ্মানন্দ সদৃশ আনন্দবস উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। তাক কবিলৈ মানুহৰ সংকাৰ লাগে অৰ্থাৎ পূৰ্বজন্ম আৰু ইহজন্মত সেই ভাৱৰ অনুভূতিৰ স্মৃতি অন্তৰত সুপ্তভাৱে হলেও থাকিব লাগিব। এই পূৰ্বানুভূতিৰ পৰিভাৱিক নাম বাসনা। লোচনকাৰে ইয়াকে বৰ্ণনীয়তমীৱভৱন-ৰোগ্যতা বুলি কৈছে। বৰ্ণনীয় বিষয়ত মন সম্পূৰ্ণ একীভূত হৈ যাব পৰা হ্ৰদ্যতা। এনে বাসনা যাব নাই তাৰ অন্তৰত কাব্য পঢ়ি বা অভিনয় চাই একো বিকাৰ নজন্মে; বীণা, চেতাৰ, এহৰাজ আদি তাঁৰৰ বসন্ত কিছুমান সৰু তাঁৰ থাকে, তাত কেৱল বংকাৰ উঠে। যি দৰ বজোৱা হয় সেই বৰঙে যদি বংকাৰৰ তাঁৰ বন্ধ থাকে তেতিয়াহে বংকাৰ উঠিব,

নহলে মূঠে। পান্ডাব বজালে খিভাল তাঁর পান্ডাব বসত বহা ভাভেহে অনুবণন
উঠিব। ঠিক এইদৰে কাব্য বা নাটকত বি ভাবক আশ্রয় কবি বসন্তুষ্টি কবিবলৈ
কবিয়ে বস্তু কৰে ভেনে ভাবব বাসনা সামাজিকৰ অন্তৰত থাকিব লাগিব। সেয়ে
নাথাকিলে বংগমঞ্চত গোটেই বাতি বহি থাকিও, কাব্য এখন সান্তবাব লুটিয়াই থুটা
বেবৰ দৰে ভেঙে স্পন্দনহীন।^৮ বংগমঞ্চৰ থুটা বেবৰ হাজত অভিনয় হয় কিন্তু ডাঙ
একো বিকাৰ নোপজে। হৃদয়ৰ বাসনা নথকা দৰ্শকবো ভেনেই দশাই হয়। এজন
সন্যাসীক শৃংগাব বসব কাব্যই সোহাদ লগাব নোৱাৰে। এজন আশীৰহীয়া বল
শক্তিহীন চিৰজীৱন কণীয়া বৃদ্ধই বীৰ বসব কাব্যত মন বহুৱাব নোৱাৰে। সেইবোৰ
ইহজগতৰ বাসনাৰ অভাৱৰ ফল। এই কথা সকলো সময়তে সত্য হয় নহয় ক'ব
নোৱাৰি, কিন্তু এইটো ঠিক যে সংসাবত এনে বহুত মানুহ আছে উৎকৃষ্ট কাব্যলৈ
হাব মন দ্ৰবীভূত কৰিব নোৱাৰে। আকৌ কিছুমান মানুহ আছে অলপ কথাত
হাব অন্তৰত বসন্তুষ্টিৰ উদ্বেক হয়। সমালোচকসকলে এনে বৈচিত্ৰ্যক বাসনাৰ
অস্তিত্বৰ বাবে সমাধান কবিলৈ বস্তু কবিছে।

বস উপলক্ষি কোনে কৰে? এটা সন্দেহ মনলৈ আহিব পাৰে কবিয়ে যেতিয়া
কাব্য লিখে, চিত্ৰকৰে চিত্ৰ আঁকে বা গায়কে গান গায় তেতিয়া কবি, চিত্ৰকৰ বা
গায়কে বস উপলক্ষি কৰে নে নকৰে এই বিষয়ে আলংকাৰিকসকলৰ মতৰ অলপ
অমিল দেখা যায়। কোনোৱে কয় যে কবিয়ে বসন্তুষ্টি পায় তেতিয়া কাব্য
লিখিব নোৱাৰে; ভাৱবীৰ্য্যৰ যেতিয়া বসন্তু অনুভূতি হ'ব তেওঁ দৰ্শকৰ দাবীতহে
পৰি হাব। তেওঁলোকৰ মতে বিজনে বস পৰিবেশন কৰে তেওঁ বসবেত্তা হব নোৱাৰে।
এই কথা হয়তো সঁচা, কাৰণ ভাৱবীৰ্য্য যদি বসন্তু হয় অনুবণনী কাৰ্যবিলাক
যথাযথভাৱে তেওঁ কৰিব নোৱাৰিব। ভাৱবীৰ্য্যৰ পক্ষে বসন্তুষ্টি হোৱাও সম্ভৱপ
নহয়, কাৰণ বংগমঞ্চত ভাৱবীৰ্য্যই বহুত বিষয়লৈ চকু দিব লাগে, তেওঁৰ নিজৰ বচন,
ভাও, নেপথ্যৰ নিৰ্দেশ, দৰ্শকৰ উপস্থিতি এই সকলোবোৰে ভাৱবীৰ্য্যক অনন্যপৰ হবলৈ
দিদিয়ে; অথচ এই অনন্যপৰতা বসন্তুষ্টি পাবলৈ নিভাত আৱশ্যক। কবিয়েও তেওঁৰ
কল্পনাৰাজ্যত বিচৰণ কৰোঁতে কেতিয়াবা যদিও বস অনুভৱ কৰে কাব্য লিখিবলৈ
লওঁতে তেওঁৰ সেই অনুভূতি নাথাকে। তেওঁ বাখোন সেই অনুভূতিৰ প্ৰেৰণাত
লিখিব পাৰে। গায়কো বসন্তু অনুভূত হলে গানৰ ভাল মানব হানি হোৱা
হাভাৱিক। কবি গায়ক চিত্ৰকৰ ভাৱবীৰ্য্য আদিৰ বস সৃষ্টি কবিয়েই আনন্দ।
সৃষ্টিকৰ আনন্দই তেওঁলোকৰ স্বৰ্গ।

দুই এক্সে কেতিয়াবা এই কথা মানিব নোখোজে। নাট্যদৰ্পণকাব্য বায়লৈ আৰু ভণ্ডাৰে বহু ভাৱবীৰ্য্যো বস অনুভৱ কৰিব পাৰে আৰু তেনে কবিতা একো বাৰা নাই। এওঁলোকে কয় যে ভাৱবীৰ্য্যোনেও পৰব হুৱন্ত বি বসৰ সজাব কৰিব খোজে কেতিয়াবা নিজেও সেই বসানন্দ অনুভৱ কৰে। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে কয় যে বাববসিতাই ধনৰ সোভত পৰক সুখ দিবলৈ গৈ কেতিয়াবা সিহে জনো সুখ অনুভৱ নকৰে।^১ দৃষ্টকথা এই যে ভাৱবীৰ্য্যো গান্ধক বা চিত্ৰকৰে যে বসানুভৱ কৰিবই নোৱাৰে এনে কথা নহয় কিন্তু এইটো ব্যতিক্ৰমহে।

বিভাবাদি বসসৃষ্টিত অকলহে পৰ্য্যন্ত যে? আৰু এক গ্ৰন্থ উল্লিখ পাৰে। বসসৃষ্টি মহাকাব্য উপভাস ২। নাটকৰ নিচিনা কীৰ্ত্তীয়া সাহিত্যভাৱে সত্ত্ব, কাৰণ বিভাব অনুভাব ব্যাভিচাৰীভাব এই সকলোখিলাক সন্নিবেশ কৰিবলৈ হলে খণ্ড কবিতাত কবিয়ে সুবিধা নাপাব। যদি এয়ে হয় খণ্ড কবিতাত বসসৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু সেইটো নহয়। খণ্ডকবিতাত বা গান আদিত বিভাব অনুভাব ব্যাভিচাৰী ভাবৰ বৰ্ণনা একেলগে নাথাকিব পাৰে কিন্তু এটাৰ বৰ্ণনাই স্তম্ভনয়ন মন আনখিলাকলৈ আপুনি লৈ যায়। বসজ হুৱন্তে বিভাব পালে অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাব কল্পনা কৰি ল'ব পাৰে। কোনো কবিতাত যেতিয়া কেৱল অনুভাবৰহে বৰ্ণনা পোৱা যায় তেতিয়া বাকীখিলাক কল্পনা-সাধে। উল্লেখ দিয়া কীৰ্ত্তনৰ পদ কেইকাকিত কেৱল অনুভাবৰ বৰ্ণনা আছে সিয়ে বোদ্ধবস সৃষ্টি কৰাত যথেষ্ট :

'নৃসিংহে পেলাইলা বৈভোলক ।	উড়ায় সৰে বিমান স্বৰ্গৰ ॥
গৈল খেদি দানৱ গণক ॥	খলকে সাগৰ শ্বাস লাগি ।
কাকো নখে কৰি দুই চিৰ ।	বেগত পৰ্বত পৰে ভাঙ্গি ॥
টোকৰে ছিণ্ডিলা কাৰো শিৰ ॥	নৃসিংহৰ চৰণৰ গতি ।
কাকো গোফে মাৰি ঘৰাকতি ।	টলবল কৰে বসুমতী ॥
সংহৰিল দানৱ পদাতি ।'	চক্ষুৰ বশিত ভৈল হুৱ ।
দৈত্য জিনি জ্যাজিলা আভাস	নিশ্ৰুত সমস্তে এইগণ ॥
পলায় দিগ্ গজ হুৱা ত্রাস ॥	দৈত্যজৰ দিবা সিংহাসনে ।
এংকাবন্তে শিৱৰ কেশৱ	বসিল নৃসিংহ কোণমনে ॥"

-প্ৰহ্লাদচৰিত

"ন চ নটস্য বশো ন ভৱতীত্যোক্তান্তঃ ।

পশ্যন্তিহো হি ধনলোভেন পৰবত্যাৰ্থং বতাদিন্ ॥

বিপক্ষকৃত্যঃ কদাচিৎ স্বল্পমপি পৰাং বতিমদুভৱতি ।

গায়নান্দ পৰং বক্তৱন্তঃ কদাচিৎ স্বল্পমপি বজ্যন্তে ॥" —নাট্যদৰ্পণ

এইখণ্ড পদত সুসিংহৰ ক্ৰোধ ভাবৰ যন্ত্ৰবিলাক বিকাৰ বাহ্যিক প্ৰকাশৰূপে দিয়া আছে। সিয়ে ক্ৰোধ স্থানীভাৱৰ অনুভাৱ, ইন্দ্ৰাবপৰাই বৌদ্ধবসৰ পূৰ্ণ ক্ষুৰণ হৈছে। গতিকে দেখা প'ল কেৱল 'অনুভাৱৰ বৰ্ণনায়ে বসসৃষ্টি কৰিব পাৰে। ' কেৱল বিভাৱবৰাণ্ড বসসৃষ্টি হ'ল; কবিতা একাধিকৰে ভাবে দৃষ্টান্ত দেখুৱাই।

“লাহী দেহাখানি, ডকণ যুৱতী
দাঁড় গুটি গুটি মুকুতা পাতি,
ভৱন্ত চকিতা হৰণীৰ দৰ্শে
বিলোলিত পদ্ম নয়ন দুটি।
পকা নিম্ব যেন বঙা ঠঠ দুটি
সুন্দৰ ভৱন্তে দেহাটি হালে,
সুগভীৰ নাতি, সুলাহী কঁকাল
নিডুৱন্তবন্ত ধীবেৰে চলে।
যুৱতী গ্ৰন্থোঁতে বিধাতা পুৰুষে
খাক আহি কৰি সবজি ললে,
সেই যুৱতিকে দেখা পাবা তুমি
বিবাজে ঘৰৰ ভিতৰ ফালে।”

—মেঘদূত

[ভাঙনি—ককণাধৰ বন্তৰা]

এই কেইকাকিত্ত কেৱল বিভাৱ অৰ্থাৎ বহিভাৱৰ আলম্বন নাথকাৰ বৰ্ণনা আছে। সুগভীৰ বসৰ বিভোপন সৃষ্টি। আধুনিক খণ্ডকবিতাবিলাকত এনে ধৰণৰ কেৱল বিভাৱ, অনুভাৱ অথবা সকাৰীভাৱৰ আলম্বন লৈয়ে কবিয়ে বসসৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

সামৰণি : ভাৱতীৰ ললিত কলা আৰু সাহিত্যৰ উদ্দেশ্যই হৈছে বসসৃষ্টি। কাব্য, নাটক, চিত্ৰ, গান আৰু স্থাপত্যৰ যাজেদি পাঠক শ্ৰোতা বা দৰ্শকৰ মন দুৰ্বলোকৰ অভীত এক উচ্চ মনোৰম অৱস্থালৈ লৈ যোৱা। যি কাব্য নাটক চিত্ৰ বা গানত এই বসৰ সৃষ্টি নিপুণভাৱে কৰিব পাবিছে তাকে উৎকৃষ্ট বুলি ধৰা হয়। এইকাৰণেই ভৱকৃষ্ণ কালিদাসৰ নাম চিৰবৰণীয়। সংস্কৃত সাহিত্য সমালোচকসকলে কাব্য নাটক উপভাস আদিক আজি আমি যি চকুৰে চাবলৈ শিকিছোঁ সেই চকুৰে নাচাইছিল। তেওঁলোকৰ মানত কাব্য নাটক সামাজিক অৱস্থা বৰ্ণনৰ উপায় মাথোন নাছিল, সামগ্ৰিক সমস্যা সমাধানৰ অৱলম্বনো নহয় কিবা মনস্তত্ত্বৰ গূঢ় বহুলা উদঘাটন কৰাৰ জ্ঞান এটা প্ৰণালীও নাছিল—এইবিলাক বস-সৃষ্টিকল্প চৰম উদ্দেশ্যৰ সাধনহে আছিল। সাহিত্য-সাধনা বা কলা-সাধনা যুৱকৰ আলম্বনা দৃষ্টিৰ সামগ্ৰী

সহর, অথবা বিলাসীৰ প্ৰবৃত্তি প্ৰকাশৰ আলফুল অহলুখনো হ'ব নোৱাৰে। শ্ৰেয়ৰ মাজেদি শ্ৰেয়ৰ সন্ধান দিয়াই ভাবভীৰ কলা আৰু সাহিত্যৰ চৰম উদ্দেশ্য।

ভক্তিৰ বস্তু

অসমীয়া সাহিত্যৰ বৰগীত, নামঘোষা, কাকুতি, খেম, আৰ্য্যলীলা আদি ঘোষাবিলাকৰ আৰু নাটবিলাকৰ বস্তু কি? বহুতে ইয়াক ভক্তি-বস্তু বুলি ঠাণ্ডা কৰে। অথচ অভিনয় গুপ্তবশৰা আৰম্ভ কৰি পণ্ডিতবাহু, কৰুণাৰ্থনকে প্ৰমিত ধৰ্মনিবাদী আচাৰ্যসকলে ভক্তিক বস্তুৰ শাবীত স্থান দিয়া নাই। এইসকল আচাৰ্য ভক্তিবিবাদী আছিল বুলি কবলৈকো কোনো প্ৰমাণ নাই। পিছৰ হুই এজন বৈষ্ণৱ পন্থী আলংকাৰিকে ভক্তিক বস্তু বুলি স্থাপিত কৰিব খুজিছিল যদিও সেই মন্ত সাহিত্য জগতত সৰ্বজনৰ স্বীকৃতিৰূপে ঠাই নাপালে। ইয়াৰ কাৰণ কি? জেৱেহলে ভক্তিক বস্তু বুলি ক'ব নোৱাৰি নেকি? মাধৱদেৱে যে নামঘোষাৰ প্ৰাৰম্ভতে বসন্তী ভক্তিৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছে সেইটো কি? এই প্ৰশ্নবোৰ স্বভাৱতে মনলৈ আহে।

ভক্তিৰ মূল কথা কি? অনিত্য বস্তুৰ প্ৰতি নিবেদন বা বিৰাগবশৰা উদ্ভিত হোৱা নিত্য বস্তুৰ প্ৰতি হাবিলাস। সেইকাৰণেই নামঘোষাত “বৈবাগ্যত পৰে ভাগ্য, নাই প্ৰবোধত পৰে, সুখ আৰু নাই পুৰুষৰ” বুলি কোৱা হৈছে। বৈবাগ্যৰ ফলত উত্তৰ হোৱা নিত্য সনাতন বস্তুৰ প্ৰতি বাগেই ভক্তি। এই ধৰণৰ নিত্য-বস্তুৰ প্ৰতি হেঁপাহ সকলো মানুহৰ মনত সুগুৰুপে হলেও আছে। উপযুক্ত পৰিবেশ পালে সেই ভাব জাগ্ৰত হয়, এক নিত্য সনাতনৰ প্ৰতি মন ধাৰিত হয়। বাসনা ৰূপেই এই ক্ষুদ্ৰ (spiritual hunger) সকলোৰে অন্তৰত আছে। ভাকে নিৰ্বেদ নাম দি স্থানীভাৱ বোলা হৈছে। ভক্তি এই নিৰ্বেদৰে এটা প্ৰকাশ বা ভাব। গতিকে ইয়াক স্থানীভাৱ বুলিলেও বুলিব পাৰি। ভক্তিমূলক কাহিনীৰ বৰ্ণনাবশৰা বা ভক্তি উদ্ৰেক কৰিব পৰা আলফুল-উদ্দীপন আদিৰ বৰ্ণনা বা অভিনয়বশৰা এই ভক্তিৰূপ নিৰ্বেদ আত্মাত বস্তুৰূপে পৰিণত হ'লে সেই আত্মাৰূপ বস্তুৰূপে শান্ত বোলা হয়। শান্তবস্তুৰ অনুভৱত ভক্তি বা বৈবাগ্য একোৰে আন্তিত নাথাকে। ই এক প্ৰকাৰ সুখ। সুখানুভৱৰ যেনেকৈ প্ৰকাৰ নাথাকে সেই দৰে ভক্তিৰূপৰা প্ৰকট হোৱা শান্তবস্তুৰ গাতো ভক্তিৰ সুকীয়া ছাপ লাগি নাথাকে। বস্তুত: শান্তবস্তুৰ পৰিবেশন ভক্তিৰ মাজেদি যেনেকৈ হ'ব পাৰে সেইদৰে শম দম আদি সাধন বৰ্ণনাবশৰাও হ'ব পাৰে। কৃষ্ণ মিশ্ৰ যতিৰ প্ৰলোভ-চন্দ্ৰোদয় নাটক ভক্তি-নাট্য নহয়। অধৈৰ্য বৈদ্যৰ প্ৰতিপাদ্য তত্ত্ববোৰকে একোটা ভূমিকা দি উলিয়াই পুৰুষৰ অধৈৰ্যবোধৰ উপলক্ষিৰে সম্বন্ধি মাৰিছে। এই নাটকৰ মূল বস্তু শান্ত। প্ৰকৃততে শান্তবস্তুৰ কাব্যৰ বস্তুৰূপ

সাহিত্য-শাস্ত্ৰত পঞ্চমভীৰা স্থান দিয়াত কৃষ্ণকবিত্বৰ প্ৰবোধ-চন্দ্ৰোদয় নাটকে এটা বৃক্ষ-অভিহাণা যোগাইছে।

ক্ৰম্বাৰাদিনহোদৰ বুলি বসব বৃক্ষল নিৰ্ণয় কৰিবলৈ জালংকাবিসকলে চেষ্টা কৰিছে। বসাবস্থাত সৰু আৰু বজবৰাবা বন খোলা হৈ নাথাকে। সেই হুঁটা সাধনিকভাৱে অভিভূত হৈ থাকে অৰ্থাৎ পাৰ্শ্বীয় মলি নিগৰি গেদেৰি পৰাব দৰে ভলভ পৰি থাকে আৰু বন সৰু বা তল হৈ পৰে। এইটো বসাবস্থাব অৱস্থা। ভক্তিৰাবাণ্ড বজাণ্ড আৰু ভৰোণ্ড অৰ্ধঃভূত হয়। ভেতিয়া বনত এটা আনন্দৰ ক্ষুৰণ হয়। ভলভই হওক, জাণীয়েই হওক বা বোণীয়েই জলভো গড়া সেই এটা উপলক্ষিত নিমজ্জিত হয়। এই অৱস্থাৰ বৰ্ণনা মাধৱদেৱে এনেকৈ কৰিছে।

শান্ত চিদানন্দ শুভ

অনন্ত মহিমাশিত

নিৰ্মল ভবঙ্গচয় হীন।

হেনয় পৰমানন্দ

অমৃত সাগৰে মজি

আচান্ত নকৰে কীৰ্ত্তন।^{১০}

নিৰ্বেদ বা বৈবাণ্য লাভ কৰি ক্ৰমাৎ উৰাই গৈ জাণী, বোণী, ভলভ সকলো সাধক শেহন্তত সিদ্ধিকালত ওপৰত বৰ্ণোৱা উপলক্ষিত আত্ম-সমাহিত হয়। কিন্তু অভিনয়ৰ দৰ্শক বা কাব্যৰ শ্ৰোতাই ক্ষণেকতে এই দশা পাব নোৱাৰে। নোৱাৰে হয় পিছে সেই কণ সময়ৰ কাৰণে ডাৰে নাম নাচ ভেনেকুৱা ধবণৰ উপলক্ষি এটা হয়। এইটো সাধকে পোৱা নিৰ্মল ভবংগচয়হীন পৰমানন্দ অৱস্থা নহয়, কিন্তু সহদয় সংবাদ থক' দৰ্শক বা শ্ৰোতাৰ ভেনেকুৱা এক প্ৰকাৰ আশ্বাদ।

ভক্তি বা আন সাধনাৰে যিটো অৱস্থা পোৱা যায় সেইটোক লোকোত্তৰ বুলি কব নোৱাৰোঁ কাৰণ সি সাধনাৰদ্বাৰা ইহলোকত লাভ কৰা অৱস্থা। সংসাৰত দুই-এজনে হলেও এই পৰমানন্দ অৱস্থা পায়। তাৰকাৰণে শাস্ত্ৰই উপায় বিহিতে। অভিনয় চাই বা কাব্য পঢ়ি শান্ত বসব আশ্বাদ পোৱা যায় সি বাস্তৱ জীৱনত লাভ কৰা অৱস্থা নহয় কাব্য-মহিমাৰে পোৱা লোকোত্তৰ আশ্বাদ। গতিকে বসক ক্ৰম্বাৰাদ বুলি নকৈ তাৰ সহোদৰ বুলি বৰ্ণাইছে।

মাধৱদেৱে যি বসময়ী ভক্তিৰ কথা কৈছে তাৰদ্বাৰা ভক্তিকে কাব্যবস বোল হোৱা নাই। বস অৰ্থে ইয়াত আনন্দ। এই ঘোৰাৰ মূল ভক্তিৰত্নাৱলীৰ সি মংগলাচৰণ শ্লোক ডাঙো 'আনন্দদা' শব্দটোহে আছে। অথবা কাব্যবসৰ কথাকে কোৱা বুলি ধৰিলেও বসময়ী অৰ্থে বস-উপভোগৰ নিচিনা ভগ্নৱীভৱন বোণ্য সুখ এনে

অর্থহে হব। ভক্তি-সুখ লৌকিক বস্তু—আচল। কাব্যবস অলৌকিক—নকল। গতিকে ভক্তি বস নহয়। নির্বেদ অন্তর্গত ভক্তি ভাববপব। কাব্য নাটক্য যোগে সম্বন্ধ পাইক বা জ্যোতাব বি বসোত্তেক হয় সি শান্তবন। এই শান্তবসব স্থানী ভাব নির্বেদ—অনিভ্য বস্তুব প্রতি বিবান, নিভ্য বস্তুব প্রতি বাণ। ভক্তি এই বহাবস্তুবে এটা ভাব বাত্র। বস নহয়—বস শান্তহে।

আমাব অংকীরা নাটবিলাকো মূলভে শান্তবসায় নাটক। ইয়াত মূল স্থানী বসব পৰিপোষকৰূপে শৃংগাব আক বাৎসল্য বসব পৰিবেশন কৰা হৈছে। কিন্তু দেহভত নৈ-জুবিয়ে পৰিপুষ্ট কৰা নাগবৰ দৰে শান্তবস সমুদ্রভে সকলো বিলীন হৈছে। শিশুকণী কৃষ্ণ বাল মূলভ চাপল্য বৰ্ণনাৰে বাৎসল্য বস পৰিবেশন কৰিলেও ব্রহ্মাণ্ডব অধিকাৰী লীলাৰূপে সি নৈ শান্তবসব আবেদন তুলি ধৰিছে। নাগব কৃষ্ণব, বাসলীলাও নৈ দেহভত শান্তবসব পৰিবেশনেৰে উপদান্ত হৈছে। □

কাব্যৰ গুণ

অলংকাৰৰ প্ৰাধান্য থকা কবি বামনাচাৰ্যই কাব্যৰ অন্তৰৰ বস্তু গুণৰ সন্ধান দিবলৈ লগে লগে কাব্যান্তৰৰ জিজ্ঞাসাই পৰীৱৰ্ত্তনৰ কালে গতি কৰিলে— এই কথা কাব্যান্তৰ-জিজ্ঞাসাৰ কাহিনীত আগতে কোৱা হৈছে। অলংকাৰে বাহিৰৰ শোভা-বঢ়োৱাত সহায়তা কৰিলেও কাব্যৰ যিটো বিশেষ অৰ্থ আন সাধাৰণ অক্ষাৰ্ণত বৈখিক্যতকৈ বেলেগ আন কিবা স্বৰূপ-প্ৰকাশক অন্তৰংগ ধৰ্ম সেই বস্তুটো অলংকাৰ নাথাকিলেও বেজিৰা কাব্য সম্ভৱ হয় আৰু হলেই উত্তম কাব্য নহৈও পাবৰ ভেসেহলে অলংকাৰ বাহ্যভাৱণৰ দৰে অধিককৈ শোভা বঢ়াব পৰা এবিধ কাব্যসম্পদ থাকে। অলংকাৰে ভিতৰৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব মোৱাবে। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ'ল গুণ। প্ৰকাশকহে, স্বৰূপ নহয়। গুণ কাব্যৰ নিত্য ধৰ্ম। গুণ নোহোৱাকৈ কাব্যই নিজ মহিমা পাব মোৱাবে। অলংকাৰ নোহোৱাকৈ পাবে। সেইকাৰণে গুণ কাব্যৰ নিত্য ধৰ্ম।

পিছে এই মধুবাণী গুণবোৰ কাৰ? কাব্যৰ শৰীৰৰূপে শব্দৰ নে অৰ্থৰ নে বা দুয়োটাৰে? নে ই কাব্যৰ যে আত্মা বস, সেই বসৰ? মধুৰ শব্দ, মধুৰ অৰ্থ আদি প্ৰয়োগ আদি সদায় কবি আহিছে। এই প্ৰয়োগবোৰলৈ চালে গুণৰে গুণৰে গুণবোৰ শকাৰ্থৰ বুলি ভবাটো স্বাভাৱিক। ভৱন্তৰপৰা আৰম্ভ কৰি পতী বামন আদি আচাৰ্যসকলে গুণক শকাৰ্থৰ সম্পত্তি বুলিয়ে মানি লৈছিল। বামনাচাৰ্যই শব্দৰ মহত্ত্ব আৰু অৰ্থৰ মহোটা গুণৰ ডালিকা আৰু বৰ্ণনা দিহে কাত হৈছে। কিন্তু প্ৰকৃততে মধুৰ গুণ: 'আদি গুণবোৰ শকাৰ্থৰ নে?

এই কথা গুণ পাবলৈ হলে যিসকলে গুণক শব্দগুণ আৰু অৰ্থ-গুণ অনুসাবে ভাগ কৰিছে সেইসকলে দিয়া গুণৰ লক্ষণ আৰু যিসকল ধ্বনিবাদী আচাৰ্যই গুণক বসৰ ধৰ্ম বুলি ক'ব খোজে সেইসকলে দিয়া গুণৰ লক্ষণ দুয়োটা বিজাই চাব লাগে। গুণ সম্বন্ধে তেওঁলোকৰ ধাৰণা যে সম্পূৰ্ণ একে নহয়। এই কথা ভেটিয়া ধৰা পৰিব। গুণৰ সম্বন্ধে ক'ব ধাৰণা অনুসৰিহে গুণক শকাৰ্থ বা বস এটাব লগত সাক্ষ্যবিধ পাবি।

আচাৰ্য বামনে বীৰ্ত্তিৰ কথা কবলৈ বাৰ্ত্ততে গুণৰ কথা এইদৰে কৈছে—“কাব্যৰ আত্মা বীৰ্ত্তি, বিশেষত্ব থকা। পদবচনাই বীৰ্ত্তি। বিশেষ হ'ল গুণাত্মা।” বিশেষত্বই পদবচন। যদি হয় আৰু সেই বিশেষটোৱেই যদি গুণ, তেনেহলে বামনৰ মতে গুণ-পদবচন।

অৰ্থাৎ শকাৰ্খৰ বুলি প্ৰকাৰভাৱে স্বীকাৰ কৰা হ'ল। কাব্যানুকাৰসূত্ৰমুত্ৰিৰ “যদি ভৱন্তি চক্ৰদ্যুতং তুঃপতাঃ। যৌৱনযিৱ বজ্জামংগনায়াঃ” এই কথাবাবড়ো অংগৰায় যৌৱনৰ লগত তুণৰ তুলনা কৰা হৈছে। যৌৱন শব্দৰ অৰ্থ। তুণো ভেদেহলে এই উপমাৰ তাৎপৰ্য অনুসাৰে কাব্যৰ শব্দৰ শকাৰ্খৰ অৰ্থ হব লাগিব।

তুণক শকাৰ্খৰ অৰ্থ বুলি মানি লোৱা হেতুকেই বায়ন বস্ত্ৰী আদি আচাৰ্যসকলে তুণৰ দল সংখ্যাতাব পোষণ কৰিছে। দত্তীৰ মতে দহোটা তুণ ভাৱ ভিত্তমত শব্দ তুণ অৰ্থ তুণ দুয়োটাই আছে। বায়নে শব্দৰ দহোটা তুণ আৰু অৰ্থৰো দহোটা তুণৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণ দিছে। আচাৰ্য দত্তীৰ মতে দশতুণ হ'ল এই কেইটা :

“স্নেহপ্ৰসাদসমভাষাধূৰ্দ্ধসুস্বাৰতা।

অৰ্থব্যক্তিকলাবহুমোক্ষঃকাতিসমাবধঃ।”

১। স্নেহ : শিথিলতা নোহোৱা—শব্দবোৰ পৰস্পৰ লিপিত খাই থকা—উচ্চাৰণ কৰোঁতে যাতে জিভাই পিছল নাখায় তেনেভাৱে শব্দৰ ব্যৱস্থা থকাই স্নেহ।

২। প্ৰসাদ : বাক্যত প্ৰসিদ্ধাৰ্থ শব্দই প্ৰসাদ তুণ আনে। যিবোৰ শব্দ তুণ মাত্ৰকে ভাৱ অৰ্থ ভংগলগ্ন মনলৈ আহে তেনে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যত প্ৰসাদ তুণ থকা বোলে।

৩। সমতা : বাক্য যেনে ধৰণৰ গাঁথনিৰে (বহু) আবদ্ধ কৰা ঠিক তেনে বহুভুক্ত গাঁথনিৰে শেষ কৰাকে সমতা তুণ বোলা হয়। এই বহু বা গাঁথনি যুট, ক্ষুণ্ণ বা কঠোৰ বা দুয়োৰো বিশেষ হব পাৰে ; কিন্তু সমতা বন্ধা কৰিবলৈ একে প্ৰকাৰ বন্ধৰ প্ৰয়োগ হব লাগিব। ইংৰাজীত ইয়াকে-balance বোলে।

৪। সাধুৰ্থ : বসাল বাক্যকে সাধুৰ বোলে। বাক্যতো সাধুৰতা অৰ্থাৎ তমিবলৈ মিঠা লগা তুণ থাকে। প্ৰকৃত বাক্যৰ বা শব্দৰ সাধুৰ্থতুণ দত্তীয়ে ‘বাচি’ আৰু ‘বক্তনি’ আৰু অৰ্থাৎ শব্দ আৰু অৰ্থ দুয়োটাতে থাকে বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে।

৫। সূক্ৰুমাৰতা : যি বচনাত প্ৰায়ে একঠোৰ আৰু ক্ৰান্তিকটু বোৰ নথকা অক্ষৰ থাকে অৰ্থাৎ কোমল বৰ্ণভুক্ত শব্দ বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰি যি বাক্য বচনা কৰা হয় তেনে বাক্যৰ সূক্ৰুমাৰতা তুণ থাকে।

৬। অৰ্থব্যক্তি : বক্তাই বা কহিলে কৰ খোজ। কথাখিনি বাক্যত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দখিনিৰেই যদি স্পষ্টকৰণে প্ৰকাশ কৰে আৰু তাৎপৰ্য্যৰে কোনো নথকা শব্দ জোৰাই অৰ্থ উলিয়াব লগা নহয় তেতিয়া তেনে বাক্যত অৰ্থব্যক্তি তুণ থকা বুলি কোৱা হয়।

৭। উদাহৰতা : যি বাক্যৰ্থই মনলৈ ওঠা, চমৎকৃত আনি দিলে তেনে উৎকৰ্ষভাজনক অৰ্থতুণক উদাহৰতা বোলে। প্ৰকৃতপক্ষে ভাল কাব্যৰো এই তুণ

থাকে বা থাকিব লাগে। কেন্দ্রো কোনোব যতে গ্রাম্যত্ব নোধ লখ্যাকে উৎকর্ষ বা উদ্যততা বোলা হয়।

৮। ভজঃ : সমাসবহুল ভেদঃপূর্ণ বাক্যতে ভজঃ ভণ থাকে। এনে ভণ থকা বাক্যকে ভজয়ী বোলে।

৯। কাঙ্ক্ষিঃ : সাধাৰণ লৌকিক বর্ণনাবেই মানুহৰ, মানোবজন কথিব পৰা। বচনাব ভণটোকে কাঙ্ক্ষি বা কাঙ্ক্ষ বোলে।

১০। সমাধিঃ : এটা বস্তুৰ বৰ্ণনাই যেতিয়া আন এটা বস্তুত মনটে তথাই দিহে অৰ্থাৎ অপ্রত্যুত বস্তুৰ ধৰ্ম বৰ্ণনীয় বিষয়ত আৰোপিত হয় তেতিয়া সমাধি ভণ প্রকাশ পায়। এইটো অর্থভণ - লক্ষণ আদিত এই ভণ প্রকাশ পায়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা দুহোটা ভণৰ লক্ষণবিলাক জিবিজি চালে দেখা য়াব তাৰ কিছুমান লক্ষণ গুণ আৰু কিছুমান অল্লৰ গুণ। এই ফালৰপৰা চালে গুণক লক্ষ্যৰ বৰ বোলাই উচিত হব বুলি আপাতদৃষ্টিত ধাৰণা হয়। ধৰ্মবিবাদী আচার্যসকলে হলে এই কথা ঠিক নহয় বুলি কয়।

ধৰ্মবিবাদী আচার্য মনট, বিশ্বনাথ আদিহে বসক লক্ষ বা অর্থৰ ধৰ্ম নহয় বুলি কয়। আমি যে কেতিয়াবা মধুৰ বাক্য, প্রসাদযুক্ত বচনা বা ভজয়িনী ভাষা আদি শ্রুয়োগ কৰোঁ। সেইটো গুণচাৰিক অর্থভণে। মাদুৰ্যগুণৰ ব্যয়না মিত্রা লক্ষণাণিক আমি মধুৰ বাক্য বোলা। চেনিক আমি মিঠা বুলি কওঁ বা জনকীয়াক জনা বোলা। প্রকৃততে মিঠা বা জনা এটা আবাদ ভাক জিভাইহে গ্রহণ কৰে। জনকীয়া খোৱা পাতত থাকিলেই লোপোবে বা চেনি বা গুব কলহত থাকিলেই সোৱাদ নালোণ। মিঠা বা জনা এই আবাদ জিভাব। জিভাই সেইদৰে গুণবিলাক ব্যক্তিৰ বা অভিযুক্ত কৰে লক্ষ্যৰ মাৰ্জেসি আৰু উপচৰিত হৈ এটাৰ ভণ আন এটাৰ থকা বোলা লগে।

মনট আদি আচার্যসকলে আৰু এটা উদাহৰণে এই কথাটো বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এজন সুপুৰুষ মাংসপেশী থকা বিবাহকৰ মানুহক দেখিয়েই আমি কেতিয়াবা সেইজনক বীৰ বুলি ভাবোঁ। ডাঙৰ বীৰল হওঁতা মানুহ হলেই বীৰ নহবও পাৰে। সকলোটা মানুহৰো বীৰত ভণ দেখা যায়। তথাপি সবল আৰু কঠিন মাংসপেশীৰে চতুঃসহাত মানুহৰ বীৰত থাকে। পিছে সেই বীৰত ভেদজনক মাংসপেশীত নাট, থাকে মনত। পিছে মাংসপেশীৰ দৃঢ়তাই জেওৰ বীৰতৰ ব্যয়নাৰে দিহে অৰ্থাৎ মাংসপেশীৰ পুৰুষ আৰু দৃঢ়তাই ভিভবৰ বীৰ মানুহকৰ বাহিৰত চিনাক্তকৰণে জান দিহে। সেইকাৰণে কেতিয়াবা ভেনে মানুহকে বীৰ বোলা হয়। মাদুৰ্য-প্রসাদ আদি গুণো লক্ষণ অর্থৰ মাৰ্জেসি অভিযুক্ত হয়। সেই বুলি প্রকৃততে ভণ লক্ষণ অর্থৰ ধৰ্ম নহয়। ভেনেহলে কাব্যৰ ভণ বোলোতে কাব্য ভণ বুলি বুজিব ?

এজন মানুষ কথাই বতবাই ববহির্গাল, 'ব্যবহাৰত সকলো হুত হয়, চলন সুবণত হুত। সেই মানুষজনৰ ববহির্গাল অসামিকতা বা হুততা ৩৭ মানুহজনৰ স্বৰ্গীয় বা পৌছাক-পবিত্ৰতা বা কথা-বতবাত আছে নে নাই সেই ৩৭বোৰ অতঃকৰণৰ ? কথা-বতবাত চলন-সুবণ বা সাজ-কাপোৰত অতঃকৰণৰ ৩৭বোৰ প্ৰকাশ পায়। আচলতে ৩৭বোৰ অতঃকৰণৰ। সেইদৰে দোৰ্ঘ-বীৰ্য আদি ৩৭বোৰো অতঃকৰণৰ ধৰ্ম। ঔপচাৰিক অৰ্থত তাক আত্মাৰ ৩৭ বুলি কোৱা হয়। কাৰণ অতঃকৰণতে অস্বকণতঃ আত্ম-স্বকণ বসৰ ধৰ্ম। এই ৩৭ দহোটা নহয় তিনিটাহে—মাধুৰ্য, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ।

দণ্ডী আদি আচাৰ্যই কোৱা দহোটা ৩৭ৰ কেইটামান ইয়াৰ ভিতৰতে সোমাই যাব। বাকী কেইটামান ভেৰলোকৰ হতে ৩৭ নহয় নোহোৱাব। দোৰ নোহোৱাকে ৩৭ বুলি কেতিয়াও কব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে কব পাৰি অৰ্থ-ব্যক্তি প্ৰসাদ ৩৭ৰে নামান্তৰ। স্নেহ ৩৭ ওজঃ ৩৭ৰে এক প্ৰকাৰ প্ৰকাশ। 'আনহাতে সুকুমাৰতা অতিকটুত্বৰূপ দোষৰ অভাৱহে, তাকে বেলেগ ৩৭ বুলি কোৱাৰ হেতু নাই। অগ্ৰাম্যত্ব অৰ্থাৎ গ্ৰাম্যত্ব (অন্নীলতা) বৰ্জিত হলেই উদাৰতা ৩৭ নাম নিদি গ্ৰাম্যত্ব দোষ নাই বুলি স্বীকাৰ কৰাহে উচিত। এইদৰে ৩৭ৰ দহ সংখ্যাক কয়টি আদি পাছৰ কালৰ বিশেষকৈ ধৰ্মনিবাদী আচাৰ্যসকলে মাত্ৰ তিনিটা কাব্য ৩৭ৰ অস্তিত্বৰ কথা স্বীকাৰ কৰিছে। 'পূৰ্বাচাৰ্যসকলে কোৱা দহ ৩৭, হয় এই তিনিটাৰ ভিতৰত পৰ, নহয় দোৰৰ পৰিহাৰ মাত্ৰ।

দোৰ্ঘ-বীৰ্য আদি মানঃপ্ৰাচিত ৩৭ৰে যেনেকৈ এজন মানুহৰ ব্যক্তিত্ব প্ৰকাশ কৰে মাধুৰ্য ওজঃ আৰু প্ৰসাদ এই তিনিটা কাব্য ৩৭ও তেনেকৈ কাব্যৰ এক প্ৰকাৰ স্বকণ প্ৰকাশ কৰে। সেই স্বকণ বা কাব্য-ব্যক্তিত্ব বসৰ ৩৭ৰত বৰ্ত্তি থাকে। বস নাথাকিলে কাব্যত ৩৭ থাকিব নোৱাৰে আৰু বস থাকিলে ৩৭ এটা থাকিবই। সেই ৩৭খিলাক বস-সমাহিত চিত্তৰ এক প্ৰকাৰ অগ্ৰহা বিশেষ।

মাধুৰ্য : মাধুৰ্য হ'ল বসমুক্ত চিত্তৰ দ্ৰৱণ। অস্বীয়াত মনটো পৰি বোৱা বা গলি যোৱা বুলিলে যি বুজ্জি। তাকে আন্তঃকাৰিকসকলে চিত্তক্ৰান্তি বোলে। এই চিত্তক্ৰান্তিয়েই মাধুৰ্য ৩৭ৰ কাৰণ। কাব্যৰ বসান্ধাৰ কলন্ত-মনঃ-গলন স্বৰূপ যি আনন্দ সিলে মাধুৰ্য ৩৭ৰ মূল। এই ৩৭-সুংগাব, কৰণ আৰু দাতব্যবসৰ অনুগত। এই কেইটা বসত মাধুৰ্য ৩৭ থাকে। সন্তোষ আৰু বিপ্লৱত সুংগাব বসৰ কবিতা তুলিলে বা কৰণ বসাত্মক নাটক অভিনয় দেখিলে যি বসানুভৱ হয় সেই বসৰ আনন্দনত মনটো গলি যোৱাপৰা এক প্ৰকাৰ মধুৰতা প্ৰকট হয়। বোৱবসৰ আনন্দনত মন গলি নাযায় কিন্তু ওকলি পৰা যেন হয়—সেইটো বেলেগ ৩৭ৰ কাৰণে হয় ; সেই ৩৭ ওজঃ।

ভজঃ : ভজঃ গুণ চিত্তব বিস্তারকপ দীপক । বীর বোদ্ধ আক বীভংস বসত এই গুণ বৰ্ভমান । চিত্তব বিস্তার মানে হ'ল মনটো ওফন্দি পবি ছলি উঠাৰ নিচিনা চয় সেই বসব পৰিণাম বা প্রকাশকপে চিত্তদীপ্ত অগ্নে—এই চিত্তদীপ্তি ভজঃ গুণব প্রভাৱত হয় । বীর বোদ্ধ আক বীভংস বসব ধৰ্ম এই চিত্তদীপ্তি । ককণ বা শৃংগাৱত মনব অৱস্থা ভেনেকুৱা হব নোৱাৰে । আচলতে চিত্তদীপ্তিও এক আশ্বাদহে আক সেই আশ্বাদ বোদ্ধ বীর আদি বসব অনুভৱব পৰিণাম স্বকপ ।

প্রসাদ : প্রসাদ অৰ্থে নিৰ্মলতা বা স্বচ্ছতা । এই প্রসাদ কাব্যৰ গুণ কেনেকৈ হয় ? কোনো ভাল কবিতা পঢ়িলে বা শুনিলে সেই কবিতা তৎক্ষণাৎ মনত বিয়পি পৰে । মনটো সমৰ্পিত হোৱা যেন হৈ পৰে । শুকান কাঠত জুই লগালে জুইয়ে সম্ভকাই আগুবি পেলায় । পৰিষ্কাৰ পানীত চেনি পেলাই দিলে লগে লগে চেনি বিয়পি যায় । এই তৎক্ষণাৎ আগুবি ধৰা বা বিয়পি যোৱাকে প্রসাদ বোলে । মুঠ কথা সমস্ত মনকে ভক্তাবে ভাবিত কৰি পেলোৱা বসব যি গুণ তাকে প্রসাদ বোলে । এই প্রসাদ গুণ সকলো বসতে থাকে । কোনো এটা বিলৈব বসব গুণ ই নহয় । বচনাৰ যি প্রসাদ গুণব কথা কোৱা হয় সিও আচলতে বসবাহ গুণ । শুনা মাজকে অৰ্থ ওলাই মন ব্যাপ্ত কৰিব পৰা শব্দব প্রয়োগত এই প্রসাদ গুণ প্রকট হয় বাবে বচনাৰ প্রসাদ গুণ বুজি কোৱা হয় । আচলতে সেই শকাৱলী প্রসাদ গুণব অভিযাজনাৰ সাধনহে । □

ধ্বনি

কাব্যৰ দোষৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে আলংকাৰিকসকলে বসব নাশোল্লেখৰ-
দ্বাৰা কোনো বৰ্ণনা কৰাক বসসৃষ্টিৰ এক প্ৰকাৰ দোষ বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াৰ
আন কাৰণ যিয়েই নাথাকক এটা কথা পৰিষ্কাৰভাৱে বুজা যায় যে শলোল্লেখৰপৰাই
বসব সৃষ্টি নহয়। কথাটো আৰু অলপ বহুলাই চিন্তা কৰিলে বুজিবলৈ টান নহব
যে অকাৰ্থতে বস লাগি নাথাকে। অকাৰ্থৰ বোধ হোৱাৰ প্ৰায় লগে লগে আৰু এটা
অনুভূতি বা বোধ হয় যিটোৱে অকাৰ্থক অভিহিত কৰি সমবেদনশীলন হৃদয়ক চমৎকৃত
কৰি তোলে। বাচ্যার্থক অভিহিত কৰি তাতোকৈও অধিক চাকতা প্ৰতিপাদক
যি ব্যংগ্য অৰ্থ প্ৰতীক্ষমান হয় তাক কাব্যৰ ধ্বনি বোলা হয়। সেইকাৰণে বসকে
একপ্ৰকাৰ ধ্বনি বুলিয়ে কোৱা হয়। কাব্যত যি বসব অনুভৱ হয় সি কাব্যৰ
বাচ্যার্থৰ বোধ হৈ যোৱাৰ প্ৰায় লগে লগে আৱাদিত হয় অথচ বসব অনুভৱটো
বাচ্যার্থৰ সাধাৰণতে লাগি থকা বিধৰ বস্তু নহয়। ই যেনিবা ফটাৰ টং টং
শব্দৰ পিছত শুনা অনুৰণন। বাচ্যার্থ মনত সোমোৱাৰ পিছতো এই ব্যংগ্যার্থটোৱে
মনত প্ৰভাৱ কৰে। আলংকাৰিকসকলে সেইকাৰণে এই বিত্তনিকপ অৰ্থটোক ধ্বনি
নাম দিছে।

ধ্বনিবাদৰ প্ৰধানাচাৰ্য আনন্দবৰ্ধন। সেই আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ ধ্বন্যালোক গ্ৰন্থত
ধ্বনিৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে :

যত্রার্থঃ শব্দো বা ভবত্বমুপসর্জনীকৃত স্বার্থো।

ব্যংগ্যঃ কাব্যান্তৰ্গতঃ ধ্বনিবিত্তি সুবিত্তিঃ কথিতঃ।

প্ৰতীক্ষমানং পুনৰুক্তদেব বস্তুত্তি ত্বানীদৃ মহাকবীনাম্।

যত্তং প্ৰসিদ্ধাৱল্লভাভিৰুক্তং ত্ৰিভাতি লাত্যগ্যমিত্তাজনাসু।

—ধ্বন্যালোক ১।১৩।৫

মহাকাব্যসকলৰ বাণীত প্ৰতীক্ষমান এটি অশ্রু বস্তু আছে। সেই বস্তুটি বৰণীৰ
শব্দৰ অন্তৰ্গতৰ উপৰিও যে এটি মনোবুদ্ধকৰ লাৱণ্য বোলা বস্তু আছে তাৰ লগত
তুলনা কৰিব পাৰি।

য'ত শব্দ বা অৰ্থই আন এটা ধ্বনি-অৰ্থৰ কাৰণে নিজ অৰ্থক তল পেলায় সেই
ব্যক্তিৰ কাব্য বিশেষক পণ্ডিতসকলে ধ্বনি বুলি কয়।

এটা উদাহরণ লোভা বাওঁক। পার্বতীয়ে উপস্থাবনাবা শিহন মন জয় কবিলে। শিহনই মাঘদক বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ দিবলৈ হিমালয়ৰ ভৰিলৈ পঠিয়াই দিলে। নাৰদে বিহাৰ প্ৰস্তাৱ দিওঁতে পাবতী অধোমুখী হৈ ওচৰতে আছিল আৰু হাতৰ পদ্ম এটাৰ পাহিবোৰ এনেদৰে গণি আছিল।

এৱং বাদিনি দেৱযৌ পিতুবগ্ন অধোমুখী।

লীলাকমলপদ্মা গণনাসাস পাবতী ॥ — ২২/বসন্তৰ ৬/৮৪

ইয়াৰ সবল অৰ্থ হ'ল—“নাৰদে এইদৰে কৈ থাকোঁতে পিতৃৰ সমুখত পাবতীয়ে ভলমুবকৈ হাতৰ পদ্মমটোৰ পাহিবোৰ গণিবলৈ ধৰিলে।”

ভলমুবকৈ পদ্মৰ পাপবিৰ লেখ লোভা এই বাচ্যাৰ্থৰ বিশেষত্ব বা মাদুৰ্য থাকিলেও বসিকজনৰ মনত ভাৱ মাজত লুকাই থকা আন এটা অৰ্থ ইহে বেছিকৈ আনন্দ দিছে। সেইটো হৈছে প্ৰিয়জনৰ লগত বিবাহৰ প্ৰস্তাৱত বিবাহযোগ্য কন্যাৰ মৌ-সনা লাজ। সেই আনন্দমিহলি লাজ ঢাকিবলৈ পাবতীয়ে পদ্মৰ পাহিবোৰ গণি কিবা এটা কাৰণতহে যেন লাগি আছে এনে ভাৱ দেখুৱাই নিজৰ লাজটো ঢাকিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। পিছে ইমানখিনি কথ' জানো ওপৰৰ শ্লোকটোৰি লকাৰ্থত আছে? অথচ শিহন এই প্ৰতীক্ষমান অৰ্থটো বাচ্যাৰ্থতকৈ মধুৰ। এই অৰ্থ বসিকজনৰ মনলৈ আহে কবিৰ চাতুৰ্যৰ ফলত। এনেভাৱে বোধহোৱা মধুৰ অৰ্থই কাব্যৰ ধ্বনি।

আৰু এটা উদাহৰণ লওঁ—বিদ্যাপতিৰ বাধাই কৃষ্ণৰ মাতবোল কপৰ অনুভৱৰ কথ' এইদৰে বৰ্ণাইছে :

জনম অবহি হম কপ নেহাবল

নয়ন না ভিৰপিত্ত ভেল।

সোই মধুৰ বোল শ্ৰৱণ হি সুনল

ঋতিপথ পৰল ন গেল।

গোটেই, জন্মমটোৱেই সেইকপ দেখিলোঁ। কিন্তু চকু দুটিৰ তৃপ্তি নাছিল। সেই মাতবোল কাণেৰেহে শুনিলোঁ। কিন্তু যি পথেদি কাণৰ মাজেদি সেই মাত হৃদয় পায়নৈ সেই পথটোকে আজিলৈকে পৰল নকবিলে।

ইয়াত কপ দেখি হেঁপাহ নপলোৱা আৰু মাতবোল শুনিও শুনাৰ সুখ নোপোৱা অৰ্থটো কবিতাশাৰীৰ ব্যাচ্যাৰ্থ। কিন্তু ইয়াৰ উপৰিও প্ৰতীক্ষমান অৰ্থ এটা আছে, সেইটো হৈছে কপদৰ্শনৰ পৰ্যাপ্তিহীন সুখ, মাত শুনাৰ সুখৰ ওৰ নথকা। আভাসিক সুখ অৰ্থাৎ যি সুখৰ হ'ল আৰু নালাগে, এনে বোলাৰ অৱকাশ নাই সেই সুখৰ কথাই ইয়াৰ প্ৰতীক্ষমান অৰ্থ।

পিছে এই কবিতাশাৰীৰ বাচ্যাৰ্থটোৱেই ঋতি মনোগ্ৰাহী। প্ৰতীক্ষমান অৰ্থটো

পতীৰ হলেও বাচ্যার্থতকৈ মনোবশ নহয়। বসিকজনৰ মন বাচ্যার্থইহে আকর্ষণ
কৰে। প্ৰতীকমান অর্থটো গোপন হৈ থাকে। এইবিধ ধৰ্মিকে গুণীভূতবাংগ্য বোলে।
ইয়াত বাংগ্যার্থটো অগ্ৰধান হৈ পৰে। 'ভাষাশি ই ধৰ্মিকাব্যৰ প্ৰকাৰভেদঃ।'

আগৰ পাৰ্বতীয়ে পত্নীৰ পাহি গণা বাচ্যার্থ অগ্ৰধান হৈ ধৰ্মিগুণ অর্থটো বেছি
সুন্দৰ আৰু সেইকাৰণে কাব্যদৃষ্টিত প্ৰধান। এই কাব্য উদ্ভৱ দাবীৰ কাব্য। এতিয়া
দেখা গ'ল ধৰ্মিবাদী আচাৰ্যসকলৰ মতে কাব্য দুবিধ। এবিধ ধৰ্মি-কাব্য আৰু
আনবিধ গুণীভূতবাংগ্য।

ধৰ্মি সজ্ঞক কাব্য হ'ল য'ত বাচ্যার্থতকৈ বাংগ্যৰূপ অর্থ অধিক সুন্দৰ বা
চমৎকাৰী হয়। কাব্যভাসিকসকলৰ মতে এই কাব্যপ্ৰকাৰ উত্তম।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে উপকল্প বিধৰ কাব্যত অভিবাংগ্যকপত যি অর্থ ওলায়
সি ইমান সুন্দৰ আৰু মনোহাৰী হয় যে কাব্যত বাচ্যার্থটো উকা উকা যেন
লগা হয়।

গুণীভূতবাংগ্য কাব্যত বাচ্যার্থ উকা যেন যি নালাগেই বৰ মনোহৰ। এই বাচ্যার্থৰ
গৰ্ভত বাংগ্যার্থ লুকাই থাকে। প্ৰাচীন কাব্য শাস্ত্ৰসকলে ইয়াৰ দ্বান ধৰ্মি-কাব্যৰ
ভলভ থৈছে।

আলংকাৰিকসকলে ধৰ্মিৰ বহু প্ৰকাৰ ভেদ নিৰূপণ কৰিছে। সেইবোৰৰ লক্ষণ
দিওঁতে সুন্দৰ-বিচাৰৰ অৰণ্যত সোমাব লগা হয়।

ধৰ্মি মূলতে দুই প্ৰকাৰ—অভিধামূলক আৰু লক্ষণামূলক।

অভিধামূলক : যি ধৰ্মিৰ মূলত অভিধা অৰ্থাৎ বাচ্যার্থৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত তাক
অভিধামূলক ধৰ্মি বোলা হয়। অভিধামূলক ধৰ্মিকে বিবক্ষিতাকৃপৰবাচ্য ধৰ্মি
সামেবেও বুজোৱা হয়। কিয়নো ইয়াত বাচ্যার্থ বাহ্যনীয় হৈ থাকি বাংগ্যার্থৰ প্ৰতীতি
হয়। ইয়াত বাচ্যার্থ অজ্ঞ অর্থলৈ সংক্ৰমিত নহয় বা একেবাৰে ভল পৰিও নাযায়।
বাচ্যার্থই নিজৰ অস্তিত্ব বজাই ৰাখি বাংগ্যার্থৰ প্ৰতীতি জন্মায়। 'এবং বাদিনী বাজৰৌ'-
উদাহৰণ অভিধামূলক।

লক্ষণামূলক ধৰ্মি : যি ধৰ্মিৰ লক্ষণক আশ্ৰয় কৰি প্ৰতীতি হয় তাক
লক্ষণামূলক ধৰ্মি বোলে। এই ধৰ্মিৰ আশ 'এটা' নাম হ'ল অবিবক্ষিত বাচ্য।
অবিবক্ষিত মানে কোৱাৰ ইচ্ছা নথকা। এই ধৰ্মিত বাচ্যার্থৰ বিবক্ষা নাথাকে অৰ্থাৎ
বাচ্যার্থৰূপৰ বক্তাৰ অভিপ্ৰায় ওলাই নপৰে। আচলতে বাচ্যার্থ বাক্তি বা অনুপস্থিত
হয় গতিকে অর্থাত্মক গ্ৰহণ কৰি বাংগ্যার্থৰ বোধ কৰায়।

১. প্ৰকাৰেহেতু গুণীভূতবাংগ্য কাব্যস্য দৃশ্যতে।

অৰ্থ বাংগ্যৰূপে বাচ্যটাকহে স্যাম্ প্ৰকৰ্ষয়ৎ। —ধৰ্ম্যামোক্ত ৩/৩৯

বায়ানগৰ এটা মোকন্ত আছে :

“নিঃশাসিত ইবাদৰ্শঃ চক্ৰমা ন প্ৰকাশতে ।”

নিশাহৰতাৰা মলিন হোৱা এখন দাপোণ যেন চক্ৰই প্ৰকাশ দিয়া নাই। মূলৰ অজ্ঞ শব্দৰ মানে হ’ল কণা চকুহীন। কিন্তু কণা অৰ্থ ইয়াত নাথাকে। কণাৰ চকুৰ প্ৰকাশ নাই। সেই প্ৰকাশহীনতা (ঘোলা) অৰ্থৰ সহায় লৈ এই কবিতাৰ ধ্বনিগত সৌন্দৰ্য অলংকাৰৰ ৰূপে প্ৰকাশ পাইছে।

লক্ষণামূলক আৰু অভিধামূলক ধ্বনিক আলাংকাৰিকসকলে আকৌ বহু ভাগত বিভক্ত কৰিছে। সেইবোৰৰ বিচাৰ ধ্বনিবাদৰ মূল অৰ্থ বুজাত সিমান প্ৰয়োজনীয় নহয়।

ধ্বনিক আকৌ ধ্বনিত অৰ্থৰ বৈশিষ্ট্য অনুসাৰে বস্তু-ধ্বনি অলংকাৰ-ধ্বনি আৰু বস-ধ্বনি এই তিনি প্ৰকাৰে ভগাব পাৰি।

যেতিয়া কোনো বস্তু অৰ্থাৎ মনোহৰ অৰ্থৰ মাত্ৰ প্ৰতীতি হয়, তেতিয়া তাক বস্তু-ধ্বনি বুলি কোৱা হয়। যেনে :

পৰ্বতৰো শিল ওফাৰাই

আগবাঢ়ি যোৱা

জীৱন নিৰ্মল তেহে হয়

শিলত ঘৰ্হোৱা।

ইয়াত জীৱন শব্দটোৱে পৰ্বতেদি বাগৰি অহা পানীৰ প্ৰতীতি জন্মাইছে। পৰ্বতৰ শিল েদি পানী নিৰ্মল হয়। বিপদ বিঘিনি ঠেলিব পাৰিলেহে জীৱন নিৰ্মল দোষহীন হয়। এই বস্তুৰ বা অৰ্থৰ ধ্বনি কৰিছে।

প্ৰভীৰমান অৰ্থ যেতিয়া এটা অলংকাৰত পৰ্যবসিত হয় তাক অলংকাৰ ধ্বনি বুলি কোৱা হয়। এই ধ্বনিগত অৰ্থটোৱে এটা অলংকাৰ ৰূপে চমংকাৰিতা দান কৰে।

কোনোৰো জোনাক নিশা

জুবিৰ কাৰন্ত তুমি আৰু মই

বুকুত মকৰ তুৰা।

ইয়াত মকৰ তুৰাৰ বাচ্য অৰ্থ জুবিৰ পাৰত থাকিও পানী পিৰহ নপলোৱা আৰু প্ৰিয়াৰ অভি সান্নিধ্যত মিলন সুখৰ হেঁপাহ নপলোৱা আপাত বিবোধৰ আভাস দিছে। গতিকে বিবোধাভাস অলংকাৰ ধ্বনিত হৈছে।

অভিধা অৰ্থই যেতিয়া বসব উল্লেখ কৰে সেই বস অভিধা অৰ্থক অকলে দিব নোৱাৰে। সন্দেহজনক হৃদয়ত বসব বিবোধ হয় সি অভিধা অৰ্থক অবলম্বন কৰি হৃদয়ৰ স্থানীয়তাৰ এক বিশেষ পৰিণতি। তথাপি অভিধা অৰ্থকে অবলম্বন কৰি এই বসব প্ৰতীতি হয়। ধ্বনিবাদী আচাৰ্যসকলে সেইকাৰণে বসকো এবিধ ধ্বনি

বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। এই বসব ধ্বনি এটা মোকতো হ'ব পাৰে বা এখন পূৰ্ণকাব্যৰ নিবন্ধৰ-ব্যাপী অধঃপতনৰ মাজতো হ'ব পাৰে।

বস্তু-ধ্বনি আৰু অলংকাৰ-ধ্বনিৰেও শেহতলৈ গৈ বস-ধ্বনিত লীন হ'য়। বস্তু আৰু অলংকাৰে বসবহে পোষকতা কৰে। এইকাৰণে বিশ্বনাথ আদি আচাৰ্যই ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা নুবুলি বসক কাব্যৰ আত্মা বুলি নিৰ্ণয় কৰিছে।

ধ্বনিবাদ ভাৰতীয় কাব্যতাত্ত্বিকসকলৰ এক অসাধাৰণ সিদ্ধান্ত। কাব্যৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ কিমান গভীৰভাৱে সেই কালৰ আচাৰ্যসকলে লৈ গৈছিল ধ্বনিবাদৰ বিচাৰমূলক অনুধাবন কৰিলেহে গম পোৱা যায়। □

বক্তোক্তি

দোহানোহত সহ শব্দ নাথাকে। দৈনিক জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্বাহ কৰিবলৈ বিধিনিষেধ লগে লগে তাক অধিক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা বা উদ্ভৱ, ছোৱালী সুবিধা নাথাকে। কিন্তু সেইবোৰ ভাষাতো মানুহে কথা কওঁতে সদায় আবাংখাচ ভাবেহে কল্প ভাঙে যেনেকৈ নাথাকে এনে নহয়। শিক্ষা দীক্ষাৰ অনুশীলন নথকা সমাজৰ মানুহেও পোনপটীয়া বাট এৰি আঙপকীয়া নৈখনৰ কথা বুজোৱা কথাৰ চেও চলিত আছে। সেইবোৰ কোনোবা বুধিয়ক আৰু বড়োজাত বসিকতা থকা মানুহে কেতিয়াবা উদ্ভাৱন কৰে আৰু পিছলৈ তেওঁকে শুনি আনবিলাকেও ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰে। ছোৱালী চুৰ কৰাক ফুলচুৰি বুলি কোনোবা এজনে কেতিয়াবা ধেমালিতে হাস্য লগাবলৈ কৈছিল। তাকে শুনি দুই এজনকৈ কওঁতে সেই অৰ্থত ফুলচুৰি শব্দটো ভাষাৰ এটা বিশেষ শব্দৰূপে সোমাই গ'ল। পিছে ছোৱালী চুৰ কৰাৰ নিচিনা পোন বাটেৰে কথা নকৈ ফুলচুৰি বুলি সেই কথাকে পাক লগাই কোৱাৰ ধৰণটো উলিয়াবলৈ এক প্ৰকাৰৰ পটুতা লাগে। সেই পটুতা নথকা মানুহে ভেনেভাৱে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সাধাৰণ কথাকে ভাল লগাকৈ সজাই-কোৱা কথাৰ প্ৰকাৰকৈ বক্তোক্তি বোলে। কথা কোৱাৰ মূলতে দুটা বীতি—এটা ঋজু বা পোন, যকৰা অসমীয়াত যাক আবাংখাচ বোলে। আনটো বীতি হ'ল আঙপকীয়া কিন্তু তেন্তে ভাল লগা তাক বক্তোক্তি বা যকৰা ভাষাত বৈকা বচন বোলা হয়। এই আঙপকীয়া উক্তিৱে যেতিয়া বেয়া অৰ্থলৈ পোনাই আৰু কুৎসিত ভাবৰ জ্ঞান দিয়ে তেতিয়া সি বক্তোক্তি নহয়। অসমীয়া ভাষাত তাক বোলে 'ওতত মাত'। সি যেতিয়া সৰু কথাকো ভাল লগা কৰে, মনত চমৎকৃতি ওপজায় অৰ্থাৎ মনটো প্ৰফুল্লিত কৰে তাকে বক্তোক্তি বোলা হয়। কাব্যজিজ্ঞাসাৰ এটা পৰ্বত এই বক্তোক্তিকে কবিতাৰ মূলধাৰ বুলিও ভবা হৈছিল। আচাৰ্য কুন্তক এই মতৰ প্ৰৱৰ্তক। সেই কাৰণে কুন্তক বক্তোক্তি-জীৱিতকাৰ বুলিয়ে বেছিকৈ প্ৰসিদ্ধ। কাৰণ তেওঁৰ মতে "বক্তোক্তি কাব্যজীৱিতম্"—বক্তোক্তিৱেই কাব্যৰ প্ৰাণ।

কুন্তকৰ মতে বক্তোক্তিৰ লক্ষণ হ'ল 'বৈদগ্ধ্যভংগীভূতি'। বক্তোক্তি হ'ল 'ভংগী-ভূতি'—কোৱাৰ এটা সুকীয়া ধৰণ বা বক্য। কোৱাৰ এই ধৰণ বা বক্যটো বৈদগ্ধ্যভূতি, অৰ্থাৎ ভাৱ গুৰিত কওঁতাজনৰ এটা পটুতাৰ প্ৰয়োজন। কথাষাৰ এনে পটুতাৰ সৈতে কব লাগিব যেন ভাবপৰা এক প্ৰকাৰে বিচিত্ৰতা অনুভৱ হয়।

এই ধৰণৰ বিচিত্ৰতা অনুভৱ হোৱাকৈ বিশেষ কোণলৈকে কোৱাকে বক্তোক্তি বোলে।
যাই কথা হ'ল সে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সংযোগত যি সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰা হয় তাক
কলত যি কাব্যত্বৰ উদ্ভৱ হয় তাক মূলতে বক্তোক্তি। কৃত্তকে কৈছে :

“লক্ষ্যার্থো সহিতৌ বক্তব্যবিয়োগাবশ্যমিতি।

বক্তে বাক্যস্থিতৌ কাব্যং ভৱিত্বাহ্লাদকাৰিণি।”

অৰ্থাৎ শব্দ আৰু অৰ্থৰ সংযোগত কাব্য হবলৈ হলে এটা বিশেষ বক্তব্য বা বচনা-
চাতুৰ্য থাকিব লাগিব। সেই বিশেষটো সাধাৰণ ‘চিধাচিধি’ কথাৰ ধৰণ নহয়। মনত
লাগি যোৱাকৈ, আনন্দ পোৱাকৈ, কোৱা এক প্ৰকাৰ পাক লগা কথা।
(বক্তব্যাপাবশ্যলী)। ‘সেইকাৰণে কৃত্তকৰ মতে—‘বক্তোক্তিঃ কাব্যজীৱিতম্।’
বক্তোক্তি কাব্যৰ জীৱন স্বৰূপ।

কৃত্তকে বক্তোক্তিক কাব্যাত্মা বুলি কোৱা নাই, কাব্যৰ জীৱন স্বৰূপ বুলিহে কৈছে।
আমাৰ প্ৰকাশৰ কল হ’ল জীৱন। কাব্যৰ আত্মা যে বস এই কথা পাকে প্ৰকাশ্য
বীৰ্য্য কৰ্ম যেন লাগে। কাৰণ এই বক্তোক্তিৰ মহিমাৰ আত্মাৰ জন্ম হয়।
আত্মা আৰু বস একে কথাই। বসতা প্ৰাপ্ত হোৱাকৈ লক্ষ্যৰ প্ৰৱেশ
কোণলৈকে ভেঁওৰ মতে বক্তোক্তি। ভাৱৰ ‘বক্তোক্তিধেয়া বক্তোক্তিঃ’ এই উক্তি
আমাৰ কৃত্তকৰ হাতত বিস্তৃত আৰু পৰিষ্কৃত হৈছে। এটা পৃথক কাব্য
সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি কৰাত কৃত্তক কিমান দূৰ সফল হৈছিল তাক কোৱাটো নিষিদ্ধ
কালৰ বিপ্লৱাত্ম কবিৰাজ আদি সমালোচকসকলে বক্তোক্তিবাদৰ খণ্ডন কৰিবলৈ
চেষ্টা কৰা নাই। বক্তোক্তিক এটা অলংকাৰৰূপেহে হাল দিছে। ইয়াৰপৰা অনুমান
কৰিব পাৰি যে বক্তোক্তিক সাংযোগ কৰি এটা প্ৰহাৰ বা বক্তোক্তিবাদী আলংকাৰিক
দলৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল।

বক্তোক্তি অভিযুক্তনাবাদৰ লগত কিছু মিলে। কাব্যত শব্দ আৰু অৰ্থই
পোনপটীয়াকৈ নোৱাৰে, কথাও বিন্ধ্যজনে বুজি পায়। কিন্তু সকলো কথাতে এনে
নোৱাৰা কথা এটাও লুকাই নাথাকে। কব আনিনেহে তেনেকৈ উজ্জ্বল লুকোৱা
কথা সাধাৰণ লক্ষ্যৰ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। ‘প্ৰাটো বিবাইছে’—ইয়াত হট, লকই যি
অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে সিহেই সকলো। ‘আন অৰ্থ’ একো লুকাই থকা নাই। ইয়াৰপৰা
মনত আত্মাৰ জন্ম হোৱা সন্মত নাই। কিন্তু জীৱনকাল হিবণ্যক বীৰক বৰ কৰাৰ
বৰ্ণনা কৰি সেই যুদ্ধৰ ভৱিষ্যৎবৰ্ণনা আভাস দিবলৈ কিছু অৱস্থাৰ কথা বৰ্ণনা
কৈছে :

“আজিও হুতাশ নাই মহাপীড়া পাই।”

ববাহকণী বিষ্ণুৰ হিবণ্যাকক সমুখ সমবন্ত কথ্যমপিহে বলে পাবিলে । লংকধৰে
কৈছে :

“হিবণ্যাক বীৰক বধিলা কথ্যমপি ।

জিনিলোহো নোবোলন্ত ববাহে অন্যাপি ॥”

— বলিহুলন

তাৰ পিছতে বিষ্ণুৰ অৱস্থা বৰ্ণনা কৰি কৈছে :

“হিবণ্যাক বীৰৰ মহিমা কি কহিযো ।

বাহাব প্ৰহাবে হবি বোলন্ত নিজীবো ।

আজিও হৃৎকান্ত গান্ধ মহা পীড়া পাই ॥”

ইত্যাদি—বলিহুলন

স্বয়ং হবিয়ে নিজীও বোলা আৰু আঁউসীয়ে পুৰ্ণিমাই তেওঁৰ আজিও গা বিঃবাৰা
কথাৰ পোন বাটেদি গলে নিবৰ্ধক হব । হবিৰ আকৌ জীয়া ববা কি তেওঁৰ নো গা
বিষাৰ ক'বপবা? তত্ৰাচ এই বৰ্ণনাই আওপকীয়াকৈ ববাহ-হিবণ্যাকৰ মুক্তখনৰ
'ভৱাময়া' ভাবটো স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে । বিবোধ-বাজতো অধিবোধৰ সমাধান
এটা উজ্জ্বল লুকাৱটাকৈ দাঙি ধৰিছে । সাধাৰণ অৰ্থবপবা আওপকীয়াকৈ এটা অৰ্থ
উল্লাই পৰিছে । এই আওপকীয়া ভাললগা অৰ্থটো ওলাব পাবিহে ক্ৰীতকৰ বচনা-
কৌশলৰ বলত । কৃতকৰ বডে এইটোৱেই বক্তব্য ।

প্ৰকৃতপক্ষে চাবলৈ গলে বক্তব্য এটা কোৱাৰ কৌশল বা ক্ৰিটিক । তাক
কাৰাৰ প্ৰাণ বুলি কোৱাটো এক প্ৰকাৰ ঔপচাৰিক উক্তি । বং সনাটো চিত্ৰৰ কৌশল
কিন্তু সেই বুলি বংসনাকে চিত্ৰৰ প্ৰাণ বা মূল বুলি কব নোৱাৰি । তথাপি 'অংক'
(অৰ্থাৎ বোলোতা) ধাৰুবপবা হোৱা অংকন অৰ্থই চিত্ৰক বুজাব পাৰে । বক্তব্যঃ বং
নাসানি এভাবেৰে চিত্ৰ আঁকিব পাৰি । পেন্সিল এডালেৰেও মনোমুগ্ধকৰ চিত্ৰ হব পাৰে ।
আচল কথা সেই চিত্ৰই যদি বস সৃষ্টি কৰিব পাৰে তেনেহলেহে সি সাৰ্থক চিত্ৰ হব ।
বসেৰ চিত্ৰক চিত্ৰ দান কৰে কিন্তু সেই বুলি অংকনচাতুৰ্যক উল্লাই কৰিব নোৱাৰি ।
পেন্সিল এডালেৰেও অংকন-চাতুৰ্য থাকিলেহে ভাল চিত্ৰ আঁকিব পাৰি । সেইকাৰণে
যদি অংকনকে চিত্ৰ বোলা হয় তেনেহলে একো নোহব কথা নহয় । বক্তব্যকো
সেইধৰে ঔপচাৰিক অৰ্থত কাব্য-জীৱিত বুলিব পাৰি ।

আজি-কালি বহুত কবিতাৰ মূলতে বক্তব্যক উগ্ৰ প্ৰয়োগ । এটা কবিতাত
পঢ়িছিলো—“ল-কলেজ । হববি বন ।” এই বুলি আবন্ত হৈছে । ল-কলেজৰ হববি
বন বুলিও কোৱা নাই । ডেভিলা হলেও অৰ্থ এটা ভৎসনাং মনলৈ আহে । কিন্তু
বেভিলা হুটা বেলেগ বেলেগ বাক্যৰূপে স্থাপিত কৰা হ'ল অৰ্থ বহুত ভুললৈ সোৱাল ।
ল-কলেজলৈ যোৱা আৰু কলেজ ভৰ্তনৰ সমুখৰ হববি বন গচকা অৰ্থাৎ অহা যোৱাই
সাব, পঢ়াভলা নহয় এনে অৰ্থলৈ কবিয়ে পোনাইছে । এই কৌশলটোৱেই বক্তব্য ।

বক্ৰোক্তিব সুপ্ৰস্নোগে কবিতা বসাল কবে কিত্ত ভাকে বব উগ্ৰভাবে কবিবলৈ গলে সি কবিতা নহৈ প্ৰেহলিক' বা সাঁথব হয়গৈ। আজিকালিৰ আধুনিক নামৰ দুই এটা কবিতা উগ্ৰ বক্ৰোক্তিব হৈঁচাত সাঁথবত পৰিণত হোৱা যেন লাগে। ভাকে আকৌ নিৰ্মমিষ্টাকৈ প্ৰয়োগ কৰাৰ ফলত ভেনে কবিতা হ্ৰদয়গ্ৰাহীও হৈছে।

বক্ৰোক্তি আৰু স্বভাৱোক্তি : সকলো অলংকাৰে মূলতে বক্ৰোক্তি। বক্ৰোক্তিব এক এক প্ৰকাৰ অভিযুক্তি, যি অলংকাৰ। বক্ৰোক্তিব প্ৰকাৰৰ সীমা নাই। সেইকাৰণে অলংকাৰৰ সংখ্যাও লেখ-ভোখ নোহোৱা। বক্ৰোক্তিক অলংকাৰৰ মূল বুলি ধৰা বাবে কুন্তক আৰু কুন্তকপন্থী আলংকাৰিকে স্বভাৱোক্তিক এটা অলংকাৰ বুলি মানি ল'ব নোখোজে। তথাপি সবহভাগ আলংকাৰিকে স্বভাৱোক্তিক এবিধ অলংকাৰ বুলি ধৰি তাৰ লক্ষণ দিছে। স্বভাৱোক্তি হৈছে কোনো বস্তুৰ স্বভাৱতে যেনে আছে তেনেকৈ বৰ্ণনা কৰা। পিছে বস্তুৰ স্বভাৱ বা বৰ্ণনাকে অলংকাৰ বুলি ধৰিলে সকলো কথাই অলংকাৰ বুলি ধৰিব লাগিব। সেইকাৰণে বাস্তৱিক কথাকে ভেঁৰ অলংকাৰ সৰ্ব্বত্ব স্বভাৱোক্তি অলংকাৰৰ লক্ষণ দিওঁতে "সুন্দৰ স্বভাৱৰ যথাবদ্ বৰ্ণনঃ স্বভাৱোক্তিঃ"—বুলি কৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল বস্তুৰ সুন্দৰ স্বভাৱৰ বৰ্ণনাই স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ। এই সুন্দৰ কবিয়েহে জানে। কবিয়ে নিৰ্মাণ কৰা বস্তুস্বভাৱৰ বৰ্ণনা হলেহে স্বভাৱোক্তি অলংকাৰ হয়। "অভএব ভগ্নিৰিত্ত ইব যো বস্তুস্বভাৱস্য যথাবদ্ বৰ্ণনঃ স্বভাৱোক্তিবলংকাৰঃ"— অলংকাৰ সৰ্বত্ব।

কবিয়ে নিৰ্মাণ কৰা বস্তু বোলোতে এক প্ৰকাৰে বক্ৰোক্তিব নথললৈকে আহি যায়। তথাপি কাব্য পঢ়োতাৰ অনুভূতিৰূপৰা কব পাৰি যে পোন কথাবোৰ, হ্ৰদয় বৰ্ণনাবৰণাও, কেতিয়াবা চমৎকাৰ অংগ আৰু ভেনে বৰ্ণনাত বক্ৰোক্তিব বং সন্মুখি নাথাকিবও পাৰে। বক্ৰোক্তি কবি প্ৰতিভাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

অলংকাৰিকসকলে বক্ৰোক্তি বুলি এবিধ সুকীয়া অলংকাৰৰ উল্লেখ কৰিছে। এই বক্ৰোক্তি অলংকাৰত 'ওলোটা বুজাব' সুবিধা থাকিব লাগিব। বকাই কয় এটা, বুজাকনে বুজে এটা বা বুজাব ভাও ধৰে এটা, অথবা দেখাত এটা কথা কয় কিত্ত উদ্দেশ্য অৰ্থ এটা অৰ্থহে। এই ধৰণৰ বাক্য বা বাক্য-পৰম্পৰাক বক্ৰোক্তি অলংকাৰ বোলে। এই গ্ৰন্থৰ অলংকাৰ ক্ৰমত বক্ৰোক্তি অলংকাৰৰ উদাহৰণ চালেই এই কথা স্পষ্ট হ'ব। এইবিধ অলংকাৰত বক্ৰোক্তিব অৰ্থ হ'ব কুট-বাক্য। □

পৰিশিষ্ট

ছন্দ

এন্দকো কাব্যৰ শকাৰ্থশব্দীৰ অলংকাৰ বুলি কব পাৰি। শব্দবিশিষ্টালংকাৰৰ ফলত ওপজা সৌন্দৰ্যই ছন্দ। অনুশ্রাস আদি শব্দালংকাৰৰ নিচিনাকৈ ছন্দোৱো কাব্যক গীতৰ মাধুৰ্য দান কৰে। এই দৃষ্টিৰে গমি চালে ছন্দকো কাব্যৰ শকাৰ্থশব্দীৰ অলংকাৰ বোলাত তৰুতঃ একো বাধা নাই। অভ্যাসুশ্রাসৰ (Rhyme) অলংকাৰত স্বীকৃতিয়েই ছন্দৰ অলংকাৰধৰ্মৰ প্ৰমাণ কৰিছে।

ছন্দৰ মূল কথা সংঘৰ্ষ। স্বচ্ছন্দ পদ্ধতিৰে বৈ যোৱা কুবিটিয়ে যেতিয়া উপলব্ধত কাব্য পাঠ, তাৰ অন্তৰ্গত বেগ সংঘত হয়। এই অবাধ গতিৰ সংঘৰ্ষত কুবিৰ গাত স্বতন্ত্ৰতংগিমাৰ ফিলোম উঠে, কলুধনিৰ মাধুৰ্য হওনৈ বৃদ্ধি পায়। যথা ইচ্ছা বৈ যোৱাৰ বোবাণ পড়িক নিয়মিত কবি অন্তৰ্নয়িত কৰাই ছন্দৰ কাম। ছন্দৰ লাগতিয়াল অংগ যতিৰো ধাতুগত অৰ্থ সংঘৰ্ষ—যম্ + তিন্। অবাধ উক্তিৰ পতি নিঃশিত কৰা হয় সমন্বয় কোষেৰে। ইংৰাজীৰ metre আৰু সংস্কৃত মাত্ৰাশব্দৰ ধাতুগত মূল অৰ্থ একে—জোখা। ছন্দ আৰু সংগীতত ইংৰাজী measure (জোখ) শব্দটো এটা প্ৰয়োজনীয় শব্দ। অবাধ উক্তিৰ সংঘৰ্ষ কবি সুন্দৰ কব্যৰ উপায় সমন্বয় জোখ। পিছে ভাৰত সমন্বয় জোখ উলিয়াবলৈ তুলাযুক্তি কি?

এই তুলাযুক্তি তিনি প্ৰকাৰ—অক্ষৰসংখ্যা, মাত্ৰাসংখ্যা, আৰু স্বৰাঘাত সংখ্যা। ভাৰত উচ্চাৰণত বৈশিষ্ট্য অনুসৰি ইয়াৰ যি কোনো এটাই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। যি প্ৰকাৰে ছন্দত সমন্বয় জোখ কৰা হয় সেই অনুসাৰে ছন্দৰ ত্ৰেণী বিভাগ কৰা হয়। সংস্কৃত আৰু ভাৰতীয় ভাষাবোৰত শব্দৰ উচ্চাৰণত হ্ৰস্ব দীৰ্ঘ আৰু ওক লম্বৰ প্ৰাধান্য আছে, সেইদেখি ইয়াৰ ছন্দত হ্ৰস্বদীৰ্ঘনিয়মিত অক্ষৰ সংখ্যাই ছন্দৰ প্ৰকাৰ নিৰ্ণয় কৰে, অথবা ওক লম্ব মাত্ৰাৰ সংখ্যাই ছন্দ নিৰ্ণয়িত কৰে। ইংৰাজী ভাষাৰ শব্দৰ উচ্চাৰণত স্বৰাঘাতৰ প্ৰাধান্য বেছি। স্বৰাঘাতৰ স্থান পৰিৱৰ্ত্তন হলে শব্দৰ কেতিয়াবা অৰ্থটো সলনি হয়। সেইদেখি ইংৰাজী ছন্দই স্বৰাঘাতৰ লেখ মতে ৰূপ লয়। এটা কথা এইখিনিতে উস্কিয়াই যোৱা ভাল হ'ব যে অক্ষৰ ছন্দ বুলিলে অক্ষৰ প্ৰমাণেই, অক্ষৰ সৰ্বৰ সহায়। মাত্ৰা ছন্দতো যে যথা ইচ্ছা অক্ষৰ বদলা কৰাৰ পাৰি দিও নহয়। স্বৰাঘাতমূলক ছন্দতো অক্ষৰ বা syllable-ৰ নিয়ম থাকিবই। প্ৰাধান্য ভেটিতহে ছন্দবোৰৰ প্ৰকাৰৰ বিভাগ কৰা হয়।

অক্ষর (syllable) : এটা শব্দৰ বিধিবিধি এক প্ৰহৰ্ষতে অৰ্থাৎ জিহ্বাৰ এক দোৰোলাত উচ্চাৰিত হয় সেইখিনিক অক্ষৰ (syllable) বোলে। এটা শুদ্ধ শব্দৰ বা এটা বা ততোধিক শব্দৰ ব্যঞ্জননই অক্ষৰ। বৰ্ণ আৰু অক্ষৰ একে নহয়, যেনে— ‘প্ৰম’ এই শব্দটোত প্ৰ- ব্- অ- শ্- ন্- এ এই কেইটা বৰ্ণ আছে, কিন্তু অক্ষৰ তাল প্ৰ- আৰু ন। সেইমতে ক্ৰন্দন বোলাওঁত বৰ্ণ আছে ক্- ব্- অ- ন্- দ্- অ- ন্- তে এই কেইটা অক্ষৰ হ’ল ক্ৰন্দ- দ- ন এই তিনিটা। পিছে সংস্কৃতত হৃদ্যৰ প্ৰয়োজনত অক্ষৰ সংখ্যা লওঁতে গণনাৰ সুবিধার্থে ক্ৰন্দন এইকপে অক্ষৰ বুলি গ্ৰহণ কৰে। অসমীয়া পদগোহাৰ উচ্চাৰণ মতেও ‘ক্ৰন্দন’ শব্দটোত তিনিটা অক্ষৰ (syllable)। আধুনিক অসমীয়া অক্ষৰ হৃদ্যত ক্ৰ- দ- ন্- তিনিটা অক্ষৰ বুলিলে ভুল হব কাৰণ আধুনিক উচ্চাৰণ মতে ক্ৰন্দন-হে আৰু ভেঙিয়। অক্ষৰ হব ক্ৰন্দ- দন্দ- এই দুটা। পিছে তথ্যসি অক্ষৰ হৃদ্যত তিনিটা অক্ষৰ বুলিয়ে গণনা কৰা হয়; কাৰণ অসমীয়াত হৃদ্যত উচ্চাৰণ ইমান বেছি যে প্ৰকৃত সূত্ৰমতে অক্ষৰ গণনা কৰিলে সমতা নাথাকে। তথাপি উচ্চাৰণকালৰ সমতা কবিতা গাই যাওঁতে বক্ষা পৰে। উদাহৰণ এটা লোৱা যাওক :

“সিদিনাৰ অৰোধাৰ ক্ৰন্দন ধুমত।

দেখিলেনে কোনোবাই তোমাৰ প্ৰাণত ॥

জ্বলিল কি বহি বাক ললে নে খবৰ।

জ্বলি পুৰি কিবা হ’ল এখনি অতৰ।”

ইয়াক প্ৰকৃত অক্ষৰানুসাৰে ভাঙিলে এনে হব :

১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯	১০
সি	দি	নাৰ	অ	বোধ	দ্বাৰ	ক্ৰন্দ	দন্দ	ধু	মত
১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯	১০
দে	খি	লে	নে	কো	মো	বাই	ভো	মাৰ	প্ৰা
১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯	১০
জ	লিল	কি	বহ	দ্বি	বা	ক	ল	লে	নে
১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯	১০
জ	লি	পু	বি	কি	বা	হল	এ	এখ	নি

এতিয়া দেখা গ’ল প্ৰথম শাৰীত সূত্ৰানুসৰি অক্ষৰ (syllable) দহটা, দ্বিতীয় শাৰীত এতৰটা আৰু তৃতীয় শাৰীত বাৰটা আৰু চতুৰ্থ শাৰীতো বাৰটা। অক্ষৰ সংখ্যানুসাৰে শাৰীবোৰ বিষয়। কিন্তু অসমীয়া হৃদ্যৰ সাধাৰণ বীতি অনুসৰি আখৰ চৈধ্যটাকৈ প্ৰত্যেক শাৰীতে আছে। এক প্ৰহৰ্ষ অক্ষৰৰ সংখ্যা অসমান হোৱাত হৃদ্যৰ পতন হোৱা নাই, উপিলে চৈধ্য আখৰীয়া নিয়ম নিখুঁতভাৱে বৈ গৈছে। মাত্ৰ গণনা

কবিলেও এনে চৈধ্য আখৰীয়া হস্তান্তৰাত্মক সংখ্যাব মিল সন্ধান পোৱা নাযায়, তথাপি চৈধ্যটা আখৰৰ সমষ্টাই একোটা পাদক সমকালজ্ঞ দান কৰিছে। ই অসমীয়া ভাষাৰ বকীৰ উচ্চাৰণ বৈশিষ্ট্যৰ ফলত সঞ্চিত হৈছে। হিন্দীত এনেকৈ আখৰ গণনাৰে তল সঞ্চিত নহয়। গতিকে অসমীয়াত এটাবোৰক অক্ষৰহস্ত বোলাৰ হেতু আছে আৰু অসমীয়া হস্তৰ প্ৰয়োজনত যুক্ত অযুক্ত সম্বৰ ব্যঞ্জন, অস্বৰ ব্যঞ্জন আৰু স্তম্ভৰ প্ৰত্যেককে অক্ষৰ বুলি ধৰিলে সূত্র দিয়া সুকৰ হব আৰু অৱশ্যে জটিলতাৰ হাত সাধিব পাৰি। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বাস্তৱিকতা ঘটিব পাৰে। সেইবোৰৰ বণ্য স্থানত উল্লিখিত হব। সংকৃত ভাষাত ব্ৰহ্মদীৰ্ঘ উচ্চাৰণৰ নিয়ম কঠকটীয়া। সংকৃত অক্ষৰহস্তত ব্ৰহ্মদীৰ্ঘ অক্ষৰৰ স্থান নিৰ্দিষ্ট থাকে আৰু সমুদায় বৰণৰ অক্ষৰ সংখ্যা আৰু বৰণৰ ভিতৰত পৰা বিৰাম স্থানৰ নিৰ্দেশো অক্ষৰ সংখ্যানুসাবেই কৰা হয়। সেইকাৰণে অক্ষৰ সংখ্যাৰ প্ৰাধান্য থকা বাবে ইয়াক অক্ষৰহস্ত বোলে। অসমীয়াত ব্ৰহ্মদীৰ্ঘৰ উচ্চাৰণ বিশেষ নাই। থাকিলেও ভৰ্কিৰ নৈৱৰতা বিধৰ। সেইকাৰণে অসমীয়া অক্ষৰ হস্তত ব্ৰহ্মদীৰ্ঘৰ বিকাশৰ কোনো নিয়ম নাই। সংযুক্তাক্ষৰৰ আগৰ অক্ষৰ সামান্য দীৰ্ঘ হয়। সেই দীৰ্ঘত যদি সূক্ষ্ম বৰণৰ হয় হস্তত একো ব্যাঘাত নঘটায়। সি যদি পূৰ্ণ মাত্ৰাৰ দীৰ্ঘ উচ্চাৰণ হয় তেন্তি হস্তত ব্যাঘাত ঘটাৰ আৰু সেই পৰিমাণে হস্তৰ পতন ঘটে তেনে হস্তত অক্ষৰ সংখ্যা হ্ৰাস হলেও ক্ষতি নহয়। অথবা তাক ভাঙি কোমল কৰি উচ্চাৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন দেখা যায়। অনুস্বৰ-যুক্ত শব্দৰ বেলিকা এই কথা খাটে। বংগৰ—সকলো (বঙপুৰ) চাৰি আখৰীয়া যেন হয়।

“যুথবিত হব জানো সহস্ৰ কোবিল কণ্ঠ

তেতিয়াও কুহ বিপিনত,

মউপিলাটিয়ে জানো বউ পিঠ পিঠ কৰি .

জুলিবহি আবার প্ৰাণত ?”

ইয়াত সহস্ৰ, কণ্ঠ, কুহ আদিত হ, ক আৰু কু এই অক্ষৰ কিতা উচ্চাৰণৰ সমন্বিত বংকিৰ দীৰ্ঘ হয় তথাপি হস্তৰ কাৰণে আৱকলীয়া হোৱা নাই। কিন্তু সংকৃতীয়া উচ্চাৰণ কৰিলে হস্তপতন হব।

মাত্ৰা : এটা অক্ষৰৰ উচ্চাৰণকালকে মাত্ৰা বোলে। ব্ৰহ্ম অক্ষৰৰ এক মাত্ৰা আৰু দীৰ্ঘ অক্ষৰ দুই মাত্ৰা উচ্চাৰণকাল। অনুস্বৰ বিসৰ্গযুক্ত অক্ষৰো দীৰ্ঘ পড়িকে দুই মাত্ৰা। সংযুক্তাক্ষৰৰ পূৰ্বৰ অক্ষৰো দুই মাত্ৰিক। সংকৃতত অ, ই, উ, ঋ, ৯, ব্ৰহ্মদীৰ্ঘ। আ, ঈ, ঊ, ঋ, এ, ঐ, ও, ঔ এই কেইটা দীৰ্ঘদ্বৰ। অসমীয়াত ঐ আৰু ঔ এই দুটাৰ বাহিৰে আটাইবোৰ ব্ৰহ্মদীৰ্ঘই উচ্চাৰিত হয়। ঐ আৰু ঔ অসমীয়াত মাত্ৰিক আৰু সেইবোৰে পদত প্ৰায়ে ভাঙি লিখা যায়। ইয়াত উল্লিখিত

‘মোপিয়াটের’ লিপিবি ‘মটপিয়াটের’ বুলি লিখিবে। অসমীয়া অক্ষর হস্তব ই দুই অক্ষরব কান্দিৱে। ঐ আক ও ব বাহিৰেও পাঠ, কঠ, সেই আদি কিছুমান ঠাইত ও আক ই অৰ্ধমাত্ৰিকহে বুলিব লাগে। সংস্কৃতাক্ষৰ আগৰ স্বৰ অসমীয়াত যথোপযুক্ত দীৰ্ঘ হয়। সকলো সমস্ত সি বিমাত্ৰিক কোথত নপৰে। এক মাত্ৰিক উচ্চারণ হস্তব নহলে বিমাত্ৰিক বুলি হিচাপ কৰাব কোনো অৰ্থ নহয়।

“সন্ধিৰাৱ আকাশৰ সৰু ডাটাব

সাদবৰ দেখে আৱাহন।”

ইয়াত ‘স’ বৃত্তাক্ষৰব আগত স আছে বুলি সি দীৰ্ঘ হোৱা নাই। কিন্তু ‘ডেওঁ কোন নিঠৰ অনঙ্গ’ এই পদাংশত ‘নিঠৰ’ৰ সি আৰু ‘অনঙ্গ’ৰ ন কিঞ্চিত দীৰ্ঘ হৈছে। সেইদেখি ই বিমাত্ৰিক।

প্ৰকৃততে মাত্ৰাহস্প হিন্দী আদি কিছুমান ভাষাৰ কাৰণে হস্তাৱ সিদ্ধ কিন্তু আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ হস্তত কেৱল বলবৃত্ততহে মাত্ৰাব লেখ থাকিব পাৰে। বলবৃত্ত কবিতা পাঠ কৰোঁতে স্থান বিশেষে স্বাভাৱত দিব লগা হোৱাত মাত্ৰাব অধিকাৰত পৰি যায়। পুৰণি ব্ৰজাৱলী ঠাচত লিখা গীত আৰু ভটিয়াব বাহিৰে প্ৰকৃত ঙক লগু সংখ্যাব হিচাপত হোৱা মাত্ৰাহস্প অসমীয়াত দেখুৱাবলৈ যোৱা বুখা। ব্ৰজাৱলীতো অক্ষৰ ঙক লগুৰ কোনো কটকটীয়া শাসন নাই। হস্তব প্ৰয়োজন অনুসৰি স্থান বিশেষে ঙক কবিব লগা হয়।

আধুনিক অসমীয়াত উচ্চারণৰ মাত্ৰা বথাক্ৰতভাৱে এক মাত্ৰা দুই মাত্ৰাব লগু ঙক পৰ্যায়ত পেলোৱা মাত্ৰাব সম্ভাৱ নোলাৱ তাৰ প্ৰমাণ ৰূপে ওপৰত দিয়া পদ্য কাকিম মাত্ৰা জুকিয়াই চালে বুজা কৰিব। কবিতা পংক্তিবিন্যাস অনুসৰিয়ে দেখুওৱা হ’ল। ওপৰত কোৱামতে হলত-সহ দুই মাত্ৰা ধৰা হৈছে।

| | | | |

সি দি দাব্ অৱ্যাহাৰ্—১ মাত্ৰা

| | |

কন্দু ধু মত্—৬ উচ্চা

| | | | |

দেখিঅেনে কোনোবাই—৮ মাত্ৰা

| | | |

ভোমাব্ প্ৰাণত্—৬ মাত্ৰা

দেখা গ’ল ইয়াত মাত্ৰা হিচাপে প্ৰত্যেক শাৰী বিষয়। বিষয় মাত্ৰিক হস্ত পাৰে কিন্তু ভাৱে এটা নিয়ম থাকিব। ইয়াত গোটেই কবিতাটো ঐতিহ্যৰ দৃষ্টিত

কোনো কাব্যৰ নিৰ্দিষ্ট বিচাৰি পোৱা নাযায়। কাব্য হিচাপে বিবৰ হওঁতে হ'ল সম্ভাৱিত আছে। ইয়াৰপৰাই প্ৰমাণ হয় এইবোৰৰ আচল জোখ ঠিক হোৱা নাই। উচ্চাৰণৰ বৈশিষ্ট্য অনুসৰে এক বা বিবাদিতক বুলি বৰাটো প্ৰকৃত জোখ হোৱা নাই। গতিকে কাব্যৰ জোখত হ্ৰস্বৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ অসমীয়া উচ্চাৰণৰ কাব্য জোখ সুকীয়া নিয়মে উলিয়াব লাগিব। আধৰৰ জোখেই সম্প্ৰতিকে এইবোৰৰ আচল জোখ।

যতি : যি ঠাইত বলে শুনিবলৈ ভাল হয়, এটা লয় আছে, ঠিক সেইখিনিতে বোৱাকে যতি বোলে। যতি মানে বিবাম। ই যেমিবা হ্ৰস্বৰ ভাল। পানৰ ভাল যেনেকৈ দীঘল দাৰি সি ডগাই দেখুৱাব পাৰি হ্ৰস্বৰ ভালো সেইদৰে যতিস্থানত দীঘল দাৰি সি দেখুৱাব পাৰি। পদহল এটা লৈ চোৱা যাতক :

“উল্লাহা পবন্তবাম / নামে অৱতাৰ //

নিষ্কজিৱ কবিলাহা/ভিনি সাতবাৰ //”

প্ৰত্যেক দাবীৰ অষ্টম আধৰৰ পিছত সামান্য বিবাম। ভাৰ পিছত আকৌ ষষ্ঠ আধৰৰ পিছত কিঞ্চিত্ত অধিক বিবাম। কিঞ্চিত্ত অধিক বিবাম হ'লে হয় সেইখিনিতে এটা পাদ বা চৰণৰ সমাপ্তি। কাব্যৰ অনুচ্ছেদবিলাক গোটেখাই এটা পূৰ্ণ পাদ বা চৰণ হৈছে। যতিৰ দ্বৰ্জ অনুসৰি হ্ৰস্বট গঢ় লয়। পদ হ্ৰস্বৰ অষ্টম আৰু চতুৰ্দশ আধৰৰ পাছত যতি নেপেলায় যদি ষষ্ঠ আৰু চতুৰ্দশ আধৰৰ পাছত যতি পেলোৱা হয় তেনেহলে হ্ৰস্বৰ কপটো সলনি হয়। একে পদ হ্ৰস্বৰে অষ্ট এটা প্ৰকাৰ হৈ পৰিব।

“মোৰ বাবে তুমি নুফবা মালতী ফুল//

জীৱনত কিয়/বিহাতে বঢ়োৱা ফুল”//

—হৰবা

ইয়াত ষষ্ঠ আধৰত প্ৰথম বিবাম আকৌ আঠোটা অক্ষৰ পাৰ হৈ চতুৰ্দশত দ্বিতীয় অধিক বিবাম। একে হ্ৰস্ব হলেও প্ৰকাৰ ভিন্ন হৈ প'ল। যতিৰ কৌশলেৰেই অসংখ্য প্ৰকাৰ সৃষ্টিৰ হ'ল আজিও কবিসকলে পৰীক্ষা কৰি আছে। বড়কান্ত বৰকাকতিৰ সবহুংগ কবিতা যতিৰ সুকৌশলী প্ৰয়োগে হ্ৰস্ব-সমৃদ্ধ কৰি তুলিছে।

যতি পেলোৱাৰ ওপৰত হ্ৰস্বৰ সোঁঠৰো নিৰ্ভৰ কৰে। সংক্ৰান্তত কিছুমান যতি দোষৰ উল্লেখ কৰিছে। পদান্ত যতি শোভাবৰ্ধক কিন্তু এটা পদৰ মাজতে যতি পেলোৱা হ্ৰস্বৰ সোঁঠৰৰ হানি ঘটে। সমাসৰ মাজ ভাগত পৰা যতিও কেতিয়াকো সুখদায়ক নহয়। ভাষাপ্ৰকাশৰ ছেদ পৰাৰ লগে লগে পদান্ত যতিয়ে বচনালৈ প্ৰসঙ্গ গুণ আনে।

“প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰজকণী সনাতন//

সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ”//

ইয়াত 'ব্রজবন্দী' সমস্ত পদৰ মাজত ব্রজব পাছতে বতি পৰিছে। আৰু দ্বিতীয় শাৰীত 'কাৰণ' পদটোৰ মাজতে 'কা'ৰ পাছতে বতি পৰাত বংসামাল্য হলেও হৃদয় স্বাভাৱিক লীলাগতি জোকাৰ খাইছে। ব্রজ পদটোৰ পিছত বতি পৰাত বহুতে 'কপী সনাতন' বুলি বেলেগ অৰ্থ কৰাৰ জৰিতে এই বতিবোৰ।

পাদ বা চৰণ : কেইবাটাও বতিৰ সমষ্টিয়ে এটা পাদ পূৰা কৰে আৰু ইটা বা অধিক পাদত পূৰ্ণভাৱৰ হেদ পৰে। সংক্ৰুতত হলে এটা পূৰ্ণভাৱ প্ৰকাশ কৰিবলৈ চাৰিটা পাদ থাকে। পদাৰ চতুৰ্থভাগৰ এভাগক সেই দেখি পাদ বা চৰণ বোলে। অসমীয়াত চাৰিটা পাদ থাকিব লাগে বুলি ধৰা বন্ধা নিয়ম নাই। পদবন্ধ ইটা পাদতে সম্পূৰ্ণ হব পাৰে। নামঘোষাত দুপাদীয়া পদ বহুত আছে। দুৰূপি আদি হৃদয় যদিও দেখাত ছয়টা ভাগ আছে কাৰ্য্যতঃ কিন্তু চাৰিটা পাদহে। প্ৰথম শাৰীত আৰু তৃতীয় শাৰীত বতিভাগহে দুটাকৈ থাকে তাক পাদ বুলিব নোৱাৰি।

“মই দুবাচাৰ   কেৱলে ভোজাৰ/
অপৰাধী নাৱান্ধন//
ক্ষমিলোক হবি,   লৈয়ো দাস কৰি/
পলিলো হেৰা শৰণ”//

ইয়াত পাদ চাৰিটা বতি-ভাগ ছয়টা। হবি আৰু লেহাতি আতীয়া হৃদয় ছয়টা বতিবিভাগ নুবুলি ছয়টা পাদ বোলাই উচিত হব কাৰণ তাৰ একোটা খণ্ড এটা বাক্যাংশ।

অন্ত্যমিল (Rhyme): অন্ত্যানুপ্ৰাস বা পাদান্তিক মিল অসমীয়া হৃদয় এটা লাগতিয়াল অংগ। সংক্ৰুত কবিতাত ই অপৰিহাৰ্য নাছিল। সেইকাৰণে ক'বাত যদি কবিয়ে পাদান্তিক মিল হৃদয়ত লগাইছিল তাক অন্ত্যানুপ্ৰাস নামেৰে অনুপ্ৰাস অলংকাৰৰ ভেদবিশেষ বুলি আলংকাৰিকসকলে অলংকাৰৰ শ্ৰেণীত ঠাই দিছিল।

এক পাদৰ শেহৰ সম্বন্ধ ব্যঞ্জনৰ বা কেতিয়াবা কেৱল স্বৰৰ যি সাম্য তাকে অন্ত্যমিল বা চৰণান্তিক মিল বোলে। এনে হৃদয় মিলিতাত বা মিত্ৰাক্ষৰ হৃদয় বোলা হয়। পাদান্তিক মিল নাথাকিলে হৃদয় অমিলিতাত বা অমিত্ৰাক্ষৰ।

সংক্ৰুতত অনুপ্ৰাসত (গতিকে অন্ত্যানুপ্ৰাসতো) কেৱল স্বৰৰ উপযোগিতা নাই বুলি ধৰিছে। অসমীয়াৰ বেলিকা সেই কথা কব নোৱাৰি। অসমীয়া হৃদয় কেৱল স্বৰৰ অন্ত্যমিল হয় আৰু তলিবলৈকে বেয়া নহয়। অন্ত্যানুপ্ৰাসৰ আলোচনা কৰোঁতে এই কথাৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

অন্ত্যমিল অসমীয়া হৃদয় আদিৰ ৰূপতো আছে। যোজনী, ককৰা, মন্ত্ৰ, গাঁথৰ, ডাকৰ বচন আদিত অসমীয়া হৃদয় কেঁচুৱা অৱস্থায় পৰিচয় পোৱা যায়। তাত হৃদয়

অন্য লক্ষণতকৈ অন্ত্যমিলটোক প্ৰাধান্য দিয়া দেখা যায়।

- (১) “হয় পো বাব নাতি।
তেহে কবিবা কুঁহিয়াৰৰ খেতি। — ডাকৰ বচন
- (২) “হব বিহ হব
অম্বুকাৰ গাব হাবা গাঁঠি-মুঠি
মুকলি হৈ পৰ।” — মন্ত

এই উদাহৰণবোৰত কেৱল অন্ত্যমিলৰ ওপৰতহে লক্ষ্য বৰা হৈছে হন্দৰ আন প্ৰয়োজনীয় ভাব প্ৰতি দৃষ্টি দিয়া নাই।

এনে বহুত দৃষ্টান্ত আছে যিবোৰত কব খোজা কথাষাৰৰ শেহৰ হব বা সম্বন্ধ ব্যঞ্জনৰ মিল বুজাবলৈ আগতে একাকি অৰ্ধান্তৰ কথা জুৰি দিয়া হয়। ‘বাৰীতে বগবি কলে। আমাৰে আইটি তলে’—এই নিচুকনি নামত আইটি শোৱাবাবেই প্ৰস্তুত কথা। বগবি বোৱা কথাষাৰ ইয়াত অৰ্ধান্তৰ। ‘তলে’ৰ লগত মিল খোৱা কিবা এটা জুৰিব লাগে দেখিহে জুৰি দিয়া হৈছে। *বিয়ানায়, বিহনাম* আদিত এনেকুৱা দৃষ্টান্ত ভৰি ভৰি আছে।

লয় (Rhythm) : মাত্ৰা, অক্ষৰ স্বৰ বা শব্দ বিহেৰেই সহপুৰুষ সংখ্যানুপাতিক বিন্যাসৰ ফলত যি ভবংগিত স্পন্দন এটাৰ অনুভৱ হয় সিয়ে লয়। অনুক্ৰমে গীতত সাধাৰণ আদি স্বৰবিলাকৰ সমানুপাতিক যি বিক্ষেপ ঘটে তাৰদ্বাৰা চিত্তৰ উল্লাস জন্মে। এই চিত্তোদ্ভাসজনক গতিটোৱেই লয়। ৰাজহংস বা গজেন্দ্ৰৰ গমনতো প্ৰতিপদ বিক্ষেপৰ অনুক্ৰমত এটা লয় আছে। নদীৰ সৰু বৰ চৌৰ হিল্লোলতো এটা লয়ৰ অনুভৱ হয়। প্ৰকৃততে এই লয় গুণটোৱেই হন্দ, ধাম, নৃত্য আদি লজিত কলাৰ প্ৰাণ স্পন্দন বুলি কলেও অতুষ্টি কৰা নহয়। এই লয় নিয়ন্ত্ৰিত কৰে গানত তালে আৰু হন্দত ৰতিয়ে।

এই লয় যে সমানুপাতিক হলেহে ঋতুসুভগ হয় এনে কথা নুহয়। বিষয়গতিতো লয় থাকিব পাৰে। নদীত সৰু বৰ চৌ আছে তথাপি ভবংগ হিল্লোলত এটা লয় আছে। আজি-কালিৰ মুক্তক হন্দবোৰত পাদ বিন্যাস অন্ত্যমিল, মিতাকৰতা আদি হন্দৰ অন্যথা লাগতিয়াল অংগবোৰ নাই, তথাপি তাৰ শব্দ আৰু বাক্যৰ এটা ভবংগিত ভংগিমা আছে। অন্য হন্দৰ দৰে একেটা খোজৰে সমানুপাতিক গতিৰে গৈ নাথাকি বৰ্ধিত ভাৱৰ লগত আনুগ্ৰহ বাধি কেতিয়াবা বৰতকীৰ্ত্তনকৈ কবিয়ে উক্তিৰোৰ আগবঢ়াই দিয়ে। এনে কাৰোভেঙে বিষয় গতিৰ ভবংগভংগিৰ লয় এটা কণপত ৰাজে। প্ৰকৃততে লয়েই মুক্তক হন্দক হন্দ নামৰ উপযোগী কৰে। তাৰকাৰণে অৱশ্যে কবিৰ প্ৰতিভামুক্ত বচন-নৈপুণ্য লাগে।

স্বৰাঘাত (Accent) : শব্দৰ কোনো অংশৰ উচ্চাৰণত নিম্নাসৰ বল দিয়া হয়। উচ্চাৰণত হেঁচা এটা পৰে। তাকে স্বৰাঘাত বোলে। এই স্বৰাঘাতবদ্ধাবা নিম্নমিত্ত হন্দক আঞ্জি-কালি বলবৃত্ত বা বলজহন্দ নাম দিয়া হৈছে। ইংৰাজী কবিতাৰ নিচিনাকৈ ভাবভীৰ ভাৰাৰ হন্দত ই অৱশ্যাপ্ৰয়োজনীয় অংশ নহয় তথাপি স্বৰাঘাতৰ প্ৰয়োগ কৰি বীৰ আৰু বোদ্ৰ বসৰ বচনাত হন্দক শক্তিশালী কৰা হয়।

বৈদিক হন্দবোৰ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত্ত তিনিবিধ স্বৰৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। এই স্বৰবোৰ স্বৰাঘাত জাতীয় নহয়। এইবোৰ আছিল কৰ্ণধ্বনিৰ উচ্চ নীচ বা দ্ৰৱ্যটোৰ মিশ্ৰণ ৰূপ সুবীৰা স্বৰ। পৰৱৰ্ত্তি সংস্কৃত হন্দত উদাত্ত অনুদাত্ত স্বৰৰ প্ৰয়োগ নাই। স্বৰাঘাতক ইংৰাজীত stress accent বোলে আৰু সুবীৰা উদাত্ত আদি স্বৰক ইংৰাজীত Tonic accent বোলে।

অসমীয়াত স্বৰাঘাত প্ৰয়োগ কৰা হন্দ অক্ষৰতকৈও যাত্ৰাবদ্যবাহে নিম্নমিত্ত হয়।

সমবৃত্ত : অৰ্ধসমবৃত্ত আৰু বিষমবৃত্ত : হন্দৰ যেতিয়া আটাইকেইটা পদ সমান জোখৰ, যাত্ৰাৰ পৰিমাণতে হওক বা অক্ষৰৰ পৰিমাণতে হওক, তেতিয়া তাক সমবৃত্ত বোলে। যদি পৰ্যায়ক্ৰমে প্ৰথম তৃতীয়, দ্বিতীয় চতুৰ্থ, বা তৃতীয় ষষ্ঠ (সেনে লেহাবিত) সমপৰিমাণৰ হয় তেতিয়া অৰ্ধ সমবৃত্ত। আটাইকেইটা বিভিন্ন জোখৰ হলে বিষমবৃত্ত বোলে।

পদ আৰু দলড়ি এই দুটা অসমীয়া কবিতাৰ প্ৰথম সুগঠিত আৰু সুনিৰ্ম্মিত হন্দ। পদহন্দৰ প্ৰধান ৰাজ্য বৰ্ণনা উপদেশ কাহিনী ইত্যাদি। দলড়িৰ ৰাজত্ব আবেগময় ভাবত বিহুনাং ইত্যাদি। অসমীয়া পুৰণি সাহিত্যত পদক যদি ৰজাহন্দ বোলা হয়, দলড়ীক ৰাণীহন্দ বুলিব পাৰি। ইয়াৰ ভিতৰত পদ সমবৃত্ত আৰু দলড়ি অৰ্ধসমবৃত্ত। বুনা, কুমুৰী, কুসুমমালা আদি পদজাতীয় সমবৃত্ত হন্দ। দলড়ি, হৰি, লেহাবি এইবোৰ দলড়িজাতীয় অৰ্ধসমবৃত্ত। বিষমবৃত্তৰ দৃষ্টান্ত পুৰণি সাহিত্যত বিৰল। সুবৰ প্ৰয়োজনত নামঘোষাৰ মাজে মাজে কিছুমান ঘোষাত বিষমবৃত্তৰ লক্ষণ পোতা যায়। ডলৰ উদাহৰণটো বিষমবৃত্তৰ বুলি কব পাৰি।

‘যাদৱ ৰত্ন নন্দন

মাধৱ মধুসূদন

তুমি নিত্য নিবন্ধন নাৰায়ণ

তোমাত লৈলো শৰণ।”

বিষমবৃত্তৰ হন্দ আধুনিক কবিতাত বেছিকৈ পোতা যায়। অমিতাক্ষৰতাই তাৰ ঐক্য লক্ষণ। নাটকীয় সংলাপৰ অমিতাক্ষৰ পদবোৰ বিষমবৃত্তৰ।

“সৌন্দৰ্য অধিক কাৰ ?

সমীৰৰ মূৰ্ছা হিংস্ৰাজন্ত

কঁপি উঠা বৃক্ষনিৰ

জাতি জুই চঁপা এই শেৱালি বকুল

প্ৰসূন পুঞ্জৰ ?”

—বৰকাকতা

এতিয়া আমি প্ৰধান হৃদয়বিলাকৰ একোটি চমু টোকা দি যাম। আধুনিক কবিসকলৰ হাতত অসমীয়া হৃদয়ই নানা ফালৰপৰাই সমৃদ্ধি লাভ কৰিছে। সেই-সিলাকৰ বিষয়ে এই অংকাৰ গ্ৰন্থত আলোচনা কৰাৰ কাৰণে স্থানৰ অভাৱ আৰু তাৰ বিষয় বিৱৰণ দিয়া সৰুসুৰা কথাও নহয়। মূল হৃদয়বিলাকৰ বিৱৰণ দি এই প্ৰসংগৰ সাহায্য দি মাৰিম।

॥ পদ ॥

সংস্কৃতৰ যি কোনো হৃদয়ে কবিতা নাগাওক, মানুহে কল্প গ্লোহ মাতিছে। সেইদৰে পুথি গালেই কল্প পদ মাতিছে। সংস্কৃতৰ আৰ্হিত বচনা কৰা হৃদয়বদ্ধ বচনাক বুজাবলৈ কবিসকলে ‘পদ’ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সংস্কৃতত প্ৰত্যেক হৃদয়ে চাৰি শাৰী থাকে। একোটা শাৰীক চৰণ বোলে। অসমীয়াত চৰণৰ ঠাইত পদ বোলা হয়। পদত চৈধ্য আখৰৰ দুটা শাৰী থাকে। তাৰে একো শাৰীক পদ বোলা হৈছিল আৰু সেয়ে শেহত গোটেই হৃদয় নাম অধিকাৰ কৰিলে। সংস্কৃতত এটা বা দুটা চৰণতে সম্পূৰ্ণ ভাবটো প্ৰকাশ কৰা নহয়। চাৰিওটা চৰণতহে ভাবটো পূৰ্ণ কৰে। অসমীয়াত অৱশ্যে এই নিয়ম মনা দেখা নাযায়। কেতিয়াবা চতুৰ্থ শাৰীতো শেষ নহৈ পিছলৈ যোৱাও চকুত পৰে। পদৰ প্ৰত্যেক শাৰীতে অষ্টম আখৰৰ পাছত বিৰাম বা স্থিতি পৰে।

“প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্ম / কপী সনাতন //

সৰ্ব অৱতাৰৰ কা / বণ নাৰায়ণ” //

—কীৰ্ত্তন

আজিকালি হৃদয়ৰ উট্টেইনদী হৈ পৰিছে—হলেও পদৰ ভোগ কম নাই। আধুনিক পদৰ লগত পুৰণি পদৰ বিভিন্নতা উচ্চাৰণত। পুৰণি পদ গাঠতে উচ্চাৰণত ব্যঞ্জনান্তবোৰো ব্যৱহাৰত স্বৰাত কৈ গোৱা হয়। আধুনিক পদত লিখাত স্বৰাত কৈ লিখা থাকিলেও সাধাৰণ কথাবাৰ্তাত সি ব্যঞ্জনাত আৰু ডাক সেইদৰেই যত্ন হয়।

পুৰণি—(১) “কৃষ্ণৰূপে দৈৱকীত ভৈলা অৱতাৰ।

শব্দ-চক্ৰ-গদা-পদ্ম কৰত ভোমাব।” —শিতলীলা (কীৰ্ত্তন)

আধুনিক—(২) “হে ইন্দ্র তুমি হোতা জীৱন পোহব,
দেখোমানে আচৰিত বস্তু জগতম।”

প্ৰথম উদাহৰণত বৈদ্যকীৰ্ত্ত, অৱতাৰ, কবজ, ভোমৰ, বুলি উচ্চাৰণ কৰিলে যেয়া শব্দ আৰু সেইটো নিয়ম নহয়। দ্বিতীয় উদাহৰণটো ইন্দ্র, জীৱন আৰু পোহৰৰ শব্দত অকাৰ উচ্চাৰণ কৰি গালে কেনেবা যেন লাগিব। এইমতে চালে আধুনিক পদ-কলিতাত বৰ্ণ হিচাপে চৈধ্যত। থাকিলেও অক্ষৰ হিচাপে এঘাৰ, বাৰ বা তেৰটা মানহে থাকে। গতিকে ওপৰৰ শাৰীত যিমান Syllable বা অক্ষৰ থাকে সিহঁত শাৰীত যিমান বাখিবলৈ হয় কহিলে শুনিবলৈ বেছি ভাল হয়, নহলে কেতিয়াবা অন্তৰলো হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

আধুনিক পদ-ছন্দ আৰু এটি নতুন সংৰোধন পৰ্যায়মিলন—ইয়াক পৰ্যায় পদ বুলিও কব পাৰি। প্ৰথম শাৰীৰ শেষ আখৰৰ তৃতীয় শাৰীৰ আৰু দ্বিতীয়ৰ লগত চতুৰ্থৰ শেষৰ আখৰ মিলোৱা হয়।

“হে পথিক জুবোৱাহি ডাপিত জীৱন।

ক্ষতক বহিলে হিয়া পৰিব শীতল।

ভাগকৰা পথিকৰ শান্তি নিকেতন।

অমল্য প্ৰেমৰ-পুৰী গিৰি সন্ধ্যাচল।”

--বহুনাথ

অমিত্ৰাক্ষৰ ছন্দত পদৰে কণাস্তৰ মাথোন। বংগকবি মধুসূদনৰ শিছত অসম্ভাৱ ইয়াৰ প্ৰচলন হয়। কবি ভোলানাথ দাস আৰু ৰমাকান্ত চৌধুৰীয়ে মধুসূদনৰ আৰ্হিত প্ৰথম অসমীয়া ভাসাত অমিত্ৰাক্ষৰ পদ ৰচনা কৰে। সাধাৰণ পদৰ দৰে অমিত্ৰাক্ষৰ পদত চাৰি ফাকিৰ দৰ্কাৰ নহয় আৰু একে ফাকিতে কেতিয়াবা বাক্যও সম্পূৰ্ণ নহয়। এই ফালৰপৰা চালে ই পদ নহ'ব অসম্ভাৱ্য।

হুল্লী : হুল্লীৰ স্থান পদৰ পাছতে হ'ব। ধৰ্মপুথিৰ বাহিৰেও বিহুনাথ, বিষ্ণুনাথ, আইনাথ আদিত ইয়াৰ প্ৰচলন সৰ্বাত্ৰকৈ বেছি। বিহুনাথবিলাক প্ৰায়ভাগেই হুল্লীত থাকে। হুল্লীত যদি নিয়ন্ত্ৰিত তিনিটাকৈ পৰ্ব থাকে। এই কাৰণেই বঙালীত ইয়াক ত্ৰিপদী বোলে। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় ফাকিত হটাকৈ, তৃতীয় শাৰীত আঠোটা আখৰ থাকে। প্ৰত্যেক ফাকিৰ শেষত যদি পৰে। এনেকুৱা কটা ফাকিৰে হন্দটো পূৰ্ণ হয়।

৬-৬ ‘কৃষ্ণ বিক্ৰম / দেখি স্বৰ্গবাস /

৮ পৰম বিশ্বাস মনে //

৬-৬ স্বামী হেন জানি বুলিবা লাখিল /

৮ প্ৰণামি কৃষ্ণ চৰণে ”।

তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ ফাৰ্ছৰ মিত্ৰাক্ষৰতা থাকে যথা—মনে, চৰণে। আধুনিক
দুলভীতো আগৰ দৰেই মিত্ৰাক্ষৰতা আছে। কেতিয়াবা কোনো কোনোৱে
মিত্ৰাক্ষৰতা আৰু অলপ বঢ়াই দি প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় চৰণৰ শেহৰ আখৰো মিলাই
দিয়ৈ। পূৰ্বৰি হুলস্থো মাজে মাজে ভেনে মিলন চকুত পৰে।

“আনকীৰ হেতু / বাকিলাহা সেতু’

দহিলা লংকা মগবী’/

বাৰণৰ মাথ / কাটিলাহা নাথ /

আমিলা সীতা উদ্ধাৰি

বিহুনাৰ উদাহৰণ দিবৰ সকাষেই নাই। প্ৰায় সকলো বিহুনাৰেই এই ছন্দত
বঢ়া। বিহুনাৰিলাকত আন ছন্দও আছে। বিহুনাৰ আৰু আইনাৰিলাকত
এটা কথা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। ছন্দটোৰ প্ৰত্যেক চৰণৰ মূৰে মূৰে একো আখৰ জুৰি
দিয়া হয়—যেনে বামচন্দ্ৰ, বাম বাম, জোন বেলি, ঐ শশী, এ শিত্ৰ, এ হৰ ইত্যাদি।
এই আখৰ বাদ দি পঢ়িলে ঠিক দুলভী ছন্দটো ৰে যাব।

বাম বাম বৰণৰ শুভনি বাম বাম জীয়াৰী ছোৱালী

বাম বাম উলিয়াই দিবাঁল টান।”

এইদৰে নামৰ সুৰ মিলাবলৈ এ বামে এ হে আদি নামৰ পাছত জুৰি দিলেও
মূলছন্দ একেটাই।

ছবি : ছবিক দীঘলীয়া দুলভী বুলিলেও ডুল কোঁৱা নহয়। বঙালীত সেই
কাৰণেই এই ছন্দক দীৰ্ঘ ত্ৰিপদী বোলে। এই ছন্দৰ ব্যৱহাৰ দুলভী পদৰ সমান
বেছি নহয়। তিনিটা চৰণ থাকে, চৰণৰ আখৰৰ সংখ্যা আঠ আঠ আৰু দহ চুট
চৰণত সম্পূৰ্ণ হয়। তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণ মিলিত কৰা হয়।

৮-৮ “ভয় অংশ হোৱে নষ্ট / ইটো প্ৰভু বৰ কষ্ট /

১০ কেমনে চাহিলা থাকা বজ’/

৮-৮ ভবোক সংসাৰ ঘোৰ / দেখি হৃথ লাগে ঘোৰ /

১০ ভোম্বাৰ দাসৰ দিয় সঙ্গ’/

আজিকালিও হাবি প্ৰচলন যথেষ্ট আছে। অৱশ্যে কোনো কোনোৱে অলপ
ইকাল-সিকাল কৰে। তৃতীয় ষষ্ঠ চৰণৰ লগত দহোটায়া আখৰৰ আৰু এটা চৰণ
যোগ কৰে।

দুলভী আৰু হাবি লগ লগাই আৰু এবিধ ছন্দ আধুনিক কবিসকলে সৃষ্টি কৰিছে।
ভাব আৰু সংখ্যা আঠ হয় আৰু দহ, তৃতীয় আৰু ষষ্ঠ চৰণৰ পদান্তমিল। আঠ হয়
আৰু দহ আখৰীয়া বডি।

(১) “মাঘৰ কেলিয়ে ঠেলি / কুঁয়লী লাকনি /
 দিলে দেখা হা'ৰ আকাশত //
 উজ্জল কিরণ মালা / জিলিকি উঠিল /
 প্রকৃতিৰ প্রত্যেক ভাৱত” // — দণ্ডিনাথ কণ্ডিতা

(২) “বহুদূৰ বাট দেখি / ব'লা কিয়ল'বা /
 মূৰ কপালত হাত খট /
 কাইট দেখি য কিয় / চকু খালা ল'বা /
 নিচিটি খোলাপ আছা ব'ই” // — অনন্মচন্দ্র আগবতাল

লোচাবি : লোচাবি হন্দটো দীঘল আৰু লেহেতীয়া। ইয়াৰ ব্যৱহাৰো সিমান বেছি নহয়। নামঘোষা, ঘোষাবত্ৰ, নাট আদিত এই হন্দৰ বেছি প্ৰয়োগ দেখা যায়। কে বি হন্দও তিনি পদী এনেকুৱা দুফাকি ত্ৰিপদত হন্দটো সম্পূৰ্ণ হয়। অক্ষৰ সংখ্যা দহ দহ আৰু চৈধ্য। চৈধ্য আখৰীয়া দুই দ্বাৰীত আৰু দহকীয়া দুদ্বাৰীতে পাদান্তমিল থাকে।

‘কৃষ্ণ এক দেৱ / দুঃখহাৰী //
 কালমায়াদিবো।' অধিকাৰী
 কৃষ্ণ বিনে শ্ৰেষ্ঠ / দেৱ নাহি নাহি আৰ //
 সৃষ্টি স্থিতি অন্ত / কাৰী দেৱ //
 তান্ত বিনে আন / নাহি কেৱ //
 জানিব। বিষুসে / সমস্ত জগতে সাৰ” // — নামঘোষা

দীঘল দ্বাৰিৰ চিলে চিলে যতি পৰে। যতিৰ ঠাই লবচৰ হবও পাৰে।
 কেতিয়াবা দহকীয়া দুদ্বাৰীৰ অন্তমিল নাথাকে, কিন্তু ভেনে দৃষ্টান্ত বিবল।

“একখানি মাত্ৰ / শাস্ত্ৰ মিঠ //
 দেৱকী নন্দনে / কৈলা হাৰ //
 দেৱো একমাত্ৰ / দৈৱকী দেৱীৰ সূত //
 দৈৱকী পুত্ৰৰ / পদসেৱা //
 কৰ্ম এক এহি / মানে মাত্ৰ //
 যন্ত্ৰ এক জাল / নাৰ মাত্ৰ অগভূত” // — নামঘোষা

লোচাবি হন্দ সুৰ ধৰি পাঠতে লেহেৰি কোবাই যায়। উল্ল্যাহো দীঘলীয়া কবিতা লাগে। পঢ়িকে গাই সোনকালে আশনি লগাব সন্তোষ লাগে। এইবোৰ কাৰণত পুৰণি লিখকসকলে কেতিয়াবা সবহীয়া লোচাবি বচনাৰ মাজত ছবি সুমুৱাই দিয়ে। পাঠতাবো মুখিয়া হকু শুনোতাবো ভাল লাগে। হন্দৰ এই সকাহ বা ‘বিলিক’ পুৰণি

কবিসকলৰ জনা আছিল। বামবোৰাত ‘কৃষ্ণ এক দেৱ ৰূপহাৰী’ এই লেচাৰি চোৱাব মাজত “অধিবন্ত তকতৰ, বেধ লংঘিবাৰ দোষ” এই হুনিডোৰৰ সুমাই দি আকৌ লেচাৰি আৰম্ভ কৰিছে। এইদৰে কুৰিফাকিমাল লেচাৰিৰ পাছতে পুনৰ ‘ভগৱন্ত ভক্তিযুক্ত, পুৰুষৰ আত্মবোধ” এই ফাকি সুমুৱাই দিছে। বিশেষকৈ লেচাৰি হৃদয়ত এই নিয়ম মন কৰিবলগীয়া। হৃদয় মুখ সলনিৰ এই প্ৰথা অসমীয়া পুৰণি পুথিত মাজে মাজে দেখা যায়। সংস্কৃত মহাকাব্যবিলাকত এটা অধ্যায়ৰ শেষৰ দুফাকি মানত এনে মুখ সলনিৰ ব্যৱস্থা আছিল।

আজিকালি ছবি আৰু লেচাৰিৰ মিশ্ৰনত ওপজা আৰু এবিধ ছন্দ কবিসকলে ব্যৱহাৰ কৰে। তাৰ প্ৰথম দুই চৰণ ছনিৰ, তৃতীয় চৰণ লেচাৰিৰ।

আঁচনি :   ৮   ৮

১৪

“নিবলে থাকিম বুলি   সাজিছ”। ইয়াতে পঁজা

বাতিয়েদি বৈ যায়   পাহৰণি ন’ই

ধুনীয়া জোনাক বাতি   বহি তাৰ পাৰতেই

তুনাৰ জীৱন গীতি   বীণখনি লৈ”

—হৰণ :

। বুনা ॥

বুনা, খুম্বী আৰু কুমুমমালা এই তিনিও পদজাতীয় ছন্দ। এই কটা ছন্দৰ এটাইকেইটা শাৰী সমান আখৰৰ। সেইবাবে সমছন্দও বুলিব পাৰি। তুলুঙা জাতীয় ৩টি আৰু লেচাৰিত এটাই কেউলাৰ আখৰৰ সংখ্যা সমান নহয়। সেইকাৰণে এই কেইটা অৰ্ধসম ছন্দ। বুনা এফাঁৰ আখৰীয়া তুলাৰী থাকে আৰু শেষ আখৰৰ মিল থাকে প্ৰতি ষষ্ঠ আৰু একাদশ আখৰৰ শেষত হ’ব পাৰে।

বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থত শংকৰদেৱেই এই ছন্দ খুব বেছি ব্যৱহাৰ কৰিছে। বুনা ছন্দ কীৰ্তনতে বেছিকৈ পোৱা যায়।

আঁচনি :

১১ “অহুহ বাজহংস / সমুহে বতি //

লীলায়ে মণাল / তুকে উভজি //

পাবে পাৰিজাত / মলয়া বার //

চটকে ভেজসু / জলিত বার” //

—কীৰ্তন

বুনাৰেই ইফাল সিফাল কৰি আজিকালি লিখকসকলে এবিধ ততলা ছন্দ বচনা কৰিছে। এই ছন্দত চাৰিটা চৰণ থাকে। প্ৰথম আৰু তৃতীয়ত বাৰটাকৈ দ্বিতীয়

আক চতুৰ্থত এবাবটাকৈ আখৰ পৰে। দ্বিতীয়ত কোনো ঠাইত থাকে কোনো ঠাইত নাথাকে। প্ৰত্যেক বৰ্ত আখৰৰ পিছত যতি।

কবি যতীন্দ্ৰ দুৱৰদেৱৰ গোটেই ওমবতীৰ্ণ এই হৃদয়ত লিখা। শ্ৰীযুত বিদ্যন বৰুৱাই পদ্য/অনিত জাতীয় ভাষায়ক কবিতাবোৰত আক ভিৰেদৰ নেত্ৰে ইন্দ্ৰধনুত এই হৃদয়ৰ বচিৱাকৈ প্ৰয়োগ কৰিছে। ভেবেত্তসকলৰ পিছৰপৰাই জাতীয় ভাষা কবিতাত এই হৃদয় বহুতে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ধৰিছে। এইবিধ হৃদয় কিন্তু যাজ্ঞিক ওজনৰে নিয়ন্ত্ৰিত।

কুমুৰী চাৰি চৰণত সম্পূৰ্ণ হয়। প্ৰত্যেক চৰণত আঠোটাটাকৈ আখৰ থাকে। আগতেই কৈ তহা হৈছে যে কুমুৰ ৭বিধ গান, সেই গানৰ কথা ভাগ আঠোটাটাকৈ আখৰৰ বচনা। এতিয়াও এই গান উলিয়াও আহে। ইয়াৰ শাৰীত আঠোটাটাকৈ আখৰ থাকে। প্ৰত্যেক চতুৰ্থ আখৰৰ পাছত যতি পৰে।

৮ “হেন শুনি / জাহ্নবত //

৮ বাইলা মহা / বলবত //

৮ নিচিনি দা / শীক পাহে //

৮ ধবিলত / যুত কাহে” //

—কীৰ্তন

আজিকালি এই হৃদয়ৰ প্ৰচলন কমি আহিল। জোনাকী যুগৰ আক ভাৰ পিছৰ দুই এজনে এই হৃদয়ৰ ব্যৱহাৰ কৰি গৈছে। ধনাই বৰাব কবিতা-চন্দ্ৰিকাত :

“জানা ল’ৰা / কি কাৰণ //

বিদ্যাধন / মহাধন //

অগ্ৰধন / চোৰে পায় //

অগনিত / পুৰি যায়” //

আজিকালি বোল আখৰীয়া এবিধ হৃদয় এই কুমুৰীৰে কপাতৰ মাথোন। কেৱল বিভিন্ন চতুৰ্থৰ পাদান্তমিলেই ইয়াৰ বিশেষত্ব। যতিস্থানবো লবচৰ হয়।

“এতিয়া বুঝিল বেজি / লুকাল সুখৰ দিন //

সুখ পৰাগত বাজে / নিৰাল শোকৰ বীণ” //

—দুৱৰা

দীৰ্ঘ কুমুৰী : আঠ আখৰীয়া কুমুৰীতে দুটা আখৰ বঢ়াই দি দীৰ্ঘকুমুৰী বোলা হৈছে। পুৰণি সাহিত্যতো এই হৃদয়ৰ ব্যৱহাৰ কম। ইয়াত দহ আখৰীয়া চাৰি শাৰী থাকে। প্ৰথম আক দ্বিতীয়, তৃতীয় আক চতুৰ্থ শাৰীৰ পাদান্তমিল। সাধাৰণতে চতুৰ্থ আখৰৰ পিছত প্ৰথম যতি পৰে।

১০ “গোপীগণে / উভয় সফটে //

১০ বল দুখে / মিলিল প্ৰকটে //

১০ কৃষ্ণ চা / হিমা গোপীপদ, //

১০ লাভে ভাবো / মোকই বসে" //

—বাম স্বৰ্ণবতী : গীতগোবিন্দ

আজিকালি এই হুল্লুত বৰকৈ লিখা দেখা নাযায়। কবি দুবাই এই হুল্লুত
নায়ে নায়ে ব্যৱহাৰ কৰে। সেইবোৰৰ বিভিন্ন চতুৰ্থ শাৰীত মাত্ৰ পানাতমিল
বাখে।

“সুববোৰে / প্ৰাণৰ মাজত /

অকলই / থাকিব নোৱাৰি /

উৰিওঁল / সবৰ পিনে /

অগত / হৃদয় বিচাৰি” / —দুবা : আগোন সুব

কুসুমমালা : আটাইতকৈ সৰু আৰু খবতীয়া সম্বল হৈছে কুসুমমালা।
কুসুমমালা, হুল্লুত ‘গুণমালা’ হুল্লুত বুলিলেও তুল বোলা নহয়। সংকৰসেৱৰ গুণমালায়ে
এই হুল্লুত বিখ্যাত কৰি দিলে। খুব সম্ভৱ ভেতৰেই এই হুল্লুত প্ৰৱৰ্তকো। পিছত
বহুতে এই হুল্লুত কম-বেছি ব্যৱহাৰ কৰি গৈছে।

কুসুমমালাৰো চাৰিটা চৰণ আৰু এটি চৰণত হয়টাকৈ আখৰ, চৰণবোৰ
মিলিত। পানাতমিল কেৱল যতি পৰে।

(ক) “নমো নাৱৰণ।

সংসাৰ ভাৱণ।

ভকত ভাৱণ।

ভোমাৰ চৰণ।”

—গুণমালা

(খ) “কৃষ্ণ যতপতি

অগতৰ পতি

মোৰ বধ বৰ

কৃষ্ণ পাণ্ডৱ

মধ্যত সৱাৰ

খাপিও ধৰিব।” —গীতাগুণমালা

চিহ্ন : চিহ্ন বুলি এমৰ বসো মহাপুৰুষে প্ৰচলন কৰি গৈছে। হুল্লুত বুলি
ই এটা বেলেগ হুল্লুত নহয়। পদ হুল্লুতে চিহ্ন লিখা হয়। সেয়ে, ক-বপৰা ক-লৈকে
একাকিক্ৰমে এটা এটা আখৰেৰে আবদ্ধ কৰি একো একোটা চৰণ লিখি ৰোৱা হয়।
সাধাৰণতে কই বোলে, খই বোলে ইত্যাদি অনুক্ৰমে লিখি ৰোৱাই নিয়ম। ইয়াৰ
ভাৰ্য সংক্ৰান্ত নামাক্ষৰ চৌদ্ভিলাক। এটা বৰ বা নামৰ একো একোটা আখৰ লৈ
মোক আবদ্ধ কৰি এটা চৌদ্ভি লিখি উলিয়ায়। এনেবিধ হুল্লুত প্ৰথমে উদ্ভিদ্ধ খুব
চলিছিল। এই দেশত এইবিলাকক ‘চৌদ্ভি’ বোলা হৈছিল। ‘ক’বপৰা ‘ক’লৈকে
চৌদ্ভিটো আখৰেৰে আবদ্ধ কৰি লিখা পতিকে ইয়াৰ নাম চৌদ্ভি হৈছিল।

(খ)

মদনক ধনু জ্বলন্ত ॥—১১ মাত্রা
 ভুজ যুগ বলিত ভুজ ॥—১১ মাত্রা
 নরন পক্ষন নর পাতা ॥—১২ মাত্রা
 কবচল উত্তপল বাতা ॥—১১ মাত্রা

ইয়াত প্রত্যেক পাদত ১১ মাত্রা তৃতীয় পাদত ১২ মাত্রা থাকি সামান্য ব্যতিক্রম ঘটাচ্ছে। এনে ধরণে এক মাত্রার কম বেছি আবৃত্তির সমস্ত গাওঁতাই পোনাট নিত পাবে। ইয়াতো উপধা স্বৰ ওক :

(গ)

অজগর ভজন কাবী ॥—১১ মাত্রা
 পাতল জনক কুমাবী ॥—১১ মাত্রা
 নৃপসর ছেদল বাণে ॥—১১ মাত্রা
 কৃষ্ণ কিঙ্কর এহি ভাণে ॥—১১ মাত্রা

ই প্রকার মাত্রার সম্বন্ধ ।

(ঘ)

সতিনীক উদয়ে/হৃদয়ে দহে আগি ॥—১৫ মাত্রা
 অধিক মিলল মনতাপ ॥—১১ মাত্রা
 দিক অর জীরন যৌবন মোহে ॥—১৫ মাত্রা
 অভাগিনী কবচ বিলাপ ॥—১১ মাত্রা

এইটো অৰ্ধসম মাত্রাহন্দৰ নমুন। প্রথম আৰু তৃতীয় পাদত পোন্ধৰ মাত্রাকৈ আছে আৰু দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ পাদত এঘাৰ মাত্রাকৈ আছে। প্রথম আৰু তৃতীয়

শাবীত দুই পর্ব থাকে। এই দুই পাদব সপ্তম বা অষ্টম যাত্রাত যতি পৰি আঁকো পঞ্চদশ যাত্রাব লেহত যতি পৰে।

আধুনিক যাত্রাহিন্দু হলন্ত অক্ষর আগব সৰ্ব্ব বাঞ্ছনেৰে যুগপৎ গুৰু যাত্রা বুলি ধৰা হয়। যুক্তাক্ষৰ আগব যবো গুৰু হয়। তাৰ বাহিৰে প্রয়োজন মতে তদন্ত অক্ষর নলগ্নমৈক সময়ত গুৰু উচ্চারণ কৰিব লগা হয় পাৰে।

আধুনিক যাত্রাহিন্দব নমুনা :

(৬)

|| | ||

চন্দ্ৰ লোকত।—৬ যাত্রা

| | || | ||

কঁপিছিল যাব।—৬ যাত্রা

|| | | ||

তল্লা বিলীন।—৬ যাত্রা

| || | || | |

বুকুৰ আঁচল আধা।—৮ যাত্রা

|| | | | |

বিশ্ববিলীনা—৬ যাত্রা

|| | | | |

স্বৰ্গ ললনা—৬ যাত্রা

| | | | | |

নিঠকতে আজি—৬ যাত্রা

| || || | ||

মধুৰ্ স্বপ্ন সখি—৮ যাত্রা

| || | || || | | ||

(৬)

হাভত ত্রিশূল / কল্প দেহতাব।—১৩ যাত্রা

| | || | | | || || ||

ককালত গুলমে / বাঘৰ হাল।—১৩ যাত্রা

|| | | | | | | | | |

সেই হে কপেৰে / অগাব পাৰিবা—১৩ যাত্রা

|| | | | || | | ||

ভেহে যদি ভাগে / টোপনি জাল।—১৫ যাত্রা

—বিমল বকরা

প্ৰত্যেক পৰ্বতে একোটা স্বাধাভ থকাই এই হৃদয়ৰ বিশেষত্ব। নোটেই হৃদয়টো
মাজাৰ ওজনৰে নিয়ন্ত্ৰিত হৈছে।

বলহুত্ব : বলহুত্ব একোটা শব্দৰ ওপৰত হোঁচা দি উচ্চাৰণ কৰাৰ ফলত আহুতি
বৰ্জিত হয়। বল অৰ্থাৎ স্বাধাভৰ প্ৰাধান্য দি উচ্চাৰণ আৰু আহুতি কৰিব লাগে
যেতিয়া ইয়াক বলহুত্ব বা বলহৃদয় বোলা হয়। বলহুত্বখিলাকো মূলতঃ মাজাহৃদয়, কাব্য
মাজাহৃদাৰাই হৃদয়ৰ পৰ্য্যায়লৈ নিয়ন্ত্ৰিত হয়। কেৱল স্বাধাভৰ বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণে
ইয়াক বলহৃদয় বোলা হয়।

সই অনলভ /

সৃষ্টি বেধাৰ / যুক্ত আৱেগ / কল্প কৰা /

গেলা পচাৰ জ্বল।

ভঙ্গ কৰি

আতিবিশিষ্ট / কৰ্ম ধাৰাৰ / হৃদয়কটোৱ

মাৰি অলস মূৰ্ছ /

—অধিকাংশ

উপবেধা (১) চিহ্নিত শব্দাংশত আহুতিৰ সম্বন্ধত স্বাধাভ পৰিছে। মাজাহৃদয়
হৈও ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য স্বাধাভৰ প্ৰাধান্যত। □